

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΝΟΙΚΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΣΠΟΥΔΕΣ ΣΤΗΝ ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ»

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

*Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΔΙΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΙΑΣ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ: 1944-
1946*

ΟΝΟΜΑ ΦΟΙΤΗΤΗ
ΑΝΤΟΥΝΙΔΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ (Α. Μ. 79485)

ΟΝΟΜΑ Α' ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΑ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΤΖΟΥΜΕΡΚΑΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ

ΟΝΟΜΑ Β' ΕΠΙΒΛΕΠΟΝΤΑ ΚΑΘΗΓΗΤΗ
ΜΑΡΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ

ΑΘΗΝΑ, ΑΠΡΙΛΙΟΣ 2018

© ΕΑΠ, 2018

Η παρούσα διατριβή αποτελεί συνιδιοκτησία του συγγραφέα και του ΕΑΠ, ο καθένας από τους οποίους έχει δικαίωμα ανεξάρτητης χρήσης και αναπαραγωγή της (στο σύνολο ή τμηματικά) για διδακτικούς ή ερευνητικούς σκοπούς, αναφέροντας σε κάθε περίπτωση τον τίτλο, τον συγγραφέα και το ίδρυμα (ΕΑΠ) όπου εκπονήθηκε

***Η πολιτική διάσταση της αρχιερατείας Δαμασκηνού:
1944-1946***

ΠΕΡΙΛΗΨΗ / ABSTRACT

Η συγκεκριμένη μελέτη ασχολείται με την πολιτική διάσταση της αρχιερατείας Δαμασκηνού. Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνός (1938, 1941-1949) κατά τη διετία 1945-1946 διετέλεσε επίσης αντιβασιλέας όπως και πρωθυπουργός για ένα μικρό διάστημα εντός του Οκτωβρίου του 1945. Η περίπτωση του αποτελώντας μοναδικό παράδειγμα στον ελλαδικό χώρο προκαλεί άξια το ενδιαφέρον ιστορικών και πολιτικών ερευνητών αλλά και ερευνητών εκκλησιαστικών θεμάτων. Κατά την άποψή μας απετέλεσε έναν από τους σπουδαιότερους ιεράρχες της Εκκλησίας της Ελλάδος παρά την αδιαμφισβήτητη πολιτική φιλοδοξία που τον χαρακτήριζε και που συνήθως δεν συνάδει, ή θεωρούμε πως δεν συνάδει, με τα καθήκοντα ενός αρχιερέα.

This particular essay deals with political dimension of archbishop Damaskinos' tenure. Archbishop Damaskinos, archpriest of the city of Athens and of the Church of Hellas (1938, 1941-1949), took also office as regent and prime minister during the period of 1945-1946. His case really formed a remarkable picture provoking the interest of historians and other researchers. As far as we are concerned, Damaskinos was one of the most important priests of the Church of Hellas even if his political ambitions do not fit, or we consider they do not, with the main duties of a Church's soldier.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η εκπόνηση της μελέτης αυτής αποτελεί καταληκτική υποχρέωση του γράφοντος για την λήψη μεταπτυχιακού διπλώματος (ΜΑ) από το πρόγραμμα «Σπουδές στην Ορθόδοξη Θεολογία» της Σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου. Αφορά στην πολιτική διάσταση της αρχιερατείας Δαμασκηνού κατά την περίοδο 1944-1946 όπως άλλωστε δηλώνει ο τίτλος της.

Η επιλογή του θέματος εκ μέρους μας έγινε λόγω: α) προσωπικού ερευνητικού ενδιαφέροντος και β) επιστημονικού-γνωσιακού υποβάθρου καθώς προερχόμαστε από το πεδίο των Πολιτικών Επιστημών και των Διεθνών Σχέσεων. Ρόλο ασφαλώς έπαιξε η μη ύπαρξη ανάλογης μελέτης στο αποθετήριο διπλωματικών εργασιών του ως άνω προγράμματος.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε ευχαριστίες στον καθηγητή Θεολογίας Παναγιώτη Τζουμέρκα όπως και στον επίσης καθηγητή Θεολογίας Αναστάσιο Μαρά διά την επισταμένη κριτική ανάγνωση και καθοδήγηση αυτής της εργασίας. Επιπλέον επιθυμούμε να ευχαριστήσουμε τον καθηγητή Πολιτικών Επιστημών και Διεθνών Σχέσεων στη Σχολή Εθνικής Αμύνης (ΣΕΘΑ) Γεώργιο Μούρτο και τον δόκτορα Πολιτικών Επιστημών και Διεθνών Σχέσεων Φίλιππο Κοντιζά για τη βοήθειά τους στα «προεισαγωγικά» αυτού του πονήματος.

Τέλος τονίζουμε πως λάθη που τυχόν εντοπιστούν βαρύνουν αποκλειστικά ημάς.

Αθήνα, 2 Απριλίου 2018

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη / Abstract.....	4
Πρόλογος.....	5
Περιεχόμενα.....	6
Εισαγωγή.....	7
1. Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Τα πρώτα χρόνια.....	12
2. Η (μη) εκλογή Δαμασκηνού στον Αρχιεπισκοπικό Θρόνο. Η αποκατάσταση.....	18
3. 1944: Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, ο δρόμος προς την Αντιβασιλεία.....	48
4. Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός Αντιβασιλέας.....	68
5. Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, η κριτική.....	99
Επίλογος.....	108
Βιβλιογραφία.....	113

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Μια γραπτή εργασία, μεγάλη ή μικρή, αρχικά οφείλει να απαντά στα εξής: α) «τι επιχειρείται;», β) «γιατί επιχειρείται αυτό που επιχειρείται;», γ) «πώς επιχειρείται μεθοδολογικά αυτό που επιχειρείται;».

Το επιχείρημά μας, «τι επιχειρούμε;», αφορά στην κατά το δυνατόν πληρέστερη (στα όρια μιας διπλωματικής εργασίας) καταγραφή της θεσμικής πολιτικής διάστασης της αρχιερατείας Δαμασκηνού.

Το «γιατί αυτή η προσπάθεια;» έχει να κάνει με το εξής αξιοσημείωτο: ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός αποτελεί τον μοναδικό ιερωμένο στην Ελλάδα που έφτασε στα ανώτατα πολιτικά αξιώματα, που συνδέθηκε τόσο έντονα με την πολιτική ζωή του τόπου. Είναι ο μόνος Έλληνας ιεράρχης που χρημάτισε Πρωθυπουργός και Αντιβασιλέας· αντίστοιχη δραστηριότητα μόνο ο Μακάριος έχει να επιδείξει ως Πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας. Πέραν τούτου υποπτευόμαστε ότι υπάρχει μία έλλειψη στα γύρω από το πρόσωπο του Δαμασκηνού έργα.

Στο ερώτημα «πώς προχωρά μεθοδολογικά αυτή η μελέτη» απαντάμε: Πηγές μας (δευτερογενείς) αποτελούν κατά βάση τα έργα *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας* (Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981) του Ηλία Βενέζη, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, (Μέτρον, Αθήνα, 1991) του Δημοσθένη Κούκουνα, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο* (Προσκήνιο, Αθήνα, 2001) του Γιώργου Καραγιάννη αλλά και η διατριβή του Ιωάννη Θεοδορίδη με τίτλο *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού* (κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 2011) όπως και η διατριβή του Θεοδοσίου Τσιρώνη *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)* (κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 2007). Η επιλογή των πηγών, που δεν μπορούσε να είναι άλλη καθώς η περί Δαμασκηνού βιβλιογραφία κάθε άλλο παρά ασφυκτιά¹, μας δίδει, ως οφείλουμε να επιδιώξουμε σαν ερευνητές, την ευκαιρία μιας αντιθετικής παρουσίασης του προσώπου του ιεράρχη. Αυτό διότι τόσο ο Ηλίας Βενέζης όσο και ο Δημοσθένης Κούκουνας πλέκουν το εγκώμιο του Δαμασκηνού τη στιγμή που ο

¹ Υπό αυτή την έποψη το πόνημά μας δύναται να καταταχθεί μεθοδολογικά στα πονήματα βιβλιογραφικής ανασκόπησης / αποτίμησης

Γιώργος Καραγιάννης κρατά μια απόσταση, πάντα παραπέμποντας και επιχειρηματολογώντας. Τέλος από τη μεριά τους οι Ιωάννης Θεοδωρίδης και Θεοδόσιος Τσιρώνης προσεγγίζουν, θεωρούμε, το θέμα με απολύτως ουδέτερο βλέμμα.

Από κει και πέρα η μελέτης μας κατατάσσεται στις ευρύτερες περιπτωσιολογικές πολιτικοϊστορικού ενδιαφέροντος με την περιγραφή να διαδραματίζει πρωτεύοντα ρόλο. Δεν προβαίνουμε σε ιδιαίτερη ανάλυση γεγονότων της πολιτικής ζωής του Δαμασκηνού καθώς αυτά είναι λίγο έως πολύ δεδομένα και παραδεκτά. Λειτουργούμε αφαιρετικά παρουσιάζοντας τμήμα του πολιτικού του έργου, επίσης συνθετικά επί τη βάση των πηγών μας.

Η αναφορά μας περί παρουσίας τμήματος του πολιτικού έργου του ιεράρχη δεν είναι τυχαία. Αυτό διότι η πολιτική του δράση δεν περιορίζεται εντός της διετίας 1944-1946. Θεωρούμε πως καθήκον κάθε αρχιεπισκόπου είναι και το 'πολιτικό καθήκον' υπό μια ευρεία θέαση. Απλά ο πολιτικός ρόλος του Δαμασκηνού στην εν λόγω διετία ενδύθηκε με επίσημο θεσμικό κάλυμμα.

Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός ήταν ένα βαθιά πολιτικό πρόσωπο, όσο ήταν και ιερατικό. Τι να πρωτοθυμηθούμε από τα δύσκολα χρόνια της κατοχής; Την ανθρωπιστική του δράση και, γενικώς, τη δράση της Εκκλησίας της Ελλάδος υπέρ του χειμαζόμενου ελληνικού λαού στα αστικά, κυρίως, κέντρα; Την πίεση στην κυβέρνηση Τσολάκογλου για στήριξη των ασθενεστέρων στρωμάτων; Τη συμμετοχή του στην ίδρυση κατά τα τέλη του 1941 του Εθνικού Οργανισμού Χριστιανικής Αλληλεγγύης (ΕΟΧΑ);² Τις συνεχείς διαμαρτυρίες του στον πρώτο εν Ελλάδι

² Διαβάζουμε στην *Ιστορία Εικονογραφημένη* (τεύχος 595, Ιανουάριος 2018, σ. 40-42): «Σύμφωνα με περιληπτική δημοσίευση του απολογισμού του πρώτου εξαμήνου της δράσης του, ο ΕΟΧΑ οργάνωσε σε Αθήνα και Πειραιά 119 εστίες στις οποίες βρήκαν φροντίδα 74.969 παιδιά και 3.545 θηλάζουσες και επίτοκες μητέρες. Το 1943 οι παιδικές αυτές εστίες (239 πλέον σε Αθήνα και Πειραιά) διένειμαν περισσότερες από 19 εκατομμύρια μερίδες φαγητού. Παράλληλα ο ΕΟΧΑ διένειμε τρόφιμα σε πολλές δεκάδες χιλιάδες παιδιών, ενώ καθόρισε μηνιαία επιχορήγηση προς τον Ελληνικό Ερυθρό Σταυρό για την παροχή τροφής σε βρέφη μέχρι 2 ετών. Ακόμα ανέλαβε τη σίτιση φοιτητών και φοιτητριών προερχομένων από ακριτικές περιοχές ή και εξωελλαδικά κέντρα, που λόγω του πολέμου και της κατοχής είχαν αποκλεισθεί στην Αθήνα. Έλαβε επίσης μέτρα προστασίας της μητρότητας και της βρεφικής ηλικίας. Υπολογίστηκε ότι διανεμήθηκαν κατά τη διάρκεια της κατοχής περισσότερες από 6,5 εκατομμύρια μερίδες γάλακτος και παιδικών τροφών. Επίσης το πρώτο εξάμηνο του 1942 χορήγησε ρουχισμό σε 26.000 άτομα και έδωσε εργασία σε 25.000 άνεργες ράπτριες και πλέκτριες. Οι γιατροί του ΕΟΧΑ καθ' όλη τη διάρκεια της κατοχής φαίνεται να περιέθαλψαν περισσότερους από 195.000 ασθενείς. Μία παράμετρος ιδιαίτερα σημαντική της προσφοράς του ΕΟΧΑ ήταν η συμπαράσταση σε διωκόμενους και φυλακισμένους, όπως και στις οικογένειες των εκτελεσθέντων [...] Σύμφωνα με στοιχεία της Εκκλησίας της Ελλάδος τα συσσίτια του ΕΟΧΑ έσωσαν τη ζωή 400.000 παιδιών, 4.000 εγκύων, 14.000 θηλαζουσών και επίτοκων και 23.000 απόρων. Οι εν λόγω αριθμοί παρουσιάζονται διογκωμένοι, η αλήθεια είναι όμως ότι ο ΕΟΧΑ συνέβαλε σε σημαντικό βαθμό στην ανακοπή του κύματος θανάτων τον τραγικό χειμώνα του 1941-1942. Πρέπει επίσης να

πληρεξούσιο του Ράιχ, Γκίντερ Άλτεμπουργκ, περί των βουλγαρικών σχεδίων αφελληνισμού της Μακεδονίας και της Θράκης; Τη διάσωση εκατοντάδων ατόμων εβραϊκού θρησκευματος ή καταγωγής;³ Ή μήπως την απάντηση που έδωσε στον στρατηγό Στροπ όταν ο τελευταίος τον απείλησε ακόμα και με τυφεκισμό προκειμένου να αλλάξει τη στάση του; Ο Δαμασκηνός συγκεκριμένα απήντησε: «Οι ιεράρχες της Ελλάδος, στρατηγέ Στροπ, δεν τυφεκίζονται, απαγχονίζονται. Παρακαλώ όπως σεβασθήτε αυτήν την παράδοσιν».⁴

Ασφαλώς δεν γίνεται να μην αναφερθούμε στην άρνηση του Δαμασκηνού όταν του εξητήθη από τον κατοχικό πρωθυπουργό Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο η προφορική καταδίκη της Σοβιετικής Ένωσης και των Ελλήνων κομμουνιστών. Ή στην απειλή περί λαϊκού ξεσηκωμού προκειμένου να μην προχωρήσει η ιδέα της πολιτικής επιστράτευσης υπέρ των δυνάμεων του Άξονα -η πολιτική επιστράτευση ουδέποτε πήρε σάρκα και οστά. Ή στην πρόθεση της ανάληψης της ηγεσίας του Εθνικού Συμβουλίου Αντιστάσεως -ο θάνατος του ταγματάρχη Ιωάννη Τσιγάντε ματαίωσε τη σύσταση του Συμβουλίου. Περαιτέρω στη σύγκρουσή του με τον Ράλλη (*Παραιτηθείτε Πρωθυπουργέ*), μια σύγκρουση τόσο εξ αιτίας της αδράνειας του τελευταίου σχετικά με την προώθηση του βουλγαρικού στρατού στην κεντρική Μακεδονία όσο και λόγω των παρασκηνιακών κινήσεών του με σκοπό την επαναφορά της άσκησης της κοινωνικής πολιτικής στο κράτος.⁵ Επίσης στον κατ' οίκον περιορισμό του με εντολή των γερμανικών αρχών κατά την άνοιξη-καλοκαίρι του 1944 ώστε να «σκιαχτεί και να περιοριστεί στα εκκλησιαστικά του καθήκοντα»

αναλογιστούμε τις τρομερές δυσκολίες που συνάντησε ο ΕΟΧΑ κατά την εκτέλεση του ανθρωπιστικού του έργου. Ενδεικτικά αναφέρουμε τη μόνιμα ανεπαρκή κρατική χρηματοδότηση, την παρακράτηση από τις κατοχικές κυβερνήσεις και τις γερμανοϊταλικές αρχές κατοχής του μεγαλύτερου ποσοστού βασικών ειδών διατροφής (όπως ελαιολάδου) προερχομένων από την επαρχία, τα συνεχή προσκόμματα που έθεταν οι Βρετανοί σχετικά με τα ελληνικά αιτήματα χαλάρωσης του ναυτικού αποκλεισμού, καθώς και την αδιαφορία των 'πλουτούντων' και 'ευζωούντων' (σύμφωνα με τα λόγια του Δαμασκηνού) προς την ανέχεια των λαϊκών τάξεων».

³ Ο προκαθήμενος της ελληνικής Εκκλησίας διέσωσε μετά την έναρξη των διώξεων κατά των Εβραίων (1943) 560 άτομα στην Αθήνα βαπτίζοντάς τα ο ίδιος και φροντίζοντας να εκδοθούν στα ονόματά τους, σε συνεργασία με τον διευθυντή του Δήμου Αθηναίων Δ. Χαλδέζο, πιστοποιητικά προκειμένου να λάβουν νέα αστυνομική ταυτότητα. Επίσης, σε συνεργασία με τον αστυνομικό διευθυντή Αθηνών Άγγελο Έβερτ εκδόθηκαν και εδόθησαν εκατοντάδες ταυτότητες σε Εβραίους, ενώ αρκετοί προσελήφθησαν ως αστυνομικοί -βλέπε Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981, σ. 269, *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 595, Ιανουάριος 2018, σ. 42, επίσης Μαράς Αναστάσιος, *Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα*, Εκδοτικός Οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2012, σ. 84.

⁴ *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 595, Ιανουάριος 2018, σ. 42, επίσης βλέπε Κόλλιας Σήφης, *Αρχιεπίσκοπος - Αντιβασιλεύς Δαμασκηνός ο από Κορινθίας*, Αθήνα, 1975, σ. 112.

⁵ Ο Γεώργιος Τσολάκογλου είχε επιφορτίσει από τον Δεκέμβριο του 1941 την Εκκλησία με το κοινωνικό έργο που μέχρι τότε εκτελούσε το κράτος.

αλλά και να αποφευχθεί μια πιθανή διαφυγή του στις μη ελεγχόμενες ελληνικές περιοχές ή στη Μέση Ανατολή.

Παράλληλα ο αρχιεπίσκοπος βάζει τη δική του σφραγίδα στα εκκλησιαστικά πράγματα μέσω του Καταστατικού Χάρτη Ν. 671/1943 που με ορισμένες τροποποιήσεις ίσχυσε, με εξαίρεση την περίοδο 1969-1974, έως το 1977. Μάλιστα λίγο μετά την αποχώρηση των κατοχικών στρατευμάτων προχωρά σε ενέργειες για τη μισθοδοσία του κλήρου από το Δημόσιο (Α.Ν. 536/1945) και την αναδιοργάνωση της εκκλησιαστικής εκπαίδευσης (Α.Ν. 540/1945). Στα σχέδιά του ήτο και η αναμόρφωση του Ταμείου Ασφαλίσεως Κληρικών Ελλάδος (Τ.Α.Κ.Ε.) αλλά και του Οργανισμού Διοικήσεως και Διαχειρίσεως Εκκλησιαστικής Περιουσίας (Ο.Δ.Δ.Ε.Π.), έργο που δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει.

Τα περισσότερα εκ των ανωτέρω περιστατικών, και πολλά άλλα, καταγράφονται με λεπτομέρειες στο *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας* δεικνύοντας τις πολιτικές ανησυχίες και την ιδιαίτερη πολιτική φύση του Δαμασκηνού. Τμήμα ακριβώς αυτής της φύσης αποδίδεται στο παρόν υπό την εξής διάρθρωση:

- Το πρώτο κεφάλαιο αναφέρεται στα χρόνια του Δαμασκηνού ως νεανία αλλά και ως αρχιερέα Κορίνθου. Πρόκειται για κεφάλαιο που επιθυμεί να παρουσιάσει στον αναγνώστη κάτι από την ψυχосύνθεση του εν λόγω ιεράρχη πριν προχωρήσουμε στα κατά τον τίτλο της εργασίας ζητούμενα.
- Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά στο επεισόδιο της εκλογής του Δαμασκηνού στον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Η υπόθεση δεν ενδιαφέρει εκ πρώτης όψεως άμεσα. Ωστόσο η εκλογή με την πολιτική ίντριγκα που τη συνόδευσε αποτέλεσε την αρχή της πορείας του ιεράρχη στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Δίχως τη συγκεκριμένη ανακήρυξη, ακύρωση και αποκατάσταση ο Δαμασκηνός δεν θα ακολουθούσε τη διαδρομή που όλοι γνωρίζουμε.
- Το τρίτο κεφάλαιο σχετίζεται με τις πολιτικές διαμοιβές και σχεδιασμούς που εξυφάνθηκαν οδηγώντας τον Δαμασκηνό στο θώκο της αντιβασιλείας. Φυσικά σε περίπτωση μη πολιτικής ανωμαλίας (και μάλιστα στη λήξη κατοχικών χρόνων) η σκέψη και μόνο ύπαρξης αντιβασιλέως στη θέση ενήλικου βασιλέα θα φάνταζε μάλλον ανήκουστη.
- Το τέταρτο κεφάλαιο έχει να κάνει αποκλειστικά με την αντιβασιλεία Δαμασκηνού -η περίοδος πρωθυπουργίας του περιορίζεται σε δύο εβδομάδες- όπως και με κάποια σημεία που κατά την κρίση μας οφείλει να θιγούν.

- Στο πέμπτο κεφάλαιο ξεδιπλώνεται η κριτική στο πρόσωπο του Δαμασκηνού. Επιχειρούμε μια κατά το δυνατόν ισόρροπη παρουσίαση, τόσο με παράθεση απόψεων φίλα κειμένων στον αρχιεπίσκοπο-αντιβασιλέα όσο και με παράθεση απόψεων που φέρονται εναντίον του.

Στον επίλογο κατατίθεται η άποψη του γράφοντος που αναντίρρητα υπόκειται και αυτή στην κρίση του αναγνώστη. Ασφαλώς, σε κάθε περίπτωση ευελπιστούμε όπως αποδώσουμε μια διεξοδική και όσο γίνεται αντικειμενική εικόνα περί των πεπραγμένων Δαμασκηνού κατά την περίοδο-γέφυρα μεταξύ κατοχής και εμφυλίου πολέμου ήτοι, κατά την περίοδο 1944-1946.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 1

Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Τα πρώτα χρόνια

Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός γεννήθηκε στη Δορβιτσά Ναυπακτίας το 1891. Το κοσμικό του όνομα ήταν Δημήτριος Παπανδρέου. Για το έτος γέννησής του υπάρχει μια αμφισβήτηση: ήταν το 1891 ή, μήπως, το 1890; Σύμφωνα με την πιο πιθανή εξήγηση, κατά την εκλογή του ως Μητροπολίτης Κορινθίας το 1922 εμφανίστηκε κώλυμα. Εφόσον με τα τότε ειωθότα έπρεπε να είναι ηλικίας 32 ετών, γίνεται κατανοητό ότι ο Δαμασκηνός δεν μπορούσε να εμφανίζεται γεννημένος το 1891. Το όλο ζήτημα αντιμετωπίστηκε με βεβαιώσεις έγκριτων προσώπων του χωριού που υπέδειξαν ως έτος γέννησης του υποψηφίου μητροπολίτη το 1890 «διορθώνοντας το λάθος» των κοινοτικών μητρώων της γενέτειράς του που ανέφεραν ως τέτοιο το 1891.⁶

Πατέρας του Δαμασκηνού ήταν ο Νίκος Παπανδρέου, ένας ιδιόρρυθμος και φιλοσοφημένος γέροντας.⁷ Με τη σύζυγό του Βασιλική Αγραφίτη απέκτησαν έξι παιδιά, ο μικρός Δημήτριος ήταν το πέμπτο.⁸

Παρά την έφεση του μικρού Δημητρίου για γνώση, οι σπουδές του θα είχαν τελειώσει στο Δημοτικό. Και αυτό διότι δεν υπήρχε πρακτική δυνατότητα για περαιτέρω πορεία. Κατά τον έναν ή άλλον τρόπο η στοιχειώδης εκπαίδευσής του ολοκληρώνεται στο Δημοτικό Σχολείο του χωριού. Ακολουθεί το Σχολαρχείο στον Πλάτανο, το κεφαλοχώρι της περιοχής. Ο σχολάρχης συνήθιζε να λέει στον Δημήτριο: «αν καλλιεργήσεις τα γράμματα θα γίνεις τρανός, αν τα παρατήσεις τα βουνά των Κραβάρων θα πλουτιστούν με έναν ακόμα κακούργο».⁹ Ο Δημήτριος περατώνοντας το Σχολαρχείο γράφεται στο Γυμνάσιο της Καρδίτσας υπό την κηδεμονία του θείου του αρχιμανδρίτη Χριστοφόρου Παπανδρέου, αδελφού του Νίκου. Με την αποφοίτησή του εγγράφεται στην Θεολογική και στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Την ιατρική την εγκαταλείπει στο δεύτερο έτος.

⁶ «Εις τιμήν και μνήμην», *Εκκλησιαστική Ναυς* (22), 1989, σ. 8.

⁷ Χαράλαμπος Χαράλαμπος, «Οι ρίζες του...», *Εκκλησιαστική Ναυς* (20), 1989, σ. 30-31, Παπαθανασόπουλος Θανάσης, «Τα εφηβικά του χρόνια», *Εκκλησιαστική Ναυς* (20), 1989, σ. 32-34.

⁸ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 19-20.

⁹ Παπαθανασόπουλος Θανάσης, «Τα εφηβικά του χρόνια», *Εκκλησιαστική Ναυς* (20), 1989, σ. 32-34.

Καταπιάνεται με την Νομική. Τέλος, ολοκληρώνει τις θεολογικές και νομικές του σπουδές με βαθμό 'άριστα'.

Ακολουθώντας τα βήματα όλων των νέων κατατάσσεται στον Ελληνικό Στρατό συμμετέχοντας στους Βαλκανικούς Πολέμους. Παρασημοφορείται εις διπλούν επί ανδραγαθία προαγόμενος στο βαθμό του λοχία. Ήταν από τους πρώτους ευζώνους που εισήλθαν στη Θεσσαλονίκη την ημέρα της απελευθέρωσής της.¹⁰ Την εποχή εκείνη πολλοί του υποδεικνύουν να παραμείνει στο στράτευμα περνώντας στην Σχολή Ευελπίδων με ευοίωνες προοπτικές. Εκείνος αρνείται.¹¹

Με την αποστράτευσή του διορίζεται, λαϊκός ακόμα, γραμματέας στην Αρχιεπισκοπή Αθηνών κάνοντας γνωριμίες και αποκτώντας συμπάθειες. Ο Επίσκοπος Θεσσαλιώτιδος Ευθύμιος Πλατής, τοποτηρητής του θρόνου της Αρχιεπισκοπής Αθηνών, τον χειροτονεί διάκονο το 1917. Για ένα μικρό διάστημα εντός του 1917 ο νεαρός Δαμασκηνός αναλαμβάνει την ηγουμενία της Μονής Κορώνης διαδεχόμενος τον θείο και κηδεμόνα του αρχιμανδρίτη Χριστόφορο. Διατηρεί στενές σχέσεις με τη βασιλική οικογένεια, έτσι, θεωρούμενος φιλοβασιλικός (ήδη ο βασιλέας Κωνσταντίνος είχε εκδιωχθεί) απομακρύνεται από το περιβάλλον του αρχιεπισκόπου Αθηνών Θεόκλητου (μετ ολίγων τον ακολουθεί και ο Θεόκλητος).

Στο πλευρό του Θεσσαλιώτιδος ο Δαμασκηνός επιδεικνύει τις γνώσεις και τα διοικητικά του προσόντα. Γίνεται αρχιμανδρίτης ιδρύοντας, εν μέσω του εθνικού διχασμού, την Παγκληρική Ένωση.¹² Αναλαμβάνει πρόεδρος και διατηρεί την προεδρία μέχρι την εκλογή του ως μητροπολίτης. Το έτος 1918 ο νέος αρχιεπίσκοπος Αθηνών Μελέτιος Μεταξάκης του αναθέτει την ηγουμενία των μονών Πετράκη και Πεντέλης που τότε ήσαν ηνωμένες. Ο Δαμασκηνός αναμορφώνει τα δύο σημαντικότερα μοναστήρια της πρωτεύουσας παράγοντας σημαντικό έργο. Παράλληλα οι υπουργοί Παιδείας και Εξωτερικών του αναθέτουν τη σύνταξη του Καταστατικού Χάρτη του Αγίου Όρους. Η αποστολή στέφεται με επιτυχία, μάλιστα, με ενέργειές του επαναφέρεται σε ισχύ άρθρο της Συνθήκης του Βερολίνου διά του οποίου κατοχυρώνεται η ελληνικότητα του Όρους (που αμφισβητείτο από σλαβόφωνους μοναχούς).^{13, 14}

¹⁰ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 23.

¹¹ *Εκκλησιαστική Ναυς* (22), 1989, σ. 8.

¹² Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Εκκλησία Εθναρχούσα και Εθνική: Μέσα από τη Σύναξη των Πρεσβυτέρων και τον Ιερό Σύνδεσμο της Εκκλησίας της Ελλάδος (1870-1922)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 191-196.

¹³ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 27.

Ο Δαμασκηνός αποκτώντας αίγλη ετοιμάζεται για το στάδιο της αρχιεροσύνης. Εν τω μεταξύ μεσολαβούν εσωτερικά και εθνικά ζητήματα. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος χάνει εν έτει 1920 τις εκλογές. Αναλαμβάνουν οι αντιβενιζελικοί, ο, δε, Κωνσταντίνος επανέρχεται στον θρόνο. Ο Μελέτιος με την πτώση του Βενιζέλου χάνει τον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Τα πολιτικά πάθη δεν δύνανται δυστυχώς να λείψουν από τον χώρο της Εκκλησίας.

Ακολουθεί η Μικρασιατική Εκστρατεία και η Καταστροφή του 1922. Οι βενιζελικοί μετά την επανάσταση των Πλαστήρα-Γονατά επανακάμπτουν. Λίγες εβδομάδες αργότερα, στις 16 Δεκεμβρίου 1922, εκλέγονται έξι νέοι ιεράρχες. Ανάμεσά τους και ο Δαμασκηνός¹⁵ που αναλαμβάνει τη διαποίμανση της Μητροπόλεως Κορίνθου. Εκεί επιδεικνύει θαυμαστή δραστηριότητα. Ανεγείρονται ο μητροπολιτικός ναός του Αποστόλου Παύλου, η Ιερατική Σχολή Κορίνθου και το μητροπολιτικό μέγαρο. Ιδρύεται λαϊκό ιατρείο, νυκτερινή Σχολή, η Φιλόπτωχος Αδελφότητα, δημιουργείται, δε, αίθουσα διαλέξεων.¹⁶

Τη νύχτα της 22^{ας} προς την 23^η Απριλίου 1928 ο εγκέλαδος κτυπά με μανία την Κόρινθο μετατρέποντάς τη σε ερείπια. Ο Δαμασκηνός μπαίνει μπροστά

¹⁴ Ο αρχιμανδρίτης Ευδόκιμος Καρακουλάκης σημειώνει περί της απόφασης του ελληνικού κράτους να επέμβει στην οργάνωση και διοίκηση του Αγίου Όρους τα εξής: α) ελήφθη καθ' υπέρβαση των αρμοδιοτήτων του υποσκελίζοντας, κακώς, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, β) συνιστά επέμβαση στο εσωτερικό καθεστώς αυτοδιοίκησης της Αθωνικής Πολιτείας, γ) παραβιάζει τους ιερούς κανόνες ως προς τα μετέχοντα στη σύνταξη του Χάρτη πρόσωπα καθώς ο Δαμασκηνός ήτο κληρικός της Εκκλησίας της Ελλάδος και όχι του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Ο Καρακουλάκης διερωτάται πώς ο Δαμασκηνός ως νομικός και θεολόγος απεδέχθη την αποστολή αυτή. Ο ίδιος υποθέτει πως η δημοσίευση μελέτης εκ μέρους του με τίτλο *Περί των ιερών Μονών και της χρησιμοποίησεως της μοναχικής οργανώσεως* συνετέλεσε στην απόφαση της κυβέρνησης να τον στείλει στο Άγιο Όρος -για μια εικόνα βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 2, υπ. 3. Ο Δημήτριος Μουζάκης αν και θεωρεί ατελή τον Καταστατικό Χάρτη του Αγίου Όρους που επεξεργάστηκε η επιτροπή, μέλος της οποίας ήταν και ο Δαμασκηνός, δεν ξεχνά να υπογραμμίσει τις αντίζοες συνθήκες υπό τις οποίες αυτός συντάχθη -για μια άποψη βλέπε Μουζάκης Δημήτριος, *Το Άγιον Όρος κατά την περίοδο Μεσοπολέμου*, Σάκκουλα, Αθήνα, 2008, σ. 90-92. Περί του εν ισχύ Καταστατικού Χάρτη του Όρους βλέπε στο https://el.wikisource.org/wiki/Καταστατικός_Χάρτης_Αγίου_Όρους εις το οποίο ανατρέξαμε την 27^η Ιανουαρίου 2018.

¹⁵ Επίσης ο μετέπειτα Κωνσταντινουπόλεως Αθηναγόρας ως Κερκύρης και ο μετέπειτα Αθηνών Δωρόθεος ως Κυθήρων και Αντικυθήρων. Στην εκκλησιαστική διάλεκτο και οι έξι αρχιερείς ονομάστηκαν «πλαστηρογέννητοι» -για μια εικόνα βλέπε Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Πτυχές σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στον 20ό αιώνα*, Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 115. Ο Χαράλαμπος Χαραλαμπίδης σημειώνει πως η μεταξική δικτατορία ουδέποτε ξέχασε το γεγονός της ανόδου του Δαμασκηνού στον θρόνο της Κορίνθου κατά την περίοδο της επανάστασης του Πλαστήρα -περί τούτου ανέτρεξε στο Χαράλαμπίδης Χαράλαμπος, *Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος. Δαμασκηνός Παπανδρέου. Αντιβασιλεύς-Πρωθυπουργός (1891-1949)*, Εκδόσεις Συλλόγου Δορυβιστών Ναυπακτίας «Η Αναγέννηση», Αθήνα, 1990, σ. 27.

¹⁶ Μητροπολίτης Πισιδίας Μεθόδιος, *Ιστορία της Αποστολικής Εκκλησίας της Κορίνθου*, Λιβάνης, Αθήνα, 1997, σ. 289-303, Γριτσόπουλος Τάσος, *Εκκλησιαστική Ιστορία και Χριστιανικά Μνημεία της Κορινθίας*, τόμος Α', 1973, σ. 327-328.

επωμιζόμενος σύνθετα καθήκοντα -κατά τον Μητροπολίτη Ναυπάκτου Αλέξανδρο καθίσταται «ο Άτλας της κορινθιακής τραγωδίας».¹⁷ Στήνει σκηνές, παραπήγματα, οργανώνει συσσίτια, διανέμει ρουχισμό -όλα αυτά από ένα σιδηροδρομικό βαγόνι που μετατρέπεται σε γραφείο και νέα έδρα του.¹⁸

Ο τότε Νομάρχης Κορινθίας Γ. Παρασκευόπουλος αναφέρεται γι' αυτόν στο υπουργείο Εσωτερικών με τα καλύτερα λόγια ...*αφού έκαμα τον γύρον όλης της Κορίνθου και επισκέφθην κατόπιν τας Κατασκηνώσεις εις τας οποίας έχουν συγκεντρωθή όλαι αι οικογένειαι κατέληξα εις τον σιδηροδρομικόν Σταθμόν. Εκεί ευρήκα εις ένα βαγονάκι εγκατεστημένον τον υπέροχον Ιεράρχη Μητροπολίτην Δαμασκηνόν, τον πανέφορον και παντεπόπτην τούτον της Κορινθιακής συμφοράς Λευϊτην...*

Και δεν είναι μόνον οι κοσμικοί άρχοντες που κάνουν λόγο για τον Δαμασκηνό. Στις 27 Απριλίου 1928 το *Ελεύθερο Βήμα* ομιλεί για την εργατικότητα που επιδεικνύει προκειμένου να συνδράμει την πόλη του. Στις 5 Μαΐου 1928 η *Πρωία* γράφει περί του χαρακτήρος του, περί του πόσο πολύ και δικαίως έχουν εναποθέσει οι Κορίνθιοι τις ελπίδες τους σ' αυτόν.

Ο απόηχος των δραστηριοτήτων του ιεράρχη περνά τα σύνορα. Η γαλλική *Φιγκαρό* στις 12 Μαΐου 1928 σημειώνει για τον Δαμασκηνό: «Συγκεντρώνων όλας τας διαχύτους θελήσεις, εμψυχών τας αποτεθαρρημένas καρδίας, συντονίζων τας προσπαθείas, κατευθύνων τας παρεχομέναs βοήθειas, ένας άνθρωπος δεσπόζει εν όλω τω μεγαλείω του εν τω μέσω της συντετριμμένηs μυρμηκιάs των σεισμοπλήκτων. Ο Μητροπολίτης Κορίνθου, ο Σεβασμιότατος Δαμασκηνός, ευρίσκεται εν τη υπηρεσία όλων και εν παντί».

Η δράση του Κορινθίας δεν σταματά εκεί. Κινητοποιεί κάθε πόρο προς ενίσχυση της περιοχής. Με ενέργειές του και με την κρατική στήριξη ιδρύεται ο Αυτόνομος Οργανισμός Σεισμοπλήκτων Κορίνθου. Διεξάγει εράνους προς ανοικοδόμηση της πόλης. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους φθάνει στην Αμερική ζητώντας βοήθεια από την Ομογένεια. Συγκεντρώνει ένα σεβαστό ποσό. Τον Οκτώβριο του 1929 θεμελιώνεται η Νέα Κόρινθος παρόντος του πρωθυπουργού Βενιζέλου. Μερικά χρόνια αργότερα παραδίδεται έτοιμη στον βασιλέα Γεώργιο Β'.¹⁹

¹⁷ Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Αλέξανδρος, «Το οδοιπορικό μιας μεγάλης ζωής» στο *Εκκλησιαστική Ναυς* (20), 1989, σ. 24.

¹⁸ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 28, 30.

¹⁹ Κόλλιας Σήφης, *Αρχιεπίσκοπος - Αντιβασιλεύς Δαμασκηνός ο από Κορινθίας*, Αθήνα, 1975, σ. 53-60, Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 30, 32.

Κατά τη διαμονή του στο Νέο Κόσμο γίνεται γνώστης των εσωτερικών ερίδων που ταλαιπωρούσαν την Ελληνορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής. Όταν επιστρέφει ενημερώνει το Οικουμενικό Πατριαρχείο (στην διοίκηση του οποίου υπάγεται η Ελληνορθόδοξη Εκκλησία της Αμερικής). Ο Πατριάρχης Φώτιος Β΄ του ζητά να ταξιδέψει ξανά στην πέραν του Ατλαντικού χώρα προκειμένου να κατευνάσει τα πάθη. Ο Δαμασκηνός δέχεται ευχαρίστως. Καταφθάνει την άνοιξη του 1930 στη Νέα Υόρκη με στόχο την εύρεση λύσης. Αυτή θα έρθει διά των εκ Δαμασκηνού προτεινόμενων αλληλομεταθέσεων. Το τραγικό φαινόμενο των ακόμα και αιματηρών διενέξεων που δίχασε κλήρο και λαό της ομογένειας παύει.²⁰

Ο Δαμασκηνός επιστρέφει στην Κόρινθο. Οι αντίπαλοί του τον κατηγορούν πως διακατέχεται από αρχιερατικές και εμμέσως πολιτικές φιλοδοξίες. Φθάνουν στο σημείο να εξαπολύσουν αιτιάσεις για τη διαχείριση των εκ των εράνων χρημάτων. Ανάμεσα στους εχθρούς του εξέχουσα θέση κατέχει ο Αρχιεπίσκοπος Αμερικής και μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης Αθηναγόρας. Η αντιπαλότητά τους δεν σβήνει καν επί των δύσκολων χρόνων της γερμανικής κατοχής. Μία εξήγηση γι' αυτό μας δίδει ο καθηγητής Δημήτριος Τσάκωνας κατά τον οποίο *...ήταν φτιαγμένος [ο Αθηναγόρας] για πνευματικός αρχηγός. Ποτέ όμως δεν φιλοδόχησε για τον εαυτό του πολιτικές δάφνες. Αντίθετα, ένας από τους λόγους που είδε με επιφυλακτικότητα των Αρχιεπίσκοπο Αθηνών Δαμασκηνό ήταν γιατί ανέλαβε πολιτικές ευθύνες Αντιβασιλέως και Πρωθυπουργού. Για τον ίδιο λόγο βρισκόταν επίσης σε διάσταση με τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο. Ο πνευματικός ηγέτης είναι αιώνιος, ενώ ο πολιτικός είναι απλώς επίκαιρος...*²¹

Μετά την επιστροφή από την Αμερική ο Δαμασκηνός απορροφάται στα μητροπολιτικά του καθήκοντα. Είναι σεβαστός τόσο στην κορινθιακή κοινωνία όσο και σε ευρύτερους κύκλους. Μεταξύ των γνωριμιών του περιλαμβάνεται ο στρατηγός

²⁰ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 32-33, 36. Αφορμή για τη σύγκρουση έδωσε ο αγώνας για τη θέση του Αρχιεπισκόπου Αμερικής. Οι διαφωνούντες επέστρεψαν στην πατρίδα αναλαμβάνοντας μητροπολιτικές έδρες στην Εκκλησία της Ελλάδος -περί τούτων βλέπε Κόλλιας Σήφης, *Αρχιεπίσκοπος - Αντιβασιλέας Δαμασκηνός ο από Κορινθίας*, Αθήνα, 1975, σ. 60-67, Litsas Fotios, *A Companion to the Greek Orthodox Church*, Greek Orthodox Archdiocese of North and South America, 1984, σ. 183-184. Papaioannou George, *From Mars Hill to Manhattan: The Greek Orthodox in America under Patriarch Athenagoras I*, Light and Life Pub. Co, 1976, σ. 38-40. Κουκουσάς Βασίλειος, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Αμερικής*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 244-281.

²¹ Τσάκωνας Δημήτριος, *Αθηναγόρας, ο Οικουμενικός των νέων ιδεών*, Αθήνα, 1976, σ. 11.

Γεώργιος Τσολάκογλου και ο καθηγητής της Θεολογικής Σχολής Νικόλαος Λούβαρης. Και με τους δύο θα συναντηθεί ξανά στις αρχές της δεκαετίας του 1940.²²

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο μητροπολίτης Κορινθίας Δαμασκηνός στην τελετή θεμελίωσης (27 Οκτωβρίου 1929) της νέας πόλεως της Κορίνθου στην ανασυγκρότηση της οποίας συνέβαλε αποφασιστικά ο δεύτερος

²² Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 37.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 2

Η (μη) εκλογή Δαμασκηνού στον Αρχιεπισκοπικό Θρόνο. Η αποκατάσταση

1. Η (μη) εκλογή Δαμασκηνού στον Αρχιεπισκοπικό Θρόνο

Στις 22 Οκτωβρίου 1938 εκδημεί ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος Α΄ Παπαδόπουλος.²³ Ωστόσο ο Καταστατικός Χάρτης της Εκκλησίας της Ελλάδος που ισχύει την εποχή εκείνη (κώδ. Ν. 5438/1932) δεν προβλέπει διαδικασία αρχιεπισκοπικής εκλογής.²⁴ Κατά τον τρόπο τούτο δημοσιεύεται ο Αναγκαστικός Νόμος 1457/1938 προκειμένου συμπλήρωσης του άρθρου 12 του 5438/1932 «περί κωδικοποίησης των περί Καταστατικού Νόμου της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος ισχυουσών διατάξεων».²⁵ Κάποιες βασικές διατάξεις του 1457/1938 έχουν ως εξής:

α) Η εκλογή Αρχιεπισκόπου πραγματοποιείται από τη Σύνοδο της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος.

²³ Αγγελόπουλος Αθανάσιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Ιστορία των δομών διοικήσεως και ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 57, Γερομιχαλός Αθανάσιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη, 1973, σ. 241, *Εκκλησία* (16), 1938, σ. 339-340, 348-358.

²⁴ Αυτό καταθέτει ο Ιωάννης Θεοδωρίδης στη σελίδα 10 της διδακτορικής του διατριβής με τίτλο *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011.

²⁵ Κονιδάρης Γεράσιμος, *Σταθμοί Εκκλησιαστικής Πολιτικής εν Ελλάδι από τον Καποδιστρίου μέχρι σήμερα*, Αθήνα, 1966, σ. 90, Μεταλληνός Γεώργιος, *Ορθοδοξία και Ελληνικότητα*, Αθήνα, 1987, σ. 202. Εδώ σημειώνουμε ότι ο καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Ιωάννης Κονιδάρης υποστηρίζει πως ο 5438/1932 ορίζει διαδικασία εκλογής. Κατά τον ίδιο, ο 1457/1938 έρχεται την 1^η Νοεμβρίου 1938 να «εμπλουτίσει» με ένδεκα παραγράφους και σύμφωνα με τις επιθυμίες του καθεστώτος της 4^{ης} Αυγούστου τον 5438/1932 -περί τούτων βλέπε Κονιδάρης Ιωάννης, «Η 4^η Αυγούστου και η Εκκλησία», 04 / 08 / 2013, στο <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=524990> με ημερομηνία ανάκτησης τη 10^η Ιανουαρίου 2018. Ο Ιωάννης Θεοδωρίδης αποσαφηνίζει πως διαδικασία πληρώσεως του αρχιεπισκοπικού θρόνου περιελάμβανε ο Καταστατικός Νόμος / Χάρτης του 1923 (άρθρο 25) τη στιγμή που στην καταστατική νομοθεσία της διετίας 1931-1932 λείπουν σχετικές διατάξεις -περί τούτου βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 11, υπ. 17. Πάντως ο μητροπολίτης Κίτρους Βαρνάβας Τζωρτζάτος φαίνεται να συμφωνεί με τον Ιωάννη Κονιδάρη αν και κάνει λόγο για τον Καταστατικό Χάρτη του 1931-για μια άποψη βλέπε Τζωρτζάτος Βαρνάβας μητροπολίτης Κίτρους, *Η καταστατική νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα, 1967, σ. 137, 173-174.

β) Η εκλογική διαδικασία καθίσταται έγκυρη εφόσον στην εκλογική συνεδρίαση μετέχουν τα 2/3 των μελών της Ιεραρχίας. Εάν δεν πληρώνεται ο απαιτούμενος αριθμός μητροπολιτών η Ιεραρχία επαναλαμβάνει τις εργασίες της με την παρέλευση τριών ημερών. Εάν και πάλι δεν επιτευχθεί η απαρτία των 2/3, τότε, η εκλογική διαδικασία συνεχίζεται κανονικά, ανεξαρτήτως του αριθμού των παρόντων.

γ) Η εκλογή διενεργείται με μυστική ψηφοφορία.

δ) Εκλεγείς θεωρείται αυτός που θα προκριθεί με απόλυτη πλειοψηφία ήτοι, με τις μισές συν μία ψήφο. Εάν δεν επιτευχθεί απόλυτη πλειοψηφία, η ψηφοφορία επαναλαμβάνεται. Εάν επαναληφθεί το αυτό φαινόμενο, τότε, διεξάγεται τρίτη ψηφοφορία και εκλέγεται ο λαμβάνων τη σχετική πλειοψηφία.

ε) Το πρακτικό της εκλογής κατατίθεται στο Αρχείο της Ιεράς Συνόδου. Ακριβές αντίγραφο παραδίδεται στον παριστάμενο υπουργό Παιδείας και Θρησκευμάτων. Ο υπουργός ασκεί έλεγχο νομιμότητας, κρίνει, δε, ανεγκλήτως τις όποιες κατά τη διάρκεια της εκλογικής διαδικασίας ενστάσεις.²⁶

Εν τω μεταξύ στην Η' Συνεδρίαση της ΠΕ' Συνοδικής Περιόδου κατά την 1^η Νοεμβρίου 1938 τίθεται το ζήτημα της συμμετοχής ή όχι του μητροπολίτη Δρυϊνουπόλεως Ιωάννη στην εκλογική διαδικασία. Ο Ιωάννης έχει καταδικαστεί εν έτει 1937 από Πρωτοβάθμιο δι' αρχιερείς Συνοδικό Δικαστήριο σε έκπτωση από το θρόνο του στερούμενος δικαίωμα μετοχής στην Ιερά Σύνοδο τής από 1^{ης} Οκτωβρίου 1937 Συνοδικής Περιόδου. Σε ψηφοφορία των μελών της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου

²⁶ Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 13. Ο αρχιμανδρίτης Θεόκλητος Στράγκας υποθέτει ότι η διάταξη που παρείχε στον υπουργό Παιδείας Κ. Γεωργακόπουλο δικαίωμα ανέγκλητης κρίσης κάθε ένστασης επί της εκλογικής διαδικασίας σκοπό είχε τη βοήθεια της υποψηφιότητας Δαμασκηνού αφού παραπλανήθηκε περί τούτου ο πρωθυπουργός Ιωάννης Μεταξάς -για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε Στράγκας Θεόκλητος, *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών αψευδών 1817-1967*, τόμος Δ', Αθήνα, 1969, σ. 2177, υπ. 1. Ο περί παραπλάνησης Μεταξά λόγος νοεί τη μη πληροφόρηση του τελευταίου περί των στηρικτικών διαθέσεων του υπουργού Παιδείας προς το πρόσωπο του Δαμασκηνού. Από την άλλη αυτό που περιπλέκει την κατάσταση είναι το εξής: ο υφυπουργός Τύπου Θ. Νικολούδης εισηγείται στην από 27 Οκτωβρίου 1938 επιστολή του προς τον πρωθυπουργό τη διαδικασία μυστικής ψηφοφορίας. Η επιθυμία Νικολούδη πραγματοποιείται αφού ο υφυπουργός προτάσσει το φόβο επηρεασμού της Ιεραρχίας από τον Γεωργακόπουλο υπέρ του Δαμασκηνού εφόσον λάβει χώρα φανερή ψηφοφορία -περί τούτου βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 12-13, υπ. 19, επίσης, Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 44, αρ. εγγράφου 016. Εάν ισχύουν τα ανωτέρω, τότε, η υπόθεση / σκέψη Στράγκα έρχεται σε σύγκρουση με το γεγονός της έγκαιρης ενημέρωσης του Μεταξά από τον Νικολούδη. Κατά την κρίση μας πιθανότερο είναι πως ο πρωθυπουργός διά τον άλφα ή βήτα λόγο δεν έδωσε αρχικά ιδιαίτερη προσοχή επί των τεκταινομένων αφήνοντας περιθώριο για ελιγμούς σε πολιτικά πρόσωπα που στήριζαν τον έναν ή τον άλλον υποψήφιο, ουσιαστικά τον Κορινθίως Δαμασκηνό ή τον συνυποψήφιό του Τραπεζούντος Χρύσανθο.

(Δ.Ι.Σ.) αποφασίζεται η μη εγγραφή του Δρυϊνουπόλεως στον εκλεκτορικό κατάλογο παρά την αντίδραση του Βασιλικού (Κυβερνητικού) Επιτρόπου Δημητρίου Πετρακάκου²⁷ -ως φαίνεται η άσκηση εκ μέρους του Ιωάννη του ένδικου μέσου της ανακοπής δεν επηρεάζει θετικά προς αυτόν την απόφαση της Δ. Ι. Σ. Εντούτοις ζητείται η γνωμοδότηση του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους υπό το φόβο μελλοντικής προσφυγής ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ) περί του κύρους της εκλογής Αρχιεπισκόπου. Τελικά την 3^η Νοεμβρίου 1938 το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους γνωμοδοτεί υπέρ του Ιωάννη, έτσι, το όνομά του προστίθεται στα ονόματα που έχουν δικαίωμα ψήφου κατά τη διαδικασία εκλογής Αρχιεπισκόπου.²⁸

Ως ημερομηνία διεξαγωγής της αρχιεπισκοπικής εκλογής ορίζεται η 5^η Νοεμβρίου 1938. Την 10^η πρωινή συνέρχεται η Σύνοδος της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος στον μητροπολιτικό ναό Αθηνών υπό την προεδρία του μητροπολίτη Φθιώτιδος Αμβροσίου. Τελείται εναρκτήριο προσευχή, κλείνονται οι θύρες του Ναού, αναγιγνώσκεται ο κατάλογος όσων δικαιούνται να ψηφίσουν, διαπιστώνεται, δε, απαρτία με παρόντες 61 αρχιερείς.²⁹

Στην πρώτη ψηφοφορία λαμβάνουν 31 ψήφους ο Κορινθίας Δαμασκηνός Παπανδρέου και 30 ο Τραπεζούντος Χρύσανθος Φιλιππίδης.³⁰ Καθώς δεν επιτυγχάνεται απόλυτη πλειοψηφία η διαδικασία επαναλαμβάνεται, ωστόσο, δεν αλλάζει κάτι. Στην τρίτη και καθοριστική ψηφοφορία, και με απaráλλακτο αποτέλεσμα, εκλέγεται, με σχετική πλέον πλειοψηφία, αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος ο Δαμασκηνός³¹ προκαλώντας, καθυστερημένα ως θα δούμε, σφοδρή ανησυχία στον κυβερνήτη Ιωάννη Μεταξά.³²

²⁷ Πράγματι ο Δημήτριος Πετρακάκος, που παρασκηνιακά ενεργούσε υπέρ του Δαμασκηνού, εξεδήλωσε τη δυσарέσκειά του όταν αρχικά (πριν την ακολουθήσασα γνωμοδότηση του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους) η Διαρκής Ιερά Σύνοδος αποφάσισε κατόπιν ψηφοφορίας τη μη εγγραφή του Δρυϊνουπόλεως Ιωάννη στον εκλεκτορικό κατάλογο -για μια ιδέα βλέπε Στράγκας Θεόκλητος, *Εκκλησία Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών αμειψιών 1817-1967*, τόμος Δ', Αθήνα, 1969, σ. 2177-2181.

²⁸ Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 13-14, επίσης, Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 002. Περί του κειμένου της γνωμοδότησης του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους βλέπε Παναγόπουλος Ιωάννης, *Το αρχιεπισκοπικόν ζήτημα*, Αθήνα, 1946, σ. 20-23 και Τζαβέλας Νικήτας, *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου Αθηνών*, Αθήνα, 1941, σ. 16-18.

²⁹ Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 14.

³⁰ Ο οποίος ενδιαττάται στην Αθήνα ως Αποκρισάριος του Οικουμενικού Θρόνου.

³¹ «Η εκλογή του νέου Αρχιεπισκόπου», *Εκκλησία* (16), 1938, σ. 370-371, Κονιδάρης Γεράσιμος, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, τόμος Β', Αθήνα, 1966, σ. 291, Κονιδάρης Γεράσιμος, *Σταθμοί*

Με την παρέλευση τεσσάρων ημερών από την εκλογή κατατίθεται στη Γραμματεία του ΣτΕ αίτηση / προσφυγή ακύρωσης του αποτελέσματος. Την αίτηση υπογράφουν οι μητροπολίτες Φθιώτιδος Αμβρόσιος³³ και Σάμου και Ικαρίας Ειρηναίος. Παρόμοια αίτηση καταθέτει την ίδια μέρα ομάδα λαϊκών. Μετά τρεις ημέρες αίτηση ακύρωσης καταθέτει και ο μητροπολίτης Μυτιλήνης Ιάκωβος.³⁴

Στις 14 Νοεμβρίου 1938 με υπόμνημα / παρέμβαση στο ΣτΕ οι μητροπολίτες Ύδρας και Σπετσών Προκόπιος, Θηβών και Λεβαδείας Συνέσιος και Άρτης Σπυρίδων τάσσονται υπέρ του κύρους της εκλογής Δαμασκηνού. Σε παρόμοια παρέμβαση μετ' ολίγον προβαίνουν οι Μαντινείας και Κυνουρίας Γερμανός, Καρυστίας Παντελεήμων και Γόρτυνος και Μεγαλοπόλεως Προκόπιος.³⁵

Δικάσιμος ημέρα για τις προσφυγές και τις παρεμβάσεις ορίζεται η 16^η Νοεμβρίου 1938. Απόφαση (936/1938) εκδίδεται την 21^η του ιδίου μηνός. Σύμφωνα μ' αυτήν, η εκλογή Δαμασκηνού ως Αρχιεπισκόπου Αθηνών καθίσταται άκυρη.³⁶ Είναι χαρακτηριστικό δε πως η Δ.Ι.Σ. προκειμένου αποτροπής αντιδράσεων του κόσμου

εκκλησιαστικής πολιτικής εν Ελλάδι από του Καποδιστρίου μέχρι σήμερα, Αθήνα, 1966, σ. 91-92, Γερομιχαλός Αθανάσιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη, 1973, σ. 242.

³² «Η νίκη του Δαμασκηνού, γνωστού διά τα δημοκρατικά του φρονήματα, εθεωρήθη νίκη των δημοκρατικών δυνάμεων κατά της δικτατορίας δι' ο και εξεδηλώθη δυσφορία διά την εκλογήν» -Κονιδάρης Γεράσιμος, *Σταθμοί εκκλησιαστικής πολιτικής εν Ελλάδι από του Καποδιστρίου μέχρι σήμερα*, Αθήνα, 1966, σ. 91.

³³ Σχετικά με τους Κορινθίους και Φθιώτιδες αναφέρουμε τη ρήξη που σοβούσε μεταξύ τους ήδη από το 1933. Τη συγκεκριμένη χρονιά ο Δαμασκηνός πρωτοστάτησε στην ανασύσταση της Μητροπόλεως Ναυπακτίας και Ευρυτανίας με απόσχιση από τη Μητρόπολη Φθιώτιδος. Η Ευρυτανία αποτελούσε μεν ιδιαίτερη πατρίδα του Δαμασκηνού αλλά η κίνησή του έθιγε τον Αμβρόσιο -για μια άποψη βλέπε Στράγκας Θεόκλητος, *Εκκλησία Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών αψευδών 1817-1967*, τόμος Γ', Αθήνα, 1969, σ. 1938-1939.

³⁴ Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 19, επίσης, Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 43.

³⁵ Κονιδάρης Γεράσιμος, *Σταθμοί Εκκλησιαστικής Πολιτικής εν Ελλάδι από του Καποδιστρίου μέχρι σήμερα*, Αθήνα, 1966, σ. 91, Κονιδάρης Γεράσιμος, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, τόμος Β', Αθήνα, 1966, σ. 292, Καραγιάννης Γεώργιος, *Εκκλησία και Κράτος (1833-1997). Ιστορική επισκόπηση των σχέσεών τους*, Ποντίκι, Αθήνα, 1997, σ. 56. Στην πραγματικότητα κατά της ακύρωσης της εκλογής του Δαμασκηνού τάσσονται τριάντα δύο ιεράρχες (χωρίς να συμπεριλαμβάνεται σ' αυτούς ο Κορινθίος) τη στιγμή, μάλιστα, που τον ψήφισαν τριάντα ένας, κάτι που τον ενισχύει ηθικά, κάτι που δεικνύει την αποδοκιμασία της πλειοψηφίας της Ιεραρχίας (όχι όμως του συνόλου της) έναντι των (κυβερνητικών) μεθοδεύσεων. Τελικά κατόπιν παράκλησης του ιδίου του Δαμασκηνού παρέμβαση στο ΣτΕ ασκούν έξι ιεράρχες -περί τούτων βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 4 αλλά και στη σ. 58 / υπ. 58.

³⁶ Παναγόπουλος Ιωάννης, *Το αρχιεπισκοπικόν ζήτημα*, Αθήνα, 1946, σ. 50, 79, Παναγιωτάκος Παναγιώτης, *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου Αθηνών και των επισκόπων εν τη Εκκλησία της Ελλάδος*, Αθήνα, 1946, σ. 17.

υπέρ του Δαμασκηνού ζητά από την Αστυνομική Διεύθυνση Αθηνών την απαγόρευση κάθε είδους σχετικών περί αυτού εκδηλώσεων.³⁷

Το σκεπτικό της απόφασης του ΣτΕ στηρίζεται μεταξύ άλλων -και αυτό ενδιαφέρει εδώ- στα εξής: α) το κύρος της εκλογής προσβάλλεται καθώς στην εκλογική διαδικασία μετείχε κακώς μητροπολίτης (Δρυϊνουπόλεως Ιωάννης) καταδικασμένος σε έκπτωση από το θρόνο του. Εφόσον η εκλογή Αρχιεπισκόπου γίνεται από την Ιεραρχία της Αυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος που συνθέτουν εν ενεργεία αρχιερείς, τότε, γίνεται κατανοητό πως το Σώμα που τη διενήργησε (την εκλογή) δεν χαρακτηρίζονταν από τη (νόμιμη) σύνθεση που θα έπρεπε³⁸, β) η συμμετοχή του άνω αναφερομένου μητροπολίτη επηρεάζει αποφασιστικά το αποτέλεσμα αφού το τελευταίο κρίθηκε με διαφορά μίας ψήφου. Κατά την έννοια τούτη η εκλογή και το πρακτικό της ακυρώνονται.³⁹

Το ΣτΕ ορμώμενο εκ των σημείων (α) και (β) αλλά και κρίνοντας επί ζητημάτων που αφορούν στη σχέση Εκκλησίας - Πολιτείας και στη σχέση Εκκλησίας - κοινωνίας των πολιτών και αφού συνεκδίκασε το σύνολο των κατατεθειμένων προσφυγών ακύρωσε το από 5^{ης} Νοεμβρίου 1938 πρακτικό της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας περί εκλογής Αρχιεπισκόπου. Συγχρόνως απέρριψε τις ασκηθείσες υπέρ Δαμασκηνού παρεμβάσεις.⁴⁰

Την 1^η Δεκεμβρίου 1938 συνέρχεται η Δ.Ι.Σ. υπό τον Φθιώτιδος Αμβρόσιο. Αναγιγνώσκεται το κείμενο της απόφασης του ΣτΕ. Η πλειοψηφία των ιεραρχών υποστήριξε ότι η απόφαση του Ακυρωτικού Δικαστηρίου είναι ισχυρή κατά το νόμο και ουδείς δύναται να αντιταχθεί αυτής. Μια μικρή μειοψηφία αποτελούμενη από τους μητροπολίτες Ύδρας, Θηβών και Άρτης υποστήριξε ότι η εκλογή αρχιερέως έχει

³⁷ Περί τούτου βλέπε Αρχείον Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Φάκελος Αρχιεπισκοπή Αθηνών, Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, 1.10, επίσης Φάκελος Αρχιεπίσκοποι Μητροπολίται Αθηνών, Υποφάκ. Νο 16, 1.10 Α.

³⁸ Ατέσης Βασίλειος μητροπολίτης πρώην Λήμνου, *Επίτομος Επισκοπική Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι σήμερα*, τόμος Γ', Αθήνα, 1969, σ. 26, Παναγιωτάκος Π., *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου Αθηνών και των επισκόπων εν τη Εκκλησία της Ελλάδος*, Αθήνα, 1946, σ. 18, Φραγκίστας Χαράλαμπος, *Στοιχεία Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, 1968, σ. 160.

³⁹ Παναγιωτάκος Π., *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου Αθηνών και των επισκόπων εν τη Εκκλησία της Ελλάδος*, Αθήνα, 1946, σ. 18, Αποστολάκης Γεώργιος, *Ευρετήρια νομολογίας και βιβλιογραφίας εκκλησιαστικού δικαίου 1890-2003*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2005, σ. 71, 120, επίσης βλέπε Χριστοφιλόπουλος Αναστάσιος, *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήνα, 1965, σ. 175. Από την άλλη μεριά δυνάμεθα να θεωρήσουμε κάτι άλλο, ότι, δηλαδή, ο Δρυϊνουπόλεως ψήφισε υπέρ του Χρύσανθου προκειμένου να προσεταιριστεί την κυβέρνηση, ίνα τύχει καλύτερης αντιμετώπισης η έφεσή του. Αν κάτι τέτοιο συνέβη, τότε, αυτός που ευνοήθηκε ήτο ο Τραπεζούντος -για μια εικόνα βλέπε Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Εκκλησία-Γένος-Ελληνισμός*, Τέριος, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 47.

⁴⁰ Μπαρούκος Ν., *Νομοθεσία και Νομολογία περί Συμβουλίου της Επικρατείας*, Αθήνα, 1976, σ. 150, «Η εκλογή του νέου Αρχιεπισκόπου», *Εκκλησία* (16), 1938, σ. 379.

κανονικό και δογματικό χαρακτήρα, συντελείται, δε, κατόπιν ιερολογίας και επίκλησης του Αγίου Πνεύματος, συνεπώς, αδυνατεί να τεθεί υπό την κρίση οιοδήποτε κοσμικού δικαστηρίου. Πάρα τούτα και με το πέρας της συζήτησης, η Δ.Ι.Σ. απεφάσισε κατά πλειοψηφία να συμμορφωθεί με την απόφαση του ΣτΕ. Το Μήνυμα της εκλογής του Δαμασκηνού ακυρώνεται, αναγγέλλεται, δε, στον ίδιο πως εξακολουθεί ως αρχιποιμένας Κορινθίας. Σε ερώτηση περί της αναγνώρισης ή όχι της συνοδικής αποφάσεως εκ μέρους των μειοψηφούντων μητροπολιτών αυτοί απήντησαν πως αναγνωρίζουν τις αποφάσεις ως πράξεις της πλειοψηφίας της νομίμως συγκροτημένης Ιεράς Συνόδου καθώς «η ψήφος των πλειόνων κρατείτω». Στις συνεδριάσεις της 3^{ης} και 5^{ης} Δεκεμβρίου του 1938 της Δ.Ι.Σ. αποφασίζεται όπως το Σώμα προχωρήσει σε εκλογή νέου (και εκ νέου) Αρχιεπισκόπου.⁴¹

Κατόπιν της έκδοσης της αποφάσης του ΣτΕ ο πρωθυπουργός Ιωάννης Μεταξάς απολύει τον υπουργό Παιδείας Γεωργακόπουλο αναλαμβάνοντας ο ίδιος το συγκεκριμένο χαρτοφυλάκιο.⁴² Ο ίδιος επί του όλου θέματος γράφει στο ημερολόγιό του:

21 Οκτωβρίου - 11 Νοεμβρίου 1938, Κηφισιά [...] Καλώ Γεωργακόπουλον, μου λέγει ότι σχεδόν όλη η ιεραρχία είναι συγκεντρωμένη ολόγυρα στον Κορινθίας. Ο Γεωργακόπουλος τα είχε προετοιμάσει όλα από καιρό, δυο χρόνια. Τον ανύψωσε, τον ενδυνάμωσε, τον έκανε αφέντη των υλικών μέσων της Εκκλησίας. Συγχρόνως ενδυνάμωσε τον εαυτό του, απέκτησε την ιδιαιτέραν εκτίμησιν του Βασιλέως, του Διαδόχου, την ιδιαιτέραν συνάφειαν με την Αυλήν, εμένα με κατέβασε με πολλή τέχνη και χωρίς να φαίνεται, μου έριξε και μερικά κόκκαλα της Νεολαίας για να μην τον ενοχλώ [...] Κοτζιάς γραμμή στον Δαμασκηνό, που του έβλεπε βεβαία την επιτυχία. Σπυρίδωνος ύπουλα μου έσκαβε τον λάκκο. Οι άλλοι μη ξέροντες τίποτε. Μανιαδάκης έτοιμος για ό,τι πω. Τραπεζούντος με σταυρωμένα τα χέρια [...] Κατέφυγα στην

⁴¹ Παναγόπουλος Θ. Ιωάννης, *Το αρχιεπισκοπικόν ζήτημα*, Αθήνα, 1946, σ. 83, 85, Παναγόπουλος Θ. Ιωάννης, *Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήνα, 1980, σ. 432, Τζαβέλας Νικήτας, *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου Αθηνών*, Αθήνα, 1941, σ. 99, Δημητρακάκης Δ., «Το αρχιεπισκοπικόν», *Νέον Δίκαιον*, (3), 1947, σ. 61, Τασούδης Γεώργιος, *Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσανθος ο από Τραπεζούντος. Η εθνική και εκκλησιαστική δράσις του. 1926-1949*, τόμος Β', Αθήνα, 1972, σ. 399-422

⁴² Παρασκηνιακά και από ένα χρονικό σημείο ο Μεταξάς και εξ αρχής κάποιοι από τους υπουργούς του είχαν ταχθεί υπέρ του έτερου υποψήφιου Χρυσανθου. Κάποιοι άλλοι, εξίσου παρασκηνιακά, τάσσονται υπέρ του 'βενιζελικού' Δαμασκηνού. Ο πρωθυπουργός τονίζει στον υπουργό Γεωργακόπουλο την ανάγκη μη παρουσίας στην ψηφοφορία του Δρυϊνουπόλεως καθώς ο τελευταίος είναι υποστηρικτής του Δαμασκηνού. Ως έχουμε προειπεί το ερώτημα περί του Δρυϊνουπόλεως εξετάζεται αρχικά από το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους το οποίο αποφαινεται ότι αυτός δεν μπορεί να αποκλειστεί από την διαδικασία εκλογής Αρχιεπισκόπου. Ο Γεωργακόπουλος ενημερώνεται για την απόφαση αλλά, όπως καταγράφεται από τον Δημοσθένη Κούκουνα, την κρατάει μυστική από τον Μεταξά -περί τούτων βλέπε Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 41

ουδετερότητα. Επροσπάθησα να πάρω τον Γεωργακόπουλο με το καλό. Να τον κερδίσω. Κερδίζει κανείς τους εχθρούς του όταν τον νομίζουν χωρίς θάρρος; Έκαμνε και αυτός τον ουδέτερο, μα από κάτω ενεργούσε με όλη του την δύναμη για τον Δαμασκηνό. Έλεγα σε όλους: Δεν με ενδιαφέρει ποιος θα εκλεγεί, και οι δύο καλοί είναι. Στο τέλος δεν δίνω σημασία στην Εκκλησία... Δεν με φοβίζει ο Δαμασκηνός Αρχιεπίσκοπος. Είμαι αρκετά ισχυρός. Στην αρχή τα είπα. Έπειτα όμως, λίγο-λίγο άρχισα να τα διστάζω. Εκατάλαβα ότι αυτά ήταν για να σκεπάσω την αδράνειά μου. Αλλά δεν μπορούσα να κάνω και αλλιώς. Δεν ήταν πλέον καιρός για να έβγω υπέρ του Χρυσάνθου. Έτσι εφантаζόμουν. Από αυτήν την ασυνέπεια με έβγαλε ο Νικολούδης. Γράμματα το ένα επάνω στο άλλο. Μου έδειχνε τον κίνδυνο. Ενδιαφερόταν για τον Χρυσάνθο. Αλλά αισθανόμουν ότι όσα μου έλεγε ήταν αλήθεια. Του απάντησα και προφορικά και με γράμματα, αντιλέγοντας και επιμένοντας ότι έπρεπε να μείνω ουδέτερος. Μα αισθανόμουν σιγά-σιγά ότι δεν είχα δίκιο. Και έτσι άφησα τον Νικολούδη να ενεργήσει και έσπρωξα τον Μανιαδάκη να τον βοηθήσει. Αλλά μυστικά. Δεν ήθελα να δείξω ανάμιξη. Εμπλέχθηκα στα δίχτυα που άπλωσα μόνος μου. Είπα η Εκκλησία να μείνει απολύτως ελεύθερα. Και κάτω από αυτό το προνόμιο, υπουργός και κλίκα του προετοίμαζαν την εκλογή [...] Ο Γεωργακόπουλος με ηπάτησε και έβαλε να ψηφίσει ο Δρυϊνουπόλεως. Ενώ την προηγούμενη ημέρα με είχε βεβαιώσει ότι ακόμα και αν το Νομικό Συμβούλιο έδινε γνωμοδότηση υπέρ τού να ψηφίσει, αυτός δεν θα τον άφηνε [...] Αλλά ύστερα από την ψηφοφορία εκατάλαβα τις δυνάμεις μου και τον κίνδυνο [...] Και τους πήγα στο Συμβούλιο της Επικρατείας. Εκεί είδα τι είχε προετοιμασθή εναντίον μου και τι εκινδύνευσα [...] Εν τω μεταξύ είχα πάει στην Άγκυρα, ακριβώς όταν επρόκειτο να έβγη η απόφαση του Συμβουλίου Επικρατείας. Εγύρισα στις 25 Νοεμβρίου και επήρα το φραγέλιο στα χέρια και έδιωξα τους άπιστους από το ναόν μου. Πρώτα-πρώτα έφυγε ο Γεωργακόπουλος, αφού μου έστειλε ένα γράμμα που δείχνει όλη του την αλαζονεία και τις ελπίδες που έτρεφαν οι συνωμότες...⁴³

Της έκδοσης της απόφασης του ΣτΕ ακολουθεί η έκδοση του Αναγκαστικού Νόμου 1493/1938. Σύμφωνα μ' αυτόν, η εκλογή Αρχιεπισκόπου θα διεξαχθεί από τη Δ.Ι.Σ. και όχι από το σύνολο της Ιεραρχίας.⁴⁴ Αντί των εξήντα τεσσάρων

⁴³ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 42-43. Ακόμα και όταν έφτασε η υπόθεση στο ΣτΕ, τίποτε δεν προκαταλάμβανε το τελικό αποτέλεσμα. Ο εισηγητής αρχικά ήταν αντίθετος με την ακύρωση της εκλογής Δαμασκηνού και το Συμβούλιο κωλυσιεργούσε χαρακτηριστικά αναβάλλοντας συνεχώς. Οι αναβολές σταμάτησαν μόνο κατόπιν κυβερνητικής παρέμβασης. Ο εισηγητής υπαναχώρησε ζητώντας την ακύρωση της εκλογής Δαμασκηνού. Πράγματι αυτή εκρίθη άκυρη με ψήφους 8 έναντι 7 -περί τούτων βλέπε στο ίδιο, σ. 43.

⁴⁴ Στην ολιγομελή Διαρκή Ιερά Σύνοδο υπερτερούν οι οπαδοί του Χρυσάνθου. Η εκ του συνόλου της Ιεραρχίας ψηφοφορία συνδέεται μέσω προπαγανδιστικής αρθρογραφίας με εκλογικούς αγώνες και κομματικές διενέξεις του καταλυθέντος και απαξιωμένου κοινοβουλευτισμού, άρα, καλώς καταργείται. Πάρα ταύτα η κυβέρνηση φοβούμενη (παρά τη δικλείδα καταφυγής στην ανώτατη βασιλική εξουσία, σημειώνουμε) μήπως κάτι πάει στραβά την απειλεί (τη Διαρκή Ιερά Σύνοδο) με διάλυση και διορισμό άλλης Αριστίνδην Συνόδου -περί τούτων βλέπε Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της*

μητροπολιτών του Σώματος καλούνται να αναδείξουν Αρχιεπίσκοπο οι δώδεκα της Δ.Ι.Σ. με πρόεδρο τον δεδηλωμένο ‘χρυσανθικό’ Αμβρόσιο, δηλαδή, έναν από τους τρεις που υπέβαλαν προσφυγή στο ΣτΕ.⁴⁵ Για την ακρίβεια η Δ.Ι.Σ. δεν πρόκειται να αναδείξει άμεσα Αρχιεπίσκοπο καθώς προκρίνονται για τον αρχιερατικό θώκο οι τρεις πρώτοι σε ψήφους υποψήφιοι. Αυτοί θα ανακοινωθούν την ημέρα της πρόκρισής τους στο υπουργείο Παιδείας με τον βασιλέα να έχει τον τελικό λόγο καθώς είναι αυτός που θα επιλέξει διά Βασιλικού Διατάγματος έναν από τους τρεις.⁴⁶

Στις 10 Δεκεμβρίου 1938 συνέρχεται η Σύνοδος. Η ψηφοφορία αναδεικνύει πλειοψηφούντες τον Τραπεζούντος Χρύσανθο με 11 ψήφους, τον Λήμνου Στέφανο με 4 ψήφους, τον Δράμας Βασίλειο με 4 ψήφους και τον Μεσσηνίας Πολύκαρπο επίσης με 4 ψήφους.⁴⁷ Στο τριπρόσωπο δελτίο εκλεγμένων εγγράφονται οι τρεις πρώτοι -ο Μεσσηνίας αποκλείστηκε καθώς υστερούσε στα πρεσβεία αρχιερωσύνης (άρθρο 2, παράγραφος 9, Αναγκαστικός Νόμος 1493/1938). Το αποτέλεσμα διαβιβάζεται στον βασιλέα Γεώργιο Β΄.⁴⁸ Ο τελευταίος, που απουσιάζει στο εξωτερικό, αναγγέλλει τηλεγραφικά (τη 12^η ή τη 13^η Δεκεμβρίου 1938) ότι προκρίνει για Αρχιεπίσκοπο τον Τραπεζούντος Χρύσανθο.⁴⁹ Την ίδια ημέρα δημοσιεύεται το

Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940), διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 268 αλλά και υπ. 66 και 67 στην αυτή σελίδα, επίσης, Τσιρώνης Θεοδόσης, *Εκκλησία Πολιτευομένη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 391. Εδώ σημειώνουμε την προ του 1457/1938 παρουσία του Αναγκαστικού Νόμου 39/1936 «περί μεταφοράς αρμοδιότητας εκλογής Αρχιερέων από την Ιεραρχία στην Ιερά Σύνοδο» -για μια εικόνα βλέπε Σακελλαρίου Αλέξανδρος, *Δικτατορίες και Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ελλάδα στον 20^ο αιώνα: πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικο-νοηματικές σχέσεις υπό καθεστώς εκτάκτου ανάγκης*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2008, σ. 379-380, επίσης Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως Α΄ 378, 31/08/1936. Ουσιαστικά ο 1493/1938 φέρει στο περί εκλογής Αρχιεπισκόπου τη λογική του 39/1936.

⁴⁵ Ο μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου Ανδρέας χαρακτηρίζει το όργανο που κλήθηκε να εκλέξει Αρχιεπίσκοπο δυνάμει του 1493/1938, δηλαδή τη Δ.Ι.Σ., Αριστίνδην Σύνοδο ούτως ειπείν, σώμα κατ’ επιλογήν εκλεκτόρων -για μια εικόνα βλέπε Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Εκκλησία Εθναρχούσα και Εθνική: Μέσα από τη Σύναξη των Πρεσβυτέρων και τον Ιερό Σύνδεσμο της Εκκλησίας της Ελλάδος (1870-1922)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2002, σ. 158.

⁴⁶ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 43, Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 37-38.

⁴⁷ Ασφαλώς ο Δαμασκηνός δεν έθεσε εαυτόν εις τη νέα αυτή εκλογική βάση μη αναγνωρίζοντας την ακύρωση της προγενέστερης εκλογής (του) -για μια εικόνα βλέπε Ιστορικό Αρχείο Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, φάκ. 1.10, «Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός Παπανδρέου», υποφ. 1.10Α.

⁴⁸ Επίσης σε τηλεγράφημά του στο Γεώργιο Β΄ ο Μεταξάς ενημερώνει τον βασιλέα για το αποτέλεσμα. Του ζητά μάλιστα να προκρίνει τον Χρύσανθο μεταξύ των τριών πλειοψηφούντων -περί τούτου βλέπε Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 025.

⁴⁹ Κατά τον μητροπολίτη Αρκαλοχωρίου Ανδρέα, ζητούμενο αποτελεί εάν ο Χρύσανθος θα ενδιαφέρονταν για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο χωρίς την παρέμβαση Μεταξά. Ζητούμενο επίσης είναι εάν ο Τραπεζούντος ενέκρινε τα τετελεσμένα που επέβαλε ο Μεταξάς και την κατάρτιση νόμων που επενέβαιναν στην κανονική τάξη της Εκκλησίας -για μια άποψη βλέπε Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, «Ο Ιωάννης Μεταξάς και η εκλογή του

Βασιλικό Διάταγμα κάνοντας επισήμως γνωστή την ανωτάτη βούληση.⁵⁰ Η ενθρόνιση του νέου Αρχιεπισκόπου Αθηνών τελείται με πλήρη επισημότητα στις 18 Δεκεμβρίου 1938 στην Μητρόπολη Αθηνών.⁵¹

Από τα μέχρι τούδε αναφερόμενα γίνεται φανερό ότι το καθεστώς Μεταξά (όχι πάντως εν συνόλω, τουναντίον θα λέγαμε) ενεργεί κατά της εκλογής Δαμασκηνού. Η εκλογή ή μη του τελευταίου, αλλά και κάθε σχετική εκλογή υποπτευόμαστε, αποτελεί και στοίχημα πολιτικής. Από την άλλη μεριά ο Χρυσάνθος, για την επιλογή του οποίου επίσης ασκούνται πιέσεις, θεωρείται εκλεκτός της κεφαλής της κυβέρνησης.⁵²

Ο Δαμασκηνός, γράφει ο Ιωάννης Θεοδωρίδης, χαρακτηρίζεται ως βενιζελικός και αγγλόφιλος.⁵³ Άποψή μας είναι ότι το δεύτερο δεν ενοχλεί τον Μεταξά καθώς αυτός έχει αποδεχτεί ότι η Ελλάς ως θαλάσσιο κράτος δεν δύναται να βρεθεί σε στρατόπεδο αντίθετο της Βρετανίας. Αυτό που ενοχλεί είναι ο πολιτικός προσανατολισμός του Κορινθίας. Ο Μεταξάς κατόπιν μιας αρχικής ουδετερότητας⁵⁴ αποφασίζει πως δεν

Αθηνών Χρυσάνθου» στο *Σπονδή στην κατακόρυφη και οριζόντια κοινωνικότητα. Τιμητικός τόμος στον ομότιμο καθηγητή Βασίλειο Γιούλτση*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 88, επίσης *Πτωχές σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στον 20ό αιώνα*, Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 122-123 του ιδίου συγγραφέα.

⁵⁰ Αγγελόπουλος Αθανάσιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Ιστορία των δομών διοίκησης και ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 62, Αγγελόπουλος Αθανάσιος, «Η διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδος στην περίοδο 1923 έως σήμερα» στο *Χαρίστειον Σεραφείμ Τίκα*, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 570, Κασαπίδης Μάκης, *Χρυσάνθος, ο αρχιερέυς-Εθνάρχης των Ποντίων*, Μελβούρνη, 2004, σ. 181, 184.

⁵¹ Μεταλληνός Γεώργιος, *Ορθοδοξία και Ελληνικότητα*, Παρουσία, Αθήνα, 1987, σ. 202, Τασούδης Γεώργιος, *Άρθρα και Μελέται Χρυσάνθου Αρχιεπισκόπου Αθηνών του από Τραπεζούντος*, Αθήνα, 1977, σ. 425-428, Κωνσταντινίδης Ιωάννης, «Η Εκκλησία των Αθηνών κατά την 35ετία 1923-1957» στο *Εκκλησία* (38), 1961, σ. 56.

⁵² Κασαπίδης Μάκης, *Χρυσάνθος, ο αρχιερέυς-Εθνάρχης των Ποντίων*, Μελβούρνη, 2004, σ. 71, Παναγόπουλος Ιωάννης, *Το αρχιεπισκοπικόν ζήτημα*, Αθήνα, 1946, σ. 39-40. Ο Ανδρέας Νανάκης σημειώνει ότι ο Χρυσάνθος καθ' όλη τη διάρκεια του εθνικού διχασμού και των διεργασιών που οδήγησαν τον βενιζελικό Μεταξάκη στον Οικουμενικό Θρόνο, συνεργάστηκε με τα ανάκτορα και την αντιβενιζελική παράταξη προκειμένου να αποφευχθεί αυτή η επιλογή -για μια άποψη ανέτρεξε στο Νανάκη Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Πτωχές σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στον 20ό αιώνα*, Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 116, επίσης βλέπε *Εκκλησία-Γένος-Ελληνισμός*, Τέρτιος, Θεσσαλονίκη, 1993, σ. 157-158 του ιδίου συγγραφέα.

⁵³ Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. V.

⁵⁴ Ως είδαμε ο Μεταξάς στο προσωπικό του ημερολόγιο εκφράζει την αρχική του απόφαση περί ουδετερότητας στο θέμα, άλλωστε οι υπουργοί της κυβέρνησης έχουν μοιραστεί μεταξύ Δαμασκηνού και Χρυσάνθου. Την παραμονή του θανάτου του Χρυσόστομου (21 Οκτωβρίου 1938) συγκαλείται υπουργικό συμβούλιο με τον Μεταξά να στηρίζει μια στάση πολιτικής αποχής έναντι της επικείμενης αρχαιρεσίας καθώς «το ζήτημα αφορά αποκλειστικά στην εσωτερική ζωή και στις αρμοδιότητες της Εκκλησίας», επιπλέον, καλούνται οι υπουργοί όπως μη προσπαθήσουν να επηρεάσουν τους εκλέκτορες, μην εκφράζουν δημοσίως την προτίμησή τους σε κάποιον από τους υποψηφίους. Ωστόσο με εισήγηση ως είδαμε των υπουργών Νικολούδη και Μανιαδάκη περί επικινδυνότητας Δαμασκηνού και κατόπιν εκλογής του τελευταίου σπρώχνει την υπόθεση στο ΣτΕ -περί τούτων βλέπε *Ελεύθερον Βήμα*, 22 Οκτωβρίου 1938, σ. 6, Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος Δ', Γκοβόστης, Αθήνα, 1960, σ. 321-314. Από κάποιο σημείο και έπειτα ο Μεταξάς αγωνιά για την προώθηση Χρυσάνθου. Ενημερώνει σχετικά τον Γεώργιο, όπως επίσης για την πρόθεσή του να

θέλει ως Αρχιεπίσκοπο έναν ιεράρχη που συμπαθεί τον, κεκοιμηθέντα πλέον, Βενιζέλο κλείνοντας προς την παρακαταθήκη του -η διάσταση μεταξύ των δύο πρωθυπουργών υπήρξε βαθιά ξεκινώντας από τη δεκαετία του 1910 και τον Εθνικό Διχασμό.

Ο Αρκαλοχωρίου Ανδρέας υποστηρίζει ότι η εκκλησιαστική κρίση του 1938 υπήρξε απότοκος της ολοκληρωτικής περί κράτους αντίληψης του Μεταξά και της επιθυμίας του να επιβάλει την Πολιτεία στην Εκκλησία⁵⁵ τη στιγμή που ο καθηγητής Ιωάννης Κολιόπουλος εντάσσει την ακύρωση της εκλογής Δαμασκηνού και την εκλογή Χρύσανθου εντός ενός πλαισίου αναμέτρησης μεταξύ καθεστώτος και Παλατιού.⁵⁶

Οι Παναγιώτης Βατικιώτης και Σπύρος Λιναρδάτος τάσσουν το όλο ζήτημα εντός ενός πλαισίου αμφισβήτησης και σύγκρουσης του Μεταξά με ορισμένους υπουργούς του (Γεωργακόπουλο, Κοτζιά, Σπυρίδωνος).^{57, 58} Ο Νίκος Παπαναστασίου γράφει ότι

απολύσει τον Γεωργακόπουλο και να αναλάβει προσωπικά το υπουργείο Παιδείας. Ο Μεταξάς κρίνει ότι μόνο μέσω της επισήμου οδού και ουχί παρασημαστικά δύναται να επιβάλει τον Χρύσανθο, έτσι μέσω του 1493/1938 μεταβιβάζει το δικαίωμα του εκλέγειν από την Ιεραρχία στη Διαρκή Ιερά Σύνοδο -για μια εικόνα βλέπε Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, «Ο Ιωάννης Μεταξάς και η εκλογή του Αθηνών Χρύσανθου» στο *Σπουδή στην κατακόρυφη και οριζόντια κοινωνικότητα. Τιμητικός τόμος στον ομότιμο καθηγητή Βασίλειο Γιούλτση*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 85-86. Σχετικά με τον Νικολούδη αναφέρουμε ότι αυτοί ουδέποτε ενοστερνίστηκε την αρχικά διακηρυχθείσα πολιτική ουδετερότητας καθώς κατ' αυτόν: α) δεν νοείται ολοκληρωτικό κράτος άνευ αναμείξεώς του εις όλα τα οργανικά ζητήματα του έθνους και β) ουδετερότητα δεν υπήρξε καθόσον υπουργοί της κυβέρνησης προωθούσαν την υποψηφιότητα του Δαμασκηνού -για μια άποψη βλέπε Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 253, επίσης, Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Εκκλησία Πολιτευομένη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 371-372

⁵⁵ Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, «Ο Ιωάννης Μεταξάς και η εκλογή του Αθηνών Χρύσανθου» στο *Σπουδή στην κατακόρυφη και οριζόντια κοινωνικότητα. Τιμητικός τόμος στον ομότιμο καθηγητή Βασίλειο Γιούλτση*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 87

⁵⁶ Κολιόπουλος Ιωάννης, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1949» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1970-2000, σ. 384. Ο Μεταξάς ερμήνευσε τη στάση ορισμένων φιλοβασιλικών στελεχών υπέρ του Δαμασκηνού ως προσπάθεια αποδυνάμωσής του χωρίς ωστόσο να ενοχοποιεί τον ανώτατο άρχοντα -περί τούτου βλέπε Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος Δ', Γκοβόστης, Αθήνα, 1960, σ. 314-315. Σχετικά με τον Γεώργιο αναφέρουμε ότι προσπάθησε να προστατεύσει τον ευνοούμενό του Γεωργακόπουλο (χωρίς ωστόσο να διακατέχεται από διάθεση ρήξεως με τον κυβερνήτη) αντιπροτείνοντας μετάθεσή του σε άλλο πόστο. Τελικά ο βασιλέας δεν επέμεινε στις υποδείξεις του αναγκασμένος να αποδεχτεί την απομάκρυνση και άλλων κυβερνητικών στελεχών και την αντικατάστασή τους από πρόσωπα της απολύτου εμπιστοσύνης του Μεταξά -περί τούτων βλέπε Μεταξάς Ιωάννης, *Εις το προσωπικό του ημερολόγιο. Α' Επίμετρο, σχόλια, ντοκουμέντα. Β' Αμβρόσιου Τζίφου, από το ανέκδοτο ημερολόγιό του*, Γκοβόστης, Αθήνα, 1977, σ. 81-86, 89-90.

⁵⁷ Βατικιώτης Παναγιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του στρατηγού Ιωάννη Μεταξά*, Ευρασία, Αθήνα, 2005, σ. 293 και Λιναρδάτος Σπύρος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988, σ. 51

⁵⁸ Όπως έχουμε προειπεί ο Μεταξάς ενημερώνει τον Γεώργιο περί του σκοπού του να αντικαταστήσει τον υπουργό Παιδείας λόγω της ανάμειξής του στο εκκλησιαστικό ζήτημα. Σε εκ νέου τηλεγράφημα τού πρωθυπουργού προς τον βασιλέα εκτίθενται οι ενέργειες του Παιδείας, επιχειρείται, δε, να αποσπαστεί η συγκατάβαση του Γεωργίου ως προς την απόλυση Γεωργακόπουλου -για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 014. Αν

την πάταξη της εξέγερσης στην Κρήτη κατά του μεταξικού καθεστώτος ακολούθησε η εξουδετέρωση των πολιτικών του αντιπάλων⁵⁹ με αφορμή την εκλογή Αρχιεπισκόπου Αθηνών. Μάλιστα, συνεχίζει ο Παπαναστασίου, η όλη υπόθεση έδωσε δυνατότητα στον Μεταξά να αντιπαρατεθεί για πρώτη φορά επιτυχώς με την Αυλή.⁶⁰

Ο Γεώργιος Ρούσσος γράφει ότι ο Μεταξάς και το καθεστώς του «εισέβαλαν στον χώρο της Εκκλησίας εμπλεκόμενοι στην αρχιεπισκοπική εκλογή του 1938». Συμπληρώνει πως «το καθεστώς δεν άφησε το ιερατείο να εκλέξει ελεύθερα και κατά συνείδηση τον διάδοχο του Χρυσοστόμου. Αναμείχθηκαν παρασκηνακά στην εκλογή όχι μόνο υπουργοί αλλά και αυλικοί παράγοντες στο τέλος δε και ο ίδιος ο δικτάτορας. Με το πρόσχημα ενός τυπικού κωλύματος ζητήθηκε από το Συμβούλιο της Επικρατείας η ακύρωση της εκλογής Δαμασκηνού. Το Συμβούλιο δεν υπάκουσε στην αρχή ωστόσο, κατόπιν εντόνων απειλών, υποχρεώθηκε να υποχωρήσει».⁶¹

Από τη μεριά του ο Φοίβος Γρηγοριάδης υποστηρίζει ότι η παρέμβαση Μεταξά ηγέρθη κατόπιν φόβου περί σχεδιασμών Δαμασκηνού «να κηρύξει με κάποιο λόγο και αφορμή την Εκκλησία εν διωγμό» όπως μαρτυρά ο Μανιαδάκης.⁶²

Ο Andreas Wittig υποθέτει ότι ήταν οι ίδιοι οι Έλληνες ιεράρχες που έδωσαν δικαίωμα στην Πολιτεία να παίζει το ρόλο του διαιτητή στις μεταξύ τους διαφωνίες, ουσιαστικά πως επέτρεψαν στο καθεστώς του Μεταξά να κατευθύνει τα γεγονότα.⁶³ Μαζί του συμφωνεί λίγο έως πολύ ο Emanuel Tureczynski γράφοντας πως «η Εκκλησία δεν αντιτάχτηκε σε βασιλικές ή άλλες δικτατορίες ούτε ακόμα όταν

και ο Μεταξάς πιέζεται από κυβερνητικά στελέχη να μην προχωρήσει στην αντικατάσταση του Παιδείας, δεν υποχωρεί. Στις 19 Νοεμβρίου 1938 κοινοποιείται στον κυβερνήτη τηλεγράφημα του ανωτάτου άρχοντα εντός του οποίου εκφράζεται η συναίνεση του τελευταίου ως προς την προτεινόμενη πρωθυπουργική λύση -περί τούτων βλέπε Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 016, 017.

⁵⁹ Πολιτικών αντιπάλων και με ευρύτερη έννοια, βλέπε δικηγόρο Αλέξανδρο Βαμβέτσο (εκτοπισθείς τελικά στη Νάουσα Πάρου), καθηγητή Εκκλησιαστικού Δικαίου Κωνσταντίνο Ράλλη (απολυθείς τελικά από τα καθήκοντά του στο Πανεπιστήμιο) -για μια άποψη βλέπε Τζαβέλας Νικήτας, *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου Αθηνών*, Αθήνα, 1941, σ. 112-114, Παναγόπουλος Ιωάννης, *Το αρχιεπισκοπικόν ζήτημα*, Αθήνα, 1946, σ. 43, υπ. 3. Ο ίδιος ο νομικός σύμβουλος του υπουργείου Παιδείας Παναγιώτης Αλικούλης, μετά την εκλογή Δαμασκηνού, απειλήθηκε από τον υπουργό Ασφαλείας Μανιαδάκη με εκτόπιση. Τέθηκε σε εξάμηνη διαθεσιμότητα αναγκαζόμενος τελικά σε παραίτηση. Τα στοιχεία αυτά, τουλάχιστον, δημοσιεύθηκαν από τον ανηψιό του Αλικούλη και τέως Εισαγγελέα Εφετών Λάμπρο Ροκόπουλο στο *Το Βήμα της Κυριακής*, 4 Μαρτίου 1973, σ. 14.

⁶⁰ Παπαναστασίου Νίκος, «Η στρατηγική 'συνεργασία' Ελλάδας-Γερμανίας» στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Ευρασία, Αθήνα, 2009, σ. 240, υπ. 56. Ο Μεταξάς χαρακτηρίζει στο προσωπικό του ημερολόγιο την ενθρόνιση Χρύσανθου πραγματικό θρίαμβο -περί τούτου βλέπε Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος Δ', Γκοβόστης, Αθήνα, 1960, σ. 319.

⁶¹ Ρούσσος Γεώργιος, *Νεώτερη Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος 7, Μορφωτική Εστία, Αθήνα, 1975, σ. 146-148.

⁶² Γρηγοριάδης Φοίβος, *4^η Αυγούστου -Αλβανία*, Κέδρηνο, Αθήνα, 1972, σ. 277.

⁶³ Wittig Andreas, *Die orthodoxe Kirche in Griechenland*, Würzburg, 1987, σ. 135.

ακυρώθηκε η εκλογή του Δαμασκηνού επειδή ο Μεταξάς επιθυμούσε να προωθήσει τον δικό του υποψήφιο». ⁶⁴

Κάτι σημαντικό που επισημαίνει ο Ιωάννης Θεοδωρίδης είναι το εξής: το Οικουμενικό Πατριαρχείο δεν ήλεγξε την κανονικότητα της εκλογής Χρύσανθου ως όφειλε καθώς ο τελευταίος ανήκε στο κλίμα του. Αντί αυτού συντάσσει επιστολή με την οποία τον απολύει από τη δικαιοδοσία του, μάλιστα μετά την εκλογή του ως Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος. Το όλον ενέχει αντικανονικότητα. Δει πρώτα να γίνει η απόλυση Χρύσανθου, να ενταχθεί στο κλίμα της Εκκλησίας της Ελλάδος, να θέσει υποψηφιότητα και να εκλεγεί. Η τροπή των πραγμάτων εμπλέκει θέλοντας και μη το Πατριαρχείο στα εσωτερικά μιας άλλης αυτοκέφαλης Εκκλησίας. ⁶⁵

Αναφορικά με τις επιπτώσεις της όλης πολιτειακής «κινητικότητας» -και πριν πέσει προφανώς σε δυσμένεια- ο δικηγόρος, καθηγητής και συντηρητικός πολιτικός Αλέξανδρος Βαμβέτσος τονίζει σε προσωπική του επιστολή προς τον Μεταξά πως: α) δίδεται κάκιστο παράδειγμα προς άλλα κράτη για ανάμιξη κοσμικών δικαστηρίων σε εκκλησιαστικές υποθέσεις ⁶⁶, β) κλονίζεται η εμπιστοσύνη προς το ΣτΕ, γ) Εκκλησία και Πολιτεία οδηγούνται σε αδιέξοδο-σύγκρουση τη στιγμή που ενώ υπάρχει εκλεγμένος Αρχιεπίσκοπος δρομολογείται νέα εκλογή. Προκειμένου άρσης του αδιεξόδου ο ίδιος προτείνει είτε τη μετάθεση, ύστερα από κυβερνητική απόφαση και γνωμοδότηση της Ιεράς Συνόδου, του Δαμασκηνού στο θρόνο των Αθηνών, είτε την πρόταση τριών υποψηφίων μεταξύ των οποίων θα βρίσκεται ο Δαμασκηνός και τον οποίον θα εκλέξει η κυβέρνηση -κάθε άλλη λύση, επισημαίνει ο Βαμβέτσος, θα παράξει ανεπιθύμητα αποτελέσματα. ⁶⁷

Οι εξελίξεις στην εκλογή Αρχιεπισκόπου δεν αφήνουν αδιάφορες μήτε ξένες δυνάμεις όπως η Γερμανία και η Βρετανία. Η γερμανική πλευρά φαίνεται να τηρεί

⁶⁴ Turczynski Emanuel, «Η κρίση της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού στη ΝΑ Ευρώπη» στο *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία, κατοχή, αντίσταση*, επιμ. Χάγκεν Φλάισερ, Νίκος Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1989, σ. 7.

⁶⁵ Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 41-42 / υπ. 38.

⁶⁶ Ο Βαμβέτσος αναφέρεται σε παρενέργειες που ενδεχομένως προκύψουν σε ομόδοξες Εκκλησίες του εξωτερικού και κυρίως στον κίνδυνο αμφισβήτησης εκλογής Οικουμενικού Πατριάρχη από κοσμικό δικαστήριο της Τουρκίας -για μια εικόνα βλέπε Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 261, επίσης, Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Εκκλησία Πολιτευομένη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 382-383

⁶⁷ Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 021, Μεταξάς Ιωάννης, *Εις το προσωπικό του ημερολόγιου. Α' Επίμετρο, σχόλια, ντοκουμέντα. Β' Αμβρόσιου Τζίφου, από το ανέκδοτο ημερολόγιό του*, Γκοβόστης, Αθήνα, 1977, επίμετρο σ. 86-88.

ίσες αποστάσεις από τους δύο υποψηφίους εκτιμώντας τόσο τις διοικητικές ικανότητες του Κορινθίας όσο και τη γερμανική παιδεία του Τραπεζούντος. Πάρα ταύτα επισημαίνει το πολιτικό πλήγμα που εδέχθη η κυβέρνηση λόγω της απροκάλυπτης παρέμβασής της υπέρ του Χρυσάνθου.⁶⁸ Το ενδιαφέρον της βρετανικής κυβέρνησης είναι ασφαλώς εντονότερο. Αυτό διότι το όνομα του Τραπεζούντος ακούστηκε κάποια στιγμή ως υποψήφιο ανάληψης της κεφαλής της Εκκλησίας της Κύπρου, μιας Εκκλησίας που έμεινε ακέφαλη μετά το θάνατο του Αρχιεπισκόπου Κυρίλλου Γ' το 1933.⁶⁹ Η Βρετανία δεν επιθυμεί κάτι τέτοιο φοβούμενη μια πιθανή φιλενωτική πολιτική εκ μέρους του συγκεκριμένου ιεράρχη⁷⁰ -η βρετανική κυβέρνηση δέχτηκε μάλλον με ανακούφιση την υποψηφιότητα του Χρυσάνθου για τον θρόνο των Αθηνών.⁷¹

Σχετικά με τον Δαμασκηνό αναφέρουμε πως ο ιεράρχης αντιλαμβανόμενος την πορεία των γεγονότων κάμει μια τελευταία προσπάθεια επηρεασμού του Μεταξά. Στις 29 Νοεμβρίου 1938 στέλνει στον πρωθυπουργό την ακόλουθη επιστολή:

Προς την Α.Ε. τον κ. Πρόεδρον της Κυβερνήσεως

Κύριε Πρόεδρε,

Περί του κύρους της εκλογής του Αρχιεπισκόπου, της 5^{ης} Νοεμβρίου, προέκυψε κατά τρόπον μοναδικόν εις τα χρονικά της Εκκλησιαστικής ιστορίας, μια, τουλάχιστον περίεργος, και εκπληκτική αμβισβήτησις, αχθείσα τελικώς, ως μη ώφειλεν, υπό την κρίσιν κοσμικού δικαστηρίου. Εξ ευλαβείας προς το γόητρον των δικαστηρίων της Ελληνικής Πατρίδος, δεν προτιθέμεθα να κατέλθωμεν εις έρευναν, κατά πόσον η ανάμιξις του Συμβουλίου Επικρατείας υπήρξε νομικώς ευσταθής και εθνικώς εξυπηρετική, ουδέ κατά πόσον η ληφθείσα, διά της ψήφου του παλινωδήσαντος Εισηγητού, απόφασις - και ασχέτως προς την κανονικήν πλευράν, ήτις στοιχειωδώς υπεχρέου εις αναγνώρισιν της αναρμοδιότητος του Συμβουλίου είναι

⁶⁸ Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 264-265, επίσης, Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Εκκλησία Πολιτευομένη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 387

⁶⁹ Μητσίδης Ανδρέας, «Η Εκκλησία της Κύπρου» στο *Ο κόσμος της Ορθοδοξίας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1968, σ. 127, Τασούδης Γεώργιος, *Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσάνθος ο από Τραπεζούντος. Η εθνική και εκκλησιαστική δράσις του. 1926-1949*, τόμος Β', Αθήνα, 1972, σ. 238.

⁷⁰ Καραγιάννης Γεώργιος, *Εκκλησία και κράτος (1833-1997). Ιστορική επισκόπηση των σχέσεών τους*, Ποντίκι, Αθήνα, 1997, σ. 52, Μαρκεζίνης Σπύρος, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος Β', Πάπυρος, Αθήνα, 1994, σ. 90.

⁷¹ Για περισσότερες λεπτομέρειες γύρω από το θέμα 'Βρετανία-Κύπρος-Χρυσάνθος' βλέπε Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 265-266, επίσης, Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Εκκλησία Πολιτευομένη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 387-389

αποχρώντως ητιολογημένη. Εις την διάθεσιν Υμών υπάρχουνσι πρόχειρα και δαμιλή τα στοιχεία, νομικά και πραγματικά, ώστε η μόρφωσις αυτοτελούς, ανεπηρέαστου, γνώμης να ευχεραίνηται σπουδαίως.

Ουχ ήττον, ως Κανονικώς εκλεγμένος και διατελών Αρχιεπίσκοπος της Ελληνικής Εκκλησίας, δεν νομίζομεν, ότι δικαιούμεθα να παρακολουθώμεν περαιτέρω, εν απαθεία και αδρανεία, το πρωτοφανές εις την ιστορίαν της Εκκλησίας δράμα, το οποίον, διά μέσου των πλέον απιθάνων εναλλαγών, εκτυλίσσεται εις την πνευματικήν περιοχὴν αὐτῆς. Ευρισκόμεθα εις στιγμάς, καθ' ας ἕκαστοι ας αναλάβωσι τας ευθύνas ἐναντι της Ιστορίας διὰ τας συνεπείας, τας οποίας θα ἠδύνατο να επαγάγῃ ἡ μονόπλευρος καὶ ὑπὸ το πρίσμα της ἰσχύος της παντοδυνάμου Πολιτείας ρύθμισις ζητημάτων Κανονικῶν, εις τα οποία καὶ ἡ μακραίων Παράδοσις καὶ ἡ ομοιόμορφος Πρακτικὴ της διδασκαλίας του Κυρίου προσέδωκεν πλέον συγκεκριμένην καὶ ανεπίδεκτον μεταβολῆς μορφήν. Ἐκ της ἀντιλήψεως δ' ἀκριβῶς ταύτης ὀρμηθέντες, προήχθημεν εις την ἀπόφασιν, ὅπως ἀποταθώμεν πρὸς Υμᾶς, ὡς υπεύθυνον Κυβερνήτην, ἵνα επικαλεσθώμεν, πρὸ της λήψεως οἰασδήποτε ἀποφάσεως, την επανεξέτασιν του εκκρεμοῦντος σπουδαιοτάτου τούτου ζητήματος προσωπικῶς ἐκ μέρους Υμῶν.

Ἰσως παρατηρηθῇ, ὅτι ἡ μεσολαβήσασα ἐκδόσις ἀποφάσεως ἐκ μέρους του Συμβουλίου Ἐπικρατείας ἐμφανίζει δυσχέρειαν τίνα διὰ την προσήκουσαν ρύθμισιν του ζητήματος. Ἀλλ' ἡ δυσχέρεια αὕτη ἐν οὐδεμίᾳ περιπτώσει θα ἠδύνατο να θεωρηθῇ ἀπαρακάμπτos, οὐδὲ εἶναι δυνατόν να συγκριθῇ πρὸς τα ἀποτελέσματα, ἐγγύς καὶ ἀπώτερα, τα οποία, ἀσφαλῶς, θα προέλθουν ἐκ της εφαρμογῆς αὐτῆς. Πρῶτον μὲν, διότι ἡ ἀπόφασις ἀνθρώπων δύναται να εἶναι -ὡς πράγματι εἶναι- ἐσφαλμένη, ἐφ' ὅσον μάλιστα ἐναντι αὐτῆς ἵσταται ἡ μεοψηφία των ἐπτά Συμβούλων της Ἐπικρατείας καὶ ἡ ομόψηφος ἀπόφασις του δωδεκαμελούς Νομικοῦ Συμβουλίου του Κράτους. Δεύτερον δέ, διότι ἡ ἀπόφασις αὕτη κοσμικοῦ δικαστηρίου δὲν δύναται να καταλύσῃ την κανονικὴν καὶ πνευματικὴν ιδιότητα του Αρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, ἣν προσέδωκεν ἡμῖν ἡ θεόθεν ὁδηγηθεῖσα κρίσις της Ἱεράς Συνόδου της Ἱεραρχίας της Ἑλλάδος, ἔχουσα ἀπὸ της κανονικῆς πλευράς πλήρη την ἰσχύν αὐτῆς. Τρίτον, διότι ὡς ἀπόφασις ὑπαλλήλων δὲν εἶναι δυνατόν να θεωρηθῇ επικρατεστέρα της βουλήσεως του Νομοθέτου, ὅστις, διὰ του Ἀναγκαστικοῦ Νόμου 1457 της 1 Νοεμβρίου 1938 καὶ του ὑπ' αριθ. 5438 Καταστατικοῦ Νόμου της Ἀυτοκεφάλου Εκκλησίας της Ἑλλάδος, ἐν γνώσει των ἐν τῇ Εκκλησίᾳ ἀπ' αἰῶνων δεδομένων, ἠθέλησε την ἀνάδειξιν του Αρχιεπισκόπου τελειομένην ὀριστικῶς διὰ του ἀμέσως ἐπακολουθούντος τῇ ἐκλογῇ Μεγάλου Μηνύματος, καταστήσας οὕτω την ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ ἐκλογὴν της Ἱεραρχίας ἀμετάκλητον καὶ ἀποκόψας την ὁδὸν πρὸς οἰονδήποτε, πνευματικόν ἢ κοσμικόν, δικαστήριον.

Βεβαίως ἡ Πολιτεία, ἐν τῇ ἐν τῇ παντοδυναμίᾳ αὐτῆς, δύναται το παν να ἐπιχειρήσῃ. Δύναται ἰδίᾳ καὶ ἐπανάληψιν της ἐκλογῆς να νομοθετήσῃ καὶ παν μέτρον να λάβῃ κατὰ των ἐμμενόντων ἐν τῇ ἀπαρασλεύτῳ προσηλώσει εἰς τους Ἱερούς Κανόνας καὶ την πίστιν εἰς τας θεμελιώδεις ἀρχὰς της Εκκλησίας του Χριστοῦ. Ὁ τοιοῦτος ὁμῶς διακανονισμός του ζητήματος

δεν θα έχει υπέρ εαυτού ούτε τα ιερώτατα Εκκλησιαστικά θέσμια ούτε το κύρος των πανσέπτων συμβολισμών, οίτινες, διερμηνεύοντες εξωτερικώς τας Αληθείας της Εκκλησίας, παρεδόθησαν μέχρις ημών αυτούσιοι και απαραχάρακτοι προς παραφυλακήν και περαιτέρω διαιώνισιν.

Έχομεν διαυγή την αντίληψιν της κρισιμότητος των στιγμών, τας οποίας διέρχεται η Ελληνική Εκκλησία και δη εις εποχήν, καθ' ην, είπερ ποτέ άλλοτε, έχει ανάγκην ολοκλήρου του κύρους της, ίνα βοηθήση λυσιτελώς την Πολιτείαν εις το βαρύ κοινωνικόν έργον αυτής. Εάν ετίθετο απλούν ζήτημα φιλοπρωτίας, ως συμβαίνει εις τον δημόσιον βίον, δεν θα είχομεν δισταγμούς ενώπιον οιασδήποτε θυσίας. Εν των ιερών όμως περιβόλω της Εκκλησίας, το καθήκον παντός λειτουργού, πολλώ δε μάλλον του Προκαθημένου Αυτής, τίθεται ακριβώς κατά την αντίστροφον όψιν. Οφείλομεν δηλαδή να προσπαθήσωμεν, ίνα πείσωμεν τους Κυβερνήτας, ότι η παραγνώρισις του πνευματικού στοιχείου της Εκκλησίας και της ιερότητος αυτού, πλην της θλιβεράς επιδράσεως επί της τύχης των άλλων γεγαρών της Ανατολικής Ορθοδοξίας Εκκλησιών, χειμαζομένων απ' αιώνων και υποκειμένων εφεξής, κατ' ανάλογον εφαρμογήν του προκειμένου παραδείγματος της Ελληνικής Εκκλησίας, εις την κρίσιν αλλοεθνών και ετεροδόξων ή αλλοθρήσκων κοσμικών δικαστηρίων, υποβιβάζει την Εκκλησίαν εις απλούν τμήμα της όλης Κρατικής μηχανής με αναπότρεπτον συνέπειαν, εκτός του βαθυτάτου τραυματισμού της πίστεως του λαού, την εμφάνισιν αυτής ως αποστερούμενης του ιερού της χαρακτήρος και την έκπτωσιν αυτής εκ του υψηλού βάθρου εις το οποίον την ανύψωσε των λειτουργών της η αυταπάρνησις εις τους κοινούς και κατ' ιδίαν αγώνας ως και του Ελληνικού Έθνους ο αναλλοίωτος σεβασμός.

Τούτου δ' ακριβώς επιχειρούμεν δια της παρούσης υπό την ιδιότητα του ορθοδόξου και Έλληνος Κληρικού. Εκ της Υμετέρας αποφάσεως ήρτηται το κύρος και η γαλήνη της Εκκλησίας. Έχομεν συνευδοκούσαν την συνείδησιν, ότι είπομεν, κατά την εναίσιμον ταύτην στιγμήν, πάσα την Αληθείαν, η οποία και μόνη, συναρωγούντος του Παναγάθου Θεού, αναδεικνύει γονίμους τους μόχθους των Αρχόντων.

Εν Αθήναις τη 29 Νοεμβρίου 1938
Της Υμετέρας Εξοχότητος ευχέτης προς Κύριον
† Ο Αθηνών Δαμασκηνός

Η επιστολή Δαμασκηνού δεν έφερε κάποιο αποτέλεσμα. Ο ιεράρχης οδηγήθηκε στη Μονή Φανερωμένης στη Σαλαμίνα σε «κατ' οίκον περιορισμό». ⁷² Ο ίδιος

⁷² Η άρνηση του Δαμασκηνού να αποποιηθεί την ιδιότητα του Αρχιεπισκόπου τον έφερε σε σύγκρουση τόσο με την εκκλησιαστική όσο με την κυβερνητική ηγεσία. Η Σύνοδος σκέφτηκε την αντικατάστασή του από την Μητρόπολη Κορινθίας μιας και αυτός απομακρύνθηκε οικιοθελώς, κάποιοι ομίλησαν ακόμα και για καθαίρεση -για μια εικόνα βλέπε Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Αθηνών, Αρχείο Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσάνθου Φιλιππίδη, φάκ. 7, «Εκλογή και εκθρόνιση Χρυσάνθου (1945-1949)-Προσωπικά (1920-1956)», υποφ. 7.1. Οι συγκεκριμένες σκέψεις απερρίφθησαν μιας και εκρίθη πως θα επέφεραν περαιτέρω διχασμό όπως και θα διατηρούσαν ζωντανό ένα ζήτημα που είχε

επέλεξε να μην λαμβάνει καν το μισθό του καθώς δεν επιθυμούσε να υπογράψει ως Κορινθίας Δαμασκηνός. Αν από την άλλη υπέγραφε ως Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, τότε, θα αντιμετώπιζε κατά πάσα πιθανότητα κατηγορία αντιποίησης αρχής.⁷³

Παρά το ότι η ενεργή μετοχή Μεταξά είναι δεδομένη, θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στα εξής:

- α) Έχει το ΣτΕ αρμοδιότητα επί του θέματος; Αν ναι αποφασίζει ορθά;
- β) Έχει αρχής εξ αρχής πρόθεση ο Μεταξάς να παρέμβει;
- γ) Υπάρχει πρόθεση παρεμβολής από «άλλους» και προς ποία κατεύθυνση;
- δ) Ποιες οι ευθύνες της Εκκλησίας; ποιες οι ευθύνες του Οικουμενικού

Πατριαρχείου διά την εξέλιξη των πραγμάτων;

Σχετικά με το πρώτο ερώτημα οι απαντήσεις δίστανται. Το ΣτΕ δέχτηκε τον προβαλλόμενο λόγο ακύρωσης διότι: α) στην αρμοδιότητά του εμπίπτει η «κατ' αίτησιν ακύρωσις διά παράβασιν νόμου των πράξεων των διοικητικών αρχών» και β) η νόμιμη συγκρότηση και η νόμιμη πρόσκληση των μελών συλλογικών οργάνων διοικήσεως αποτελούν δύο από τους κανόνες νομίμου λειτουργίας των οργάνων αυτών. Οι κανόνες αυτοί ανάγονται στην τήρηση των προϋποθέσεων που θεσπίζονται από το νόμο για την παραγωγή έγκυρων διοικητικών πράξεων.⁷⁴

Με το ΣτΕ συμφωνεί ο Κωνσταντίνος Πολυζωίδης επισημαίνοντας ότι στον τομέα της διοικητικής δραστηριότητας των εκκλησιαστικών οργάνων υπεισέρχεται, από απόψεως διοικητικού δικαίου, έλεγχος της Πολιτείας εφόσον ερευνάται, κατόπιν

λήξει. Ο Δαμασκηνός από την 19^η Ιανουαρίου 1939 βρισκόταν στη Ιερά Μονή Φανερωμένης στη Σαλαμίνα. Οι συνθήκες της εκεί μετάβασης αποτελούν αντικείμενο διχογνωμίας. Δεν είναι ξεκάθαρο αν μεταφέρθηκε στη Σαλαμίνα διά της βίας ή αν επέλεξε ο ίδιος τον τόπο διαμονής του -για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε Τζαβέλας Νικήτας, *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου Αθηνών*, Αθήνα, 1941, σ. 131, 137-142 και Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φάκ. 58, «Εκκλησιαστικά (1922-1961)», υποφ. 58.1. Ο Θεοδόσιος Τσιρώνης ερευνώντας υποστηρίζει ότι η μετοίκηση Δαμασκηνού ήτο μάλλον οικιοθελής αν και στη συνέχεια τοποθετήθηκε αστυνομική φρουρά πέριξ αυτού. Η διάσταση μεταξύ Δαμασκηνού και Χρύσανθου συνεχίστηκε με την κυβέρνηση να εξετάζει το ενδεχόμενο περιορισμού του πρώτου σε κάποιο απομακρυσμένο νησί ή στο Άγιον Όρος. Κατόπιν πιέσεων στον Χρύσανθο που με τη σειρά του επέισε την κυβέρνηση, ο Δαμασκηνός παρέμεινε στη Σαλαμίνα -περί τούτων βλέπε Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Αθηνών, Αρχείο Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρύσανθου Φιλιππίδη, φάκ. 7, «Εκλογή και εκθρόνιση Χρυσάνθου (1945-1949)-Προσωπικά (1920-1956)», υποφ. 7.1.

⁷³ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 43-48, Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 022.

⁷⁴ Περί τούτων βλέπε μεταξύ άλλων Κυριακόπουλος Ηλίας, *Ελληνικών Διοικητικών Δίκαιον*, τόμος Γ', Θεσσαλονίκη, 1961, σ. 111, Δένδιας Μ., *Στοιχεία Διοικητικού Δικαίου*, Αθήνα, 1937, σ. 168-169, 200, Ανδρεάδης Στρ., *Διοικητικών Δίκαιον*, Αθήνα, 1968, σ. 417, Παυλόπουλος Προκόπης, *Η συνταγματική κατοχύρωση της αιτήσεως ακυρώσεως*, Αθήνα, 1982, σ. 254-255, Στασινόπουλος Μιχαήλ, *Δίκαιον των διοικητικών πράξεων*, Αθήνα, 1951, σ. 165, 203-205, Τάχος Αναστάσιος, *Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 327-328, 333, Χριστοφίλοπουλος Αναστάσιος, *Ελληνικών Εκκλησιαστικών Δίκαιον*, Αθήνα, 1965, σ. 208-212, Δαγτόγλου Πρόδρομος, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, Σάκκουλα, τόμος Α', Αθήνα, 1985, σ. 279-281.

προσφυγής, μη νόμιμη σύνθεση ως προς τη συγκρότηση ανωτάτων διοικητικών οργάνων όπως αυτό της Ιεράς Συνόδου της Ιεραρχίας ή της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου.⁷⁵ Ο Παναγιώτης Πουλίτσας δέχεται ότι ένας ανώτερος κληρικός δύναται να έχει έννομο συμφέρον προς άσκηση αίτησης ακύρωσης ενώπιον του ΣτΕ κατά εκλογής επισκόπου.⁷⁶ Ο ίδιος χαρακτηρίζει την Εκκλησία «διοικητική αρχή του κράτους».⁷⁷ Επιπλέον, στο άρθρο 46 του 3713/1928 προβλέπεται ότι στο ένδικο μέσο της αίτησης ακύρωσης υπόκεινται και οι πράξεις των Νομικών Προσώπων Δημοσίου Δικαίου, συνεπώς, οι διοικητικές πράξεις της Εκκλησίας υπόκεινται στον ακυρωτικό έλεγχο του ΣτΕ.⁷⁸ Ο Δ. Μουρίκης υποστηρίζει πως αν και η Εκκλησία αποτελεί αυτοτελή και αυτοδιοικούμενο οργανισμό, αποτελεί την ίδια στιγμή και τμήμα της όλης Διοίκησης. Κατά την έννοια τούτη οι πράξεις της, όταν ασκείται κρατική λειτουργία, υπέχουν χαρακτήρα διοικητικών πράξεων και υπόκεινται στον ακυρωτικό έλεγχο του ΣτΕ.⁷⁹

Από τη μεριά του ο Ιωάννης Παναγόπουλος απορρίπτει την άποψη κατά την οποία η εκλογή επισκόπων αποτελεί πράξη συμμείκτου είδους ούτως ειπείν, πράξη που αφορά δύο ή περισσότερα μέρη, την Πολιτεία και την Εκκλησία στην προκείμενη περίπτωση⁸⁰, άρα, πολιτειακή εμπλοκή δεν έπρεπε να υπάρξει. Την ίδια άποψη

⁷⁵ Πολυζωίδης Κωνσταντίνος, *Η αρχή της διακρίσεως των εξουσιών εις το Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη, 1997, σ. 21.

⁷⁶ Εντούτοις ο Ιωάννης Παναγόπουλος απορρίπτει για τους προσφεύγοντες στο ΣτΕ ιεράρχες αυτό το δικαίωμα -για περισσότερα βλέπε Παναγόπουλος Ιωάννης, *Το αρχιεπισκοπικόν ζήτημα*, Αθήνα, 1946, σ. 60.

⁷⁷ Πουλίτσας Παναγιώτης, *Σχέσις Πολιτείας και Εκκλησίας ιδία επί εκλογής επισκόπων*, Αθήνα, 1946, σ. 3-8, 18-20.

⁷⁸ Στασινόπουλος Μιχαήλ, *Δίκαιον των διοικητικών διαφορών*, Αθήνα, 1964, σ. 102, 151, 163, 167, Στασινόπουλος Μιχαήλ, *Δίκαιον των διοικητικών πράξεων*, Αθήνα, 1951, σ. 77-78. Ο Ευάγγελος Μαντζουνέας υποστηρίζει ότι η Εκκλησία αποτελεί Ν.Π.Δ.Δ., ασκεί δημόσια λειτουργία και υπό αυτή την ιδιότητα υπάγεται στην εποπτεία του κράτους. Από την άλλη δέχεται ότι με τη συνταγματική κατοχύρωση του Πατριαρχικού Τόμου του 1850 απαγορεύεται κάθε κρατική επέμβαση στα πνευματικά ζητήματα της Εκκλησίας όπως και κάθε κρατική επέμβαση στη διοίκησή της -για μια εικόνα βλέπε Μαντζουνέας Ευάγγελος, *Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, τόμος Β', Αθήνα, 1979, σ. 47-48. Ο καθηγητής Παναγιώτης Χριστινάκης υποστηρίζει πως η τοποθέτηση της Εκκλησίας εντός του καταλόγου των Ν.Π.Δ.Δ. οπωσδήποτε δεικνύει λάθος -περί τούτου ανέτρεξε στο Χριστινάκης Παναγιώτης, «Αι εις βάρος της Ορθοδόξου Εκκλησίας 'καινοτομίαι' του νέου Συντάγματος» στο *Κοινωνία* (18), 1975, σ. 51-80. Ο νομικός Γεώργιος Λιλαίος χαρακτηρίζει την Εκκλησία «ιδιόμορφο εκκλησιαστικό νομικό πρόσωπο». Οι επίσκοποι δεν αποτελούν όργανα διοικήσεως του Ν.Π.Δ.Δ. της Μητροπόλεώς τους, συνεπώς, δεν ελέγχονται από το ΣτΕ -για μια άποψη κατέφυγε στο Λιλαίος Γεώργιος, «Η θέση των επισκόπων στην αυτοκέφαλη και αυτοδιοίκητη Εκκλησία της Ελλάδος» στο *Εκκλησία* (67), 1990, σ. 324-327.

⁷⁹ Μουρίκης Δ., «Ο παρά του ΣτΕ έλεγχος των πράξεων των εκκλησιαστικών αρχών και δικαιοδοσιών» στο *Επιθεώρησις Τοπικής Αυτοδιοικήσεως* (17), 1938, σ. 212-213.

⁸⁰ Παναγόπουλος Ιωάννης, *Το αρχιεπισκοπικόν ζήτημα*, Αθήνα, 1946, σ. 64-78, Πετρακάκος Δημήτριος, *Νομοκανικά ενασχολήσεις*, Δημητράκος, Αθήνα, 1943, σ. 298-308. Ο Αναστάσιος Μαρίνος διαφωνεί χαρακτηρίζοντας την πράξη εκλογής επισκόπου αντικείμενο συμμείκτου είδους αν και ο δικαστικός έλεγχος της εκλογής από το ΣτΕ είναι νοητός και τελέσφορος μέχρι την χειροτονία

διατηρεί η νομική υπηρεσία του Παιδείας. Σε αγόρευση του νομικού συμβούλου του υπουργείου τονίζεται πως ήδη από το Καταστατικό Διάταγμα του 1833 η εκλογή αρχιερέων αποτελεί εσωτερική και όχι διοικητική εκκλησιαστική πράξη. Η όλη εκλογική διαδικασία γίνεται δογματικώς επί τη βάσει των ιερών κανόνων. Η όλη ενέργεια αποτελεί πνευματική ενέργεια της Ιεραρχίας και ως πνευματική πράξη δεν υπόκειται στην αρμοδιότητα του ΣτΕ.⁸¹

Ο καθηγητής Εκκλησιαστικού Δικαίου Κωνσταντίνος Ράλλης επισημαίνει ότι κατόπιν της εκλογής Δαμασκηνού, αυτός μόνο με παραίτηση, άσκηση βίας ή καθαίρεση θα μπορούσε να απομακρυνθεί από τη θέση του, συνεπώς, το ΣτΕ δεν νομιμοποιείται να εμπλακεί.⁸² Σε γνωμοδότηση που δημοσιεύεται εν έτει 1941 στην *Εφημερίς Ελλήνων Νομικών* προβάλλεται η άποψη ότι η εγκυρότητα της εκλογής ανωτάτου εκκλησιαστικού λειτουργού ανήκει στην πνευματική και θρησκευτική αρμοδιότητα της Εκκλησίας καθώς πρώτον, ο Αρχιεπίσκοπος δεικνύει τον πνευματικό ηγέτη της Εκκλησίας και δεύτερον, η εκλογή τελείται υπό την επιστασία του Αγίου Πνεύματος. Οι συγκεκριμένες αρχές αποτελούν δόγμα πίστεως για την Εκκλησία, άρα, δεν τίθενται υπό την κρίση πολιτικού δικαστηρίου.⁸³ Οι Βλάσιος Φειδάς και Κωνσταντίνος Ραμιώτης υποστηρίζουν το αξίωμα της εκκλησιαστικής διοικητικής αυτοτέλειας.⁸⁴ Τέλος, ο καθηγητής Παναγιώτης Μπούμης εκφράζει τη διαφωνία του σχετικά με την ανάμιξη του ΣτΕ θεωρώντας αυτήν ως δείγμα πολιτειακών τάσεων και επεμβάσεων της Πολιτείας στα πράγματα της Εκκλησίας.⁸⁵

Κάτι που οφείλει να διασαφηνιστεί είναι το εξής: η εκλογή Επισκόπου και δη και Αρχιεπισκόπου εμπίπτει στην πνευματική ή στην διοικητική εκκλησιαστική δικαιοδοσία; Αν εμπίπτει στην πρώτη, τότε, αποτελεί 'εσωτερικό / sacra interna'

και ουχί κατόπιν αυτής -περί τούτου βλέπε Μαρίνος Αναστάσιος, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας*, Αθήνα, 1984, σ. 164-165, 169.

⁸¹ Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 012.

⁸² Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 013.

⁸³ Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 27 / υπ. 29.

⁸⁴ Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 302-303 / υπ. 272.

⁸⁵ Μπούμης Παναγιώτης, «Αντικανονικές και αντισυνταγματικές επεμβάσεις της Πολιτείας στην Εκκλησία της Ελλάδος» στο *Κρατική Εξουσία και Ορθόδοξη Εκκλησία*, Αθήνα, 1995, σ. 37, Μπούμης Παναγιώτης, *Οι επεμβάσεις της Πολιτείας στην Εκκλησία και ιδιαίτερα στο θέμα εκλογής μητροπολιτών*, Αθήνα, 1995, σ. 21-22, επίσης, Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 301-302 / υπ. 272.

ζήτημα επί του οποίου δεν μπορεί να εφαρμοστεί κρίση κοσμικού δικαστηρίου. Αν εμπίπτει στην δεύτερη, τότε, αποτελεί ενδεχομένως ‘εξωτερικό / sacra externa’ ζήτημα επί του οποίου δύναται, εφόσον αποδεχτούμε τον χαρακτήρα και την ιδιότητα του ‘εξωτερικού’, κρίση πολιτικού δικαστηρίου. Πάρα ταύτα σε μια εποχή κατά την οποία το καθεστώς της νόμω κρατούσης ελληνικής Πολιτείας κονταροχτυπιέται με αυτό του ελληνικού πολιτειοκρατικού συστήματος⁸⁶ το όλο ζήτημα επιδέχεται διαφόρων και συχνά αντιθέτων προσεγγίσεων και ερμηνειών (πλήρης πολιτειακή επί της Εκκλησίας εποπτεία, απλή εποπτεία, μερική εποπτεία, μη εποπτεία).⁸⁷

Υποθέτοντας ότι καλώς το ΣτΕ ενεπλάκη στα της εκλογής Δαμασκηνού, τότε, έκρινε ορθώς; Ο καθηγητής Κωνσταντίνος Βαβούσκος αναφέρει πως ο Ιωάννης, κατόπιν της πρωτόδικης έκπτωσής του, ζήτησε την απομάκρυνση του τοποτηρητή που είχε οριστεί για τη μητρόπολή του και την επανάληψη της μνημόνευσης του ονόματός του μόλις πληροφορήθηκε ότι η έφεσή του κατά της καταδικαστικής εις βάρος του απόφασης έγινε τύποις δεκτή. Η Δ.Ι.Σ. απέρριψε την αίτησή του υποστηρίζοντας πως η ασκηθείσα έφεση παρέμενε εκκρεμείς μη παράγοντας ανασταλτικό αποτέλεσμα. Υπό αυτές τις περιστάσεις και σύμφωνα με το ΣτΕ -που έρχεται σε αντίθεση με το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους- ο Ιωάννης δεν μπορεί να χαρακτηριστεί επίσκοπος εν ενεργεία, άρα, δεν μπορεί να συμμετάσχει σε εργασίες της Ιεραρχίας.⁸⁸

Ο Χαράλαμπος Φραγκίστας κρίνει πως το ΣτΕ δεν αποφάσισε καλώς. Με βάση το νόμο 5383/1932 η καταδικαστική σε βάρος του Δρυϊνουπόλεως απόφαση -έκπτωση από τον επισκοπικό θρόνο- του πρωτοβάθμιου εκκλησιαστικού οργάνου δεν είναι προσωρινώς εκτελεστή από τη στιγμή που ο Ιωάννης εφεσιβάλει.⁸⁹ Το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους επιβεβαιώνει τον Φραγκίστα. Σύμφωνα με τον 5383/1932 οι

⁸⁶ Ο Νίκος Ζαχαρόπουλος θεωρεί ότι η ψήφιση του νέου Καταστατικού Χάρτη του 1923 σηματοδοτεί το τέλος της πολιτειοκρατίας και την αρχή της νόμω κρατούσης πολιτείας -για μια ανάλυση του θέματος βλέπε Ζαχαρόπουλος Νίκος, *Ιστορία των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στην Ελλάδα*, Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1985. Ο Ανδρέας Νανάκης σημειώνει πως το 1938 η επιβολή Χρύσανθου από το μεταξικό καθεστώς επαναφέρει, όπως και ο νόμος του 1925 του Πάγκαλου που διατηρήθηκε εν ισχύ μέχρι το 1931, και πάλι το καθεστώς της πολιτειοκρατίας -περί τούτου ανέτρεξε στο Νανάκης Ανδρέας *μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, Πτυχές σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στον 20ό αιώνα*, Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 115.

⁸⁷ Για μια ευρύτερη εικόνα επί του διαιδαλώδους τούτου ζητήματος βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 296-300 / υπ. 271 και σ. 300-310 / υπ. 272.

⁸⁸ Βαβούσκος Κωνσταντίνος, «Η κρίσις εις την Εκκλησίαν της Ελλάδος τον Νοέμβριο του 1938 εξ αφορμής της εκλογής Αρχιεπισκόπου Αθηνών. Δαμασκηνός-Χρύσανθος» στο *Μελετήματα*, τόμος Α', Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2006, σ. 478-480.

⁸⁹ Φραγκίστας Χαράλαμπος, *Στοιχεία Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, 1968, σ. 161-162

καταδικαστικές αποφάσεις των εκκλησιαστικών δικαστηρίων καθίστανται εκτελεστές μόλις τελεσιδικήσουν.⁹⁰

Ο Αναστάσιος Χριστοφιλόπουλος υποστηρίζει ότι οι επίσκοποι συμμετέχουν στην Ιεραρχία εφόσον δεν απέβαλαν οριστικά το θρόνο τους ή δεν καθαιρέθηκαν. Εάν τελούν σε αργία, τότε, απέχουν των εργασιών της Ιεραρχίας για όσο διαρκεί η αργία τους. Η προσωρινή απομάκρυνση επισκόπου από την επισκοπή του εξ άλλης αιτίας δεν του αφαιρεί την ιδιότητα του μέλους της Συνόδου της Ιεραρχίας. Ο ίδιος θεωρεί πως η γενικόλογη διατύπωση της απόφασης του ΣτΕ κατά του Ιωάννη είναι μη επιδοκιμαστέα.⁹¹ Οι Ιωάννης Παναγόπουλος, Π. Παναγιωτάκος και Ιωάννης Κωνσταντινίδης γράφουν ότι γενικά στην Εκκλησία, και σύμφωνα με τους κανόνες ΙΓ', ΙΔ' και ΙΕ' της Πρωτοδευτέρας Συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως (861), επικρατεί η αρχή της μη στέρησης αρχιερατικών δικαίων από επίσκοπο που βρίσκεται σε υποδικία και πριν καταδικαστεί οριστικά.⁹² Υπό αυτής της έποψης η απόφαση του ΣτΕ είναι λανθασμένη -προσωπική μας εντύπωση βάσει των κατατεθέντων είναι πως ακόμα και αν το ΣτΕ καλώς ενεπλάκη μάλλον κακώς απεφάνθη.

Σχετικά με τις προθέσεις Μεταξά: ο Μεταξάς αρχικά παρουσιάζεται ουδέτερος τουλάχιστον με βάση το ημερολόγιό του και τις συμβουλές του προς τους υπουργούς του τις παραμονές του θανάτου του Χρυσοστόμου. Αυτή η στάση ίσως ελαύνεται από μια λανθασμένη πεποίθηση περί εκλογής Χρύσανθου.⁹³ Σταδιακά, πριν την εκλεκτορική διαδικασία, με τις προτροπές του Νικολούδη και του Μανιαδάκη αλλάζει προσανατολισμό, στο τέλος η εκλογή Δαμασκηνού πράγματι τον ταρασσει. Αποφασίζει να πάει την υπόθεση στο ΣτΕ επιζητώντας την ακύρωση του αποτελέσματος της 5^{ης} Νοεμβρίου 1938. Ο Θεοδόσιος Τσιρώνης περιγράφει πως ο Χρύσανθος λίγες μέρες μετά την ήττα του συναντάται με τον υφυπουργό Νικολούδη στο σπίτι του τελευταίου. Δεν είναι μόνοι. Μαζί τους βρίσκεται και ο Σάμου

⁹⁰ Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 011.

⁹¹ Χριστοφιλόπουλος Αν., *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήνα, 1965, σ. 166, σ. 166, υπ. 3.

⁹² Παναγόπουλος Ιωάννης, *Το αρχιεπισκοπικόν ζήτημα*, Αθήνα, 1946, σ. 96, Παναγιωτάκος Π., *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου Αθηνών και των επισκόπων εν τη Εκκλησία της Ελλάδος*, Αθήνα, 1946, σ. 23, Κωνσταντινίδης Ιωάννης, «Η Εκκλησία των Αθηνών κατά την 35ετία 1923-1957» στο *Εκκλησία* (38), 1961, σ. 57.

⁹³ Ο Στράγκας υποστηρίζει ότι η επικράτηση Δαμασκηνού εξέπληξε τόσο την κυβέρνηση όσο και τον Τύπο της εποχής -για μια εικόνα βλέπε Στράγκας Θεόκλητος, *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών απευδών 1817-1967*, τόμος Δ', Αθήνα, 1969, σ. 2182-2184.

Ειρηνάιος.⁹⁴ Χρύσανθος και Νικολούδης τον πείθουν να υπογράψει την προσφυγή κατά του Δαμασκηνού⁹⁵ -η αντίστροφη μέτρηση για τον Κορινθίος έχει αρχίσει στο σπίτι του υφυπουργού Τύπου.⁹⁶ Η συνέχεια είναι γνωστή. Πράγματι η υπόθεση καταλήγει στο ΣτΕ. Εκεί δεν λείπουν οι πιέσεις.⁹⁷ Η εκλογή ακυρώνεται. Αποφασίζεται όπως αφαιρεθεί το δικαίωμα εκλογής νέου Αρχιεπισκόπου από την Ιεραρχία και δοθεί στην ολιγομελή Δ.Ι.Σ. εντός της οποίας υπερτερούν οι χρυσανθικοί.⁹⁸

Σχετικά με άλλους πόλους εξουσίας πρόδηλο καθίσταται ότι δεν είναι μόνο ο Μεταξάς που, έστω ετεροχρονισμένα, επεμβαίνει στη διαδικασία εκλογής αρχιεπισκόπου. Εντός της κυβέρνησης βρίσκονται επίσης πρόσωπα που επιθυμούν να επηρεάσουν το αποτέλεσμα υπέρ, ωστόσο, του Δαμασκηνού. Ασφαλώς το γεγονός

⁹⁴ ...και όχι μόνο. Ο Νικήτας Τσαβέλας βεβαιώνει ότι παρευρίσκονται και ο Φθιώτιδος Αμβρόσιος όπως και ο Τρίκκης και Σταγών Πολύκαρπος με τον τελευταίο να αρνείται τη συμμετοχή στο όλο παίγνιο κατά του Δαμασκηνού -περί τούτων βλέπε Τζαβέλας Νικήτας, *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου Αθηνών*, Αθήνα, 1941, σ. 58-59. Επίσης ανέτρεξε στο Ατέσης Βασίλειος μητροπολίτης πρώην Λήμνου, *Επίτομος Επισκοπική Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι σήμερα*, τόμος Γ', Αθήνα, 1969, σ. 43, υπ. 6 και στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Αθηνών, Αρχείο Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρύσανθου Φιλιππίδη, φάκ. 7, «Εκλογή και εκθρόνιση Χρυσάνθου (1945-1949)-Προσωπικά (1920-1956)», υποφ. 7.2.

⁹⁵ Η όλη σκηνή ανατρέπει τη μαρτυρία του Ακαρνανίας Ιερόθεου περί μη εμπλοκής Χρυσάνθου, περί μη γνώσης του τελευταίου επί των προσχεδιαζόμενων -για μια άποψη βλέπε Τασούδης Γεώργιος, *Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρύσανθος ο από Τραπεζούντος. Η εθνική και εκκλησιαστική δράσις του. 1926-1949*, τόμος Β', Αθήνα, 1972, σ. 393. Επίσης διαψεύδει τον Αρκαλοχωρίου Ανδρέα περί μη αυτοβούλου ενδιαφέροντος του Τραπεζούντος για τον αρχιεπισκοπικό θρόνο, μη έγκρισής του επί των τετελεσμένων που επέβαλε ο Μεταξάς, μη έγκρισής του επί των καταρτίσεων νόμων που επενέβαιναν στην κανονική τάξη της Εκκλησίας. Ο Θεοδόσιος Τσιρώνης γράφει ότι οι θιασώτες και η φίλα κείμενη στον Χρύσανθο βιβλιογραφία υποστηρίζουν λανθασμένα πως ο Τραπεζούντος ήτο αμέτοχος τόσο στην προσφυγή των τριών ιεραρχών όσο και στη δρομολόγηση νέας εκλογικής διαδικασίας -περί τούτου βλέπε Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 268-271, επίσης, Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Εκκλησία Πολιτευομένη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 392-394. Από την άλλη σημειώνει τη, σύμφωνα με τους χρυσανθικούς, χρήση αθέμιτων μέτρων εκ μέρους του Δαμασκηνού προκειμένου αυτός να προωθήσει την υποψηφιότητά του -περί τούτου βλέπε Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 254-257, επίσης, Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Εκκλησία Πολιτευομένη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 374-377.

⁹⁶ Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 268-271, επίσης, Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Εκκλησία Πολιτευομένη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 392-394.

⁹⁷ Τζαβέλας Νικήτας, *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου Αθηνών*, Αθήνα, 1941, σ. 90-95.

⁹⁸ Ο Μεταξάς συνειδητά ή ασυνειδητά θεωρεί την Εκκλησία ελεύθερη αλλά πάντα εντός του κυρίαρχου κράτους. Σε κάθε περίπτωση και ανεξαρτήτου ιστορικών πεπραγμένων αυτή οφείλει υπακοή και συμμόρφωση στο έθνος και στην πολιτεία -για μια εικόνα βλέπε Σακελλαρίου Αλέξανδρος, *Δικτατορίες και Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ελλάδα στον 20^ο αιώνα: πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικο-νοηματικές σχέσεις υπό καθεστώς εκτάκτου ανάγκης*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2008, σ. 382. Υπό αυτών των δεδομένων ο Μεταξάς πιθανότατα θεωρεί καθήκον του να παρέμβει ακόμα και όταν δηλώνει πως «η κυβέρνησις θεωρεί καθήκον της να μην επεμβαίνει εις τα καθαρώς εκκλησιαστικά ζητήματα» -περί τούτου βλέπε *Εκκλησία* (41-42), 1938, σ. 340.

της εμπλοκής του Μεταξά δεν αφήνει περιθώρια επικράτησης των φίλων του Κορινθίας. Υποστηρικτής του Δαμασκηνού θα μπορούσε να είναι και ο Γεώργιος μόνο και μόνο επειδή φιλοβασιλικοί κυβερνητικοί κύκλοι συμπαθούν τον πρώτο. Σύμφωνα με τον Ανδρέα Νανάκη, ο βασιλέας δίχως την εμμονή του Μεταξά θα αποδεχόταν κατά πάσα πιθανότητα την εκλογή Δαμασκηνού.⁹⁹ Αίσθησή μας είναι ότι ο Γεώργιος είναι ο λιγότερο εμπλεκόμενος στην όλη υπόθεση, ότι ουσιαστικά είναι ουδέτερος ή αδιάφορος αν και οι εξελίξεις στο μέλλον θα τον φέρουν αντιμέτωπο, έστω σιωπηρά, με τον ιεράρχη.

Αναφορικά με την Εκκλησία της Ελλάδος: η Εκκλησία έχοντας διχαστεί σε φιλοβασιλικούς και φιλοβενιζελικούς¹⁰⁰ (ή σε αντιβενιζελικούς και βενιζελικούς ή ακόμα σε προσκείμενους ή μη προσκείμενους στο καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου) καταφεύγει, μόλις αφήνεται μόνη να εκλέξει τον προκαθήμενό της επί τη βάση των Καταστατικών Χαρτών του 1923 αλλά και του 1931¹⁰¹, στην κοσμική εξουσία ζητώντας επιδιαιτησία για τα του οίκου της -αν και αληθής η δικαιολογία περί πολιτικών πιέσεων, παραμένει δικαιολογία. Ο Ιωάννης Θεοδωρίδης γράφει πως η Ιεραρχία προβαίνει σε κάτι οξύμωρο ήτοι, στην ουσιαστική επανατοποθέτηση της Πολιτείας εντός της διοικήσεώς της.¹⁰² Περαιτέρω αποδέχεται την υποψηφιότητα Χρυσάνθου παρά το ότι αυτός δεν ανήκει στο κλίμα της Εκκλησίας της Ελλάδος -πρόκειται για ιερατική αντικανονικότητα αφού η υποψηφιότητά του προτάσσεται αντί να επιτάσσεται της απόλυσής του από το κλίμα του Κωνσταντινουπόλεως. Στην πρωθύστερη υποψηφιότητα Χρυσάνθου συναινεί μάλιστα το Οικουμενικό Πατριαρχείο μη επεμβαίνοντας διορθωτικά στην κατάφωρη αυτή κανονική παράβαση. Σ' αυτό το σημείο οφείλουμε να τονίσουμε το μη δικαίωμα παρουσίας του

⁹⁹ Νανάκης Ανδρέας, μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Πτυχές σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στον 20ό αιώνα*, Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 120-121.

¹⁰⁰ ...ως αναφέρει ο Θεοδόσιος Τσιρώνης στη σελίδα 263 του *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007.

¹⁰¹ Ο Καταστατικός Χάρτης του 1923 αλλά και του 1931 είχε δώσει δικαίωμα στην Ιεραρχία να συνέρχεται και να εκλέγει τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών που μέχρι τότε διορίζονταν από την Ελληνική Πολιτεία. Όταν μάλιστα το 1878 η Ιεραρχία μονομερώς ανακήρυξε Αρχιεπίσκοπο Αθηνών τον Κερκύρας Αντώνιο, η πολιτεία ακύρωσε την εκλογή· ο Αντώνιος εθεωρείτο σλαβόφιλος, ως εκ τούτου επέστρεψε στην επαρχία του. Στη θέση του προκρίθηκε ο Κεφαλληνίας Γερμανός -περί όλων τούτων βλέπε Τζωρτζάτος Βαρνάβας, μητροπολίτης Κίτρους, *Η καταστατική νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα, 1967, σ. 137, 173-174, Ατέσης Βασίλειος, μητροπολίτης πρώην Λήμνου, *Η ακύρωση της εκλογής του αρχιεπισκόπου Κερκύρας Αντωνίου Χαριάτου ως Μητροπολίτου Αθηνών*, Αθήνα, 1951, Νανάκης Ανδρέας, μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Πτυχές σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στον 20ό αιώνα*, Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 112-113.

¹⁰² Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. vi.

Τραπεζούντος στην εκλογική διαδικασία και το μη δικαίωμα ψήφου¹⁰³ προφανώς λόγω μη οργανικής σχέσης του με την Εκκλησία της Ελλάδος. Άμεσα γίνεται κατανοητό πως ο Δαμασκηνός ξεκινά με πλεονέκτημα μίας ψήφου, πως ο, κακώς συμμετέχων ως υποψήφιος, Χρυσάνθος ξεκινά από θέση αδυναμίας.¹⁰⁴

Ο Ιωάννης Μεταξάς δεν είναι ο μόνος που εμπλέκεται στην εκλογή Αρχιεπισκόπου Αθηνών στα τέλη του 1938. Πιθανόν να μην είχε κάτι τέτοιο ως σκοπό ευθύς εξ αρχής. Το όλο ζήτημα πυροδοτείται μάλλον από ενέργειες ενδοκυβερνητικών προσώπων με συμπάθειες τόσο προς τον Δαμασκηνό όσο και προς τον Χρυσάνθο. Αν και ο Μεταξάς φαίνεται λοιπόν να απουσιάζει αρχικά, μεταβάλλεται σε πρωταγωνιστή των γεγονότων επιβάλλοντας καταλυτικά την άποψή του. Η ακύρωση της εκλογής Δαμασκηνού και η επιβολή Χρυσάνθου δεικνύει αποτέλεσμα πολιτικής διεκυστίνδας. Εντός αυτού του παιγνίου άμοιροι δεν είναι μήτε κρατικοί, μήτε εκκλησιαστικοί θεσμοί, μήτε πρόσωπα με ιδιικούς τους λόγους και φιλοδοξίες -ο Μεταξάς είναι ο κύριος δρων, σε καμία ωστόσο περίπτωση ο μοναδικός.

Από την άλλη μεριά ο Αρκαλοχωρίου είναι πιο αυστηρός. Υποστηρίζει ότι οι πρωτοβουλίες Μεταξά φανερώνουν την εκ μέρους του πρόσληψη της Εκκλησίας ως διοικητικό όργανο του κρατικού μηχανισμού που πρέπει να χειραγωγηθεί, μάλιστα, γράφει πως ο κυβερνήτης είναι αποφασισμένος να προχωρήσει και χωρίς την ακύρωση της εκλογής Δαμασκηνού από το Επικρατείας. Κατά τον ίδιο, η εκκλησιαστική κρίση του 1938 υπήρξε αποτέλεσμα της ολοκληρωτικής περί κράτους αντίληψης του Μεταξά υπό την επήρεια του γερμανικού ρομαντισμού, της γερμανικής πειθαρχίας¹⁰⁵ και στρατοκρατίας. Ο Μεταξάς θέλει να ελέγξει την

¹⁰³ Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 258, επίσης, Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Εκκλησία Πολιτευομένη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 378.

¹⁰⁴ Σημειώνουμε το εξής: μια περιήγηση στο δικτυακό χώρο θέτει υπό αμφισβήτηση το μη νόμιμο της υποψηφιότητας Χρυσάνθου στην αρχιερατική διαδικασία του 1938. Σε σελίδες ιστορικού και εκκλησιαστικού περιεχομένου διαβάζουμε ότι ο Χρυσάνθος είχε δικαίωμα υποψηφιότητας ως ιεράρχης του πατριαρχικού κλίματος, δεν είχε δικαίωμα ψήφου. Το παρόν πόνημα συντάσσεται με τη θέση του Ιωάννη Θεοδωρίδη περί αντικανονικής υποψηφιότητας του Τραπεζούντος στη διαδικασία εκλογής Αρχιεπισκόπου Αθηνών το 1938.

¹⁰⁵ Προς στιγμήν, γράφει ο Ανδρέας Νανάκης, ίσως ο Χρυσάνθος πίστεψε στον ελληνικό εθνοπατριωτισμό του Μεταξά και στη νέα Ελλάδα που θα φώτιζε την οικουμένη δοθέντος ότι και ο ίδιος εστρέφετο πολύ περισσότερο στη γερμανική πειθαρχία παρά στον εγγλέζικο φιλελευθερισμό -για μια ιδέα βλέπε Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Πτυχές σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στον 20ό αιώνα*, Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 123.

Εκκλησία αναγνωρίζοντας τη δυναμική της στο λαό ώστε να μπορέσει μέσω αυτής να τον διαπαιδαγωγήσει, να ισχυροποιήσει την εθνική του συνείδηση.¹⁰⁶

Ο Δαμασκηνός με επισκέπτες και τους χωροφύλακες - φρουρούς του στη Σαλαμίνα (μονή Φανερωμένης) όπου τον περιόρισε (;) το καθεστώς Μεταξά μετά την περιπετειώδη εκλογή του Χρύσανθου Φιλιππίδη στον αρχιεπισκοπικό θρόνο

¹⁰⁶ Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Πτυχές σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στον 20ό αιώνα*, Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 120-121.

Αθήνα, παραμονές του πολέμου του 1940. Χειραψία του βασιλέως Γεωργίου με τον Ιωάννη Μεταξά υπό το βλέμμα του αρχιεπισκόπου Χρύσανθου

2. Η αποκατάσταση

Με την είσοδο των Γερμανών στην Αθήνα, ο Αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος καλείται να ορκίσει την δοτή κυβέρνηση Τσολάκογλου. Ο προκαθήμενος της Εκκλησίας της Ελλάδος αρνείται.¹⁰⁷ Η άρνησή του προκαλεί τη μήνη των κυβερνώντων που αποφασίζουν την αντικατάστασή του από τον Δαμασκηνό -που βρίσκεται περιορισμένος στην Ιερά Μονή Φανερωμένης στη Σαλαμίνα¹⁰⁸ - ανακινώντας το

¹⁰⁷ Τελικά η ορκωμοσία τελείται στο πρωθυπουργικό γραφείο την 30^η Απριλίου 1941 από τον Νικόλαο Παπαδόπουλο, αρχιμανδρίτη του ναού του Αγίου Γεωργίου Καρύτση. Λαμβάνουν χώρα δύο τελετές -μία το πρωί, μία το απόγευμα- καθώς κάποιοι στρατηγοί-μέλη της κυβέρνησης δεν πρόλαβαν να φτάσουν εγκαίρως από τα Ιωάννινα -για μια ιδέα βλέπε Κούκουνας Δημοσθένης, «Η πρώτη κατοχική κυβέρνηση του στρατηγού Τσολάκογλου (1)» στο <http://aera2012.blogspot.gr/2012/04/blog-post.html>, 29 Απριλίου 2012, με ημερομηνία καταφυγής την 11^η Φεβρουαρίου 2018, επίσης, *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 595, Ιανουάριος 2018, σ. 35.

¹⁰⁸ Ο Δημοσθένης Κούκουνας γράφει, ως θα δούμε παρακάτω, πως ο Δαμασκηνός βρίσκεται ήδη στην Αθήνα

ζήτημα που πλήγωσε την Εκκλησία τον Νοέμβριο / Δεκέμβριο του 1938.¹⁰⁹ Στην αποκατάσταση Δαμασκηνού σημαντικό ρόλο παίζει η μεσολάβηση του Νικολάου Λούβαρη προς τις κατοχικές γερμανικές αρχές. Ο τελευταίος, που συνδέεται φιλικά με τον Δαμασκηνό, συντάσσει έκθεση περί του αρχιεπισκοπικού ζητήματος. Αυτή υποβάλλεται στην γερμανική πρεσβεία, κατόπιν αποστέλλεται στο Βερολίνο με τα αποτελέσματα να γίνονται μετ' ολίγον απτά.¹¹⁰ Σε εκκλησιαστικό επίπεδο ασφαλώς οφείλει να λάβουν χώρα κάποιες ενέργειες. Κατά την έννοια τούτη η κατοχική κυβέρνηση συγκροτεί Μείζονα Σύνοδο δυνάμει του Ν.Δ. 188/1941 «περί συγκλήσεως Μείζονος Ιεράς Συνόδου προς κανονικήν λύσιν του αρχιεπισκοπικού ζητήματος» που συγκαλείται σύμφωνα με την 42620/1941 απόφαση του υπουργείου Παιδείας. Η Σύνοδος συνέρχεται την Τετάρτη 2 Ιουλίου 1941 με την παρουσία 23 μητροπολιτών.¹¹¹ Ο Δαμασκηνός αποκαθίσταται στον αρχιεπισκοπικό θρόνο με την αρχιερατεία του να ξεκινά την 6^η Νοεμβρίου 1938 χωρίς διαλείμματα. Ο Χρύσανθος παύεται χαρακτηριζόμενος μάλιστα «επιβάτης» του θρόνου των Αθηνών για το διάστημα που υπηρέτησε. Τις άνω αποφάσεις επικυρώνουν με σύμψηφο γνώμη οι Παραμυθίας Γεώργιος και Ζιχνών Αλέξανδρος που δεν κατάφεραν να μετάσχουν στις εργασίες της Συνόδου.¹¹² Η ενθρόνιση του Δαμασκηνού λαμβάνει χώρα την 6^η Ιουλίου 1941 στον ιερό μητροπολιτικό ναό της πόλης την 6^η απογευματινή με κάθε επισημότητα.¹¹³

¹⁰⁹ Γερομιχαλός Αθανάσιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη, 1973, σ. 243, Ζήσης Θεόδωρος, *Ιεράρχες Εθνάρχες*, Βρυέννιος, Θεσσαλονίκη, 2003, σ. 86, 88. Πέραν τούτου, ο Χρύσανθος είχε χαρακτηριστεί εχθρικό πρόσωπο από τη γερμανική κατοχική διοίκηση. Ο ιεράρχης επιτέθηκε μέσω διαγγέλματος φραστικά στην Γερμανία και στο γερμανικό έθνος με αφορμή τον πόλεμο κατά της Ελλάδος. Περί του διαγγέλματος τούτου βλέπε Τασούδης Γεώργιος, *Ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρύσανθος ο από Τραπεζούντος και η εθνική και εκκλησιαστική δράσις του*, βιβλίο δεύτερον, Αθήνα, 1972, σ. 433. Ο ίδιος δεν παρέστη στην παράδοση των Αθηνών. Όταν την πρώτη μέρα της γερμανικής εισόδου στην πόλη τον επισκέφτηκε στο αρχιεπισκοπικό μέγαρο ο στρατηγός Γκέοργκ Στούμε, ο Χρύσανθος τον αντιμετωπίζει με ιδιαίτερη ψυχρότητα -περί τούτων βλέπε Κούκουνας Δημοσθένης, «Πώς έγινε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών ο Δαμασκηνός το 1941» στην ηλεκτρονική τοποθεσία http://aera2012.blogspot.gr/2012/04/blog-post_29.html, 29 Απριλίου 2012, με ημερομηνία ανάκτησης τη 10^η Φεβρουαρίου 2018.

¹¹⁰ Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 46 / υπ. 40.

¹¹¹ Ο Θεοδόσιος Τσιρώνης χαρακτηρίζει τη Σύνοδο 'στρατευμένη' καθώς και οι 23 έχουν υπερψηφίσει τον Δαμασκηνό στην εκλογή του 1938 -για μια εικόνα βλέπε Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 288, επίσης, Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Εκκλησία Πολιτευόμενη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 421.

¹¹² Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 73-85.

¹¹³ *Εκκλησία* (19), 1941, σ. 118, Μεθόδιος μητροπολίτης Πισιδίας, «Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός» στο *Ιστορικά και Θεολογικά Μελέται*, τόμος 13, Αθήνα, 1993, σ. 290.

Οι άνω πληροφορίες δεν αποτυπώνουν εντούτοις το επίσης πολιτικό παρασκήνιο που πλέχτηκε προ της επαναφοράς Δαμασκηνού, ένα παρασκήνιο «εκδικητή» του αντίστοιχου του 1938, μια ιστορία που έρχεται σε σύγκρουση κάποιες ή πολλές φορές με αυτά που εκ πρώτης όψεως γίνονται αντιληπτά.

Εν περιλήψει γράφει ο Δημοσθένης Κούκουνας:

Το διάγγελμα του Χρύσανθου κατά της Γερμανίας, αν και αντικείμενο σκληρής κριτικής από το ραδιόφωνο του Βερολίνου, δεν μπορεί στην πραγματικότητα να αποτελέσει λόγο απόλυσης του ιεράρχη. Μήτε ακόμα η άρνησή του να ορκίσει την κυβέρνηση Τσολάκογλου παρά τις παρακλήσεις του στενού του φίλου και πλέον κυβερνητικού Πλάτωνα Χατζημιχάλη. Αν και η απόλυτη αυτή στάση οδηγούσε, θα έλεγε κάποιος, στην απομάκρυνσή του από τον αρχιερατικό θρόνο, ούτε οι Γερμανοί, ούτε ο Τσολάκογλου επιθυμούσαν, αρχικά τουλάχιστον, κάτι τέτοιο. Ωστόσο απέναντι στον Χρύσανθο βρίσκεται ένας προσωπικός αντίπαλος, ο προς στιγμήν εκλεγείς Αθηνών Δαμασκηνός. Με την είσοδο των κατακτητών στην Αθήνα, ο Δαμασκηνός εγκαθίσταται στην Κυψέλη στην οικία του φίλου του μητροπολίτη Γυθείου Προκοπίου. Καλεί προσκείμενους σ' αυτόν ιεράρχες με σκοπό την επάνοδό του, ωστόσο διαπιστώνει πως κάτι τέτοιο δεν είναι εύκολο.

Παρά την σχέση που διατηρεί με την οικογένεια Τσολάκογλου, ο στρατηγός δεν προτίθεται να ανακινήσει το αρχιεπισκοπικό ζήτημα. Κατόπιν τούτου ο Δαμασκηνός απευθύνεται στον καθηγητή Νικόλαο Λούβαρη· ο τελευταίος διατηρεί επαφές τόσο με την κυβέρνηση όσο με Γερμανούς διπλωμάτες. Αν και ο Λούβαρης κινείται δραστήρια, προσκρούει στην γερμανική πρεσβεία που δεν επιθυμεί να θιγεί ο Χρύσανθος, επ' αυτού μάλιστα στέλνει στο Βερολίνο σχετικό διπλωματικό έγγραφο. Ο Λούβαρης, πιεζόμενος από τον Δαμασκηνό, επιμένει. Εκθειάζει τον ιεράρχη στον πρώτο σύμβουλο της γερμανικής πρεσβείας Γκράιβενιτς, μάλιστα, αναφέρεται στην ανάγκη αποκατάστασης της αδικίας του 1938. Ο Γκράιβενιτς απαντά πως δεν είναι ορθόν για τις κατοχικές αρχές να εμπλέκονται σε τέτοιου είδους θέματα. Την ίδια άποψη διατηρεί ο Γερμανός εν Αθήναις πάστορας Σαίφερ ο οποίος φοβάται πως μια τέτοια ενέργεια θα ενοχλήσει το θρησκευτικό συναίσθημα του ελληνικού λαού ενισχύοντας το αντιγερμανικό μένος. Ο Γερμανός πάστορ επικοινωνεί μάλιστα με τους καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Μπρατσιώτη και Τρεμπέλα δηλώνοντας πως ως αρχηγός της εν Ελλάδι Προτεσταντικής Γερμανικής Εκκλησίας θα εναντιωθεί μίας τέτοιας μεταβολής η οποία μόνον ζημίες δύναται να προκαλέσει, παρακαλεί, δε, να τεθούν οι απόψεις του υπ' όψιν των αρμοδίων ελληνικών αρχών. Ο Σαίφερ απευθύνεται και στον καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Μπόννη ζητώντας από τον τελευταίο να ανακοινώσει στον επίτροπο της Ιεράς Συνόδου Δ. Πετρακάκο πως θα εισηγηθεί στον Γερμανό πρέσβη την παύση του εάν αυτός επέμβει στο ζήτημα.

Ο Δαμασκηνός μόλις πληροφορείται την γερμανική στάση, αλλά και την εναντίον του στάση κάποιων μελών της κατοχικής κυβέρνησης όπως του Χατζημιχάλη, του Ιάσωνα Παπαδόπουλου, του Σωτηρίου Μουτούση, του Παναγιώτη Δεμέστιχα και του Δημητρίου Πολύζου, στρέφεται στη σύζυγο του στρατηγού Τσολάκογλου με την οικογένεια της οποίας γνωρίζεται ήδη από την εποχή της ιερατείας του στην Κόρινθο. Ταυτόχρονα έρχεται σε επαφή με άλλους επιφανείς Κορινθίους, επιστρατεύει, δε, ένα συγγενικό του πρόσωπο: τον στρατηγό Τζιρακόπουλο -τελικά ο στρατηγός Τσολάκογλου κάμπτεται.

Ο Δαμασκηνός πέρα όλων αυτών διαθέτει εξ αρχής ένα όπλο. Έχει με το μέρος του τον καθηγητή Κωνσταντίνο Λογοθετόπουλο, υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και μέλλοντα κατοχικό πρωθυπουργό· ο υπουργός έχει πεισθεί περί της ανάγκης άρσεως της αδικίας του 1938. Ο Λογοθετόπουλος κατόπιν ζυμώσεων (και μετά την παραίτηση του επιτρόπου της Ιεράς Συνόδου Λουκά Μπουρνόζου που ήτο υποστηρικτής του Χρύσανθου και την επάνοδο του Πετρακάκου στην αυτή θέση) συγκαλεί Μείζονα Σύνοδο που θα αποκαταστήσει τον ιεράρχη.

Πριν όμως τη σύγκληση της Συνόδου έπρεπε να συμφωνήσει η γερμανική πλευρά. Δύο ακαδημαϊκές προσωπικότητες της Γερμανίας αναλαμβάνουν να πιέσουν περί τούτου τόσο στην Αθήνα όσο και στο Βερολίνο. Πρόκειται για τους καθηγητές Άντον Ντάιντλ και Φράντς Νταϊλγκερ που διαθέτουν γνωριμίες στους ελληνικούς θεολογικούς κύκλους. Πέραν τούτου, ο Ντάιντλ είναι υψηλόβαθμο στέλεχος του χιτλερικού κόμματος και αρχηγός μίας εκ των γερμανικών αποστολών¹¹⁴ που εγκαθίστανται στην Ελλάδα, με το επιτελείο του να βρίσκεται στο κτήριο της Βασιλίσσης Σοφίας Ι όπου και θα γίνουν οι τελικές και επιτυχημένες προσπάθειες άρσης των γερμανικών επιφυλάξεων ως προς το ζήτημα. Της άρσεως προηγείται συνάντηση μεταξύ Ντάιντλ και Δαμασκηνού κατά την οποία ο πρώτος πείθεται για το δίκαιο του δεύτερου. Ως εκ τούτου ο καθηγητής Ντάιντλ συντάσσει και στέλνει στο Βερολίνο έκθεση συνηγορώντας στην αλλαγή αρχιεπισκόπου. Κατά τον ίδιο χρόνο ο Λούβαρης μεταστρέφει τον Γκραίβενιτς. Η μόνη αρνητική θέση που μένει να αντιμετωπιστεί είναι αυτή του Σαίφερ. Ο Δαμασκηνός μεριμνά γι αυτό κινητοποιώντας πρόσωπα που τελικά μεταπειθούν και αυτόν.

Εντός της όλης περιπλοκής, θα ρωτήσει κάποιος, είναι δυνατόν να μην έχει αντιληφθεί κάτι ο Χρύσανθος; Ο Χρύσανθος έχει αντιληφθεί τα πάντα, όπως έχει αντιληφθεί πως η κατάσταση είναι πλέον αναπότρεπτη. Η μόνη του αντίδραση σχετίζεται με επιστολή προς τα μέλη της Διαρκούς Ιεράς Συνόδου (κοινοποιούμενη σε όλους τους άλλους ιεράρχες), τον πρωθυπουργό Τσολάκογλου και τον αρμόδιο υπουργό Λογοθετόπουλο. Στην επιστολή εκείνη δεν αναγνωρίζει

¹¹⁴ Που σκοπό, γράφει ο Κούκουνας, έχει, μεταξύ άλλων, να αντιδράσει σε ενδεχόμενες προσπάθειες διείσδυσης της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στην Ελλάδα

τη νομιμότητα της Μείζονος Συνόδου που πρόκειται να συγκληθεί, δηλώνει πως δεν πρόκειται να αντιταχθεί βιαίως, ότι εμμένει ωστόσο στην εκκλησιαστική τάξη.¹¹⁵

Ηλίου φαινότερο είναι πως η αποκατάσταση Δαμασκηνού ήρθε ως αποτέλεσμα σύντονων ενεργειών του ιεράρχη πρωτοβούλως, του περιβάλλοντός του και πάνω απ' όλα του διαμορφούμενου πολιτικού κλίματος εκείνης της δύσκολης εποχής.¹¹⁶ Όπως καθαιρέθηκε μάλλον με τρόπο άνομο, κατά τον ίδιο τρόπο αποκαθίσταται. Όπως ο πέφτει θύμα μιας πολιτικής κατάστασης το 1938, έτσι, σχεδόν τρία χρόνια μετά, αναδεικνύεται σε ευνοούμενο μιας άλλης τη στιγμή που οι ρόλοι αντιστρέφονται: στην πρότερη θέση του Δαμασκηνού βρίσκεται πλέον ο Χρύσανθος, στην πρότερη θέση του Χρύσανθου βρίσκεται πλέον ο Δαμασκηνός.

¹¹⁵ Κούκουνας Δημοσθένης, «Πώς έγινε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών ο Δαμασκηνός το 1941» στην ηλεκτρονική τοποθεσία http://aera2012.blogspot.gr/2012/04/blog-post_29.html, 29 Απριλίου 2012, με ημερομηνία ανάκτησης τη 10^η Φεβρουαρίου 2018, επίσης βλέπε *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 595, Ιανουάριος 2018, σ. 35-36

¹¹⁶ Ο Διονύσης Μουσμούντης στο 'Σημείωμα της Σύνταξης' στη σελίδα 1 του *Ιστορία Εικονογραφημένη* (τεύχος 595, Ιανουάριος 2018) γράφει επί λέξει απλοποιώντας τα πράγματα: *Η αντικατάσταση του βασιλόφρονος Χρύσανθου από τον βενιζελικό Δαμασκηνό ήταν αποτέλεσμα δύο παραγόντων. Αφ' ενός της πολιτικής των εκκαθαρίσεων, που ακολούθησε η πρώτη κατοχική κυβέρνηση κατά των οπαδών της δικτατορίας της 4^{ης} Αυγούστου στον κρατικό μηχανισμό. Αφ' ετέρου της εκκλησιαστικής πολιτικής κυρίως των γερμανικών Αρχών κατοχής, που αποσκοπούσαν στην πλήρη συνεργασία της Εκκλησίας, και πολύ λιγότερο των Ιταλών, που επιδίωκαν την υποστολή της πολιτικής της δράσης της Εκκλησίας της Ελλάδος ως εθνοκρατικής Εκκλησίας.*

Πρώτες μέρες της ναζιστικής κατοχής στην Αθήνα. Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός την ημέρα της ενθρόνισής του με τον πρώτο κατοχικό πρωθυπουργό στρατηγό Γεώργιο Τσολάκογλου. Στο άκρο δεξιά η σύζυγος του στρατηγού, Καίτη Θεοδώρου Τσολάκογλου που συνέδραμε τον Δαμασκηνό στην προσπάθειά του να επανέλθει στον αρχιεπισκοπικό θρόνο

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 3

1944: Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, ο δρόμος προς την Αντιβασιλεία

Το Σεπτέμβριο του 1944 πυκνώνουν τα σημάδια της γερμανικής αναχώρησης από την Αθήνα και τη χώρα. Όμως μια άλλη αγωνία γεννάται: τι θα συμβεί με τις αντιστασιακές οργανώσεις; Και αυτό διότι τα νέα από την επαρχία γεννούν την απαισιοδοξία καθώς δεν λείπουν οι αλληλοσφαγές μεταξύ εθνικοφρόνων και αριστερών.

Οι της εξόριστης κυβέρνησης από τη μεριά τους προσπαθούν να εξασφαλίσουν τόσο την επάνοδό τους όσο και μια αναίμακτη απελευθέρωση. Κάτι τέτοιο σημαίνει πως καμιά παράταξη δεν πρέπει να επωφεληθεί εις βάρος της άλλης. Αναζητείται η χρυσή τομή. Ασφαλώς η κατοχική κυβέρνηση Ράλλη πονοκεφαλιάζει με τη διατήρηση της τάξης μετά την αποχώρηση των Γερμανών. Το ενδεχόμενο να καταληφθεί η Αθήνα από δυνάμεις του ΕΛΑΣ τους πανικοβάλει. Αν και υπάρχουν τα Τάγματα Ασφαλείας, τίποτα δεν αποκλείει τη σύγκρουση με ό,τι αυτό σημαίνει.¹¹⁷

Εν μέσω αυτής της κατάστασης ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός στέλνει στην αυτοεξόριστη ελληνική κυβέρνηση στο Κάιρο το εξής μήνυμα:

*Φερομένη ως προσεχής εκκένωσις Ελλάδος υπό Στρατού Κατοχής οδηγήσει αφεύκτως εις αιματηράς συρράξεις προς βιαίαν κατάληψιν Αρχής. Σφίγγομεν καρδίαν εξ οδύνης αναλογιζόμενοι άγριον αδελφοκτόνον σπαραγμόν και εκτιμώντες φρικτάς συνεπείας εξ απόψεως εσωτερικής και ενδεχομένως εξωτερικής. Θεωρούμεν υπερτάτην εθνικήν ανάγκην λάβη Κυβέρνησις εγκαίρως επιβαλλόμενα μέτρα προς εξασφάλισιν τάξεως κυρίως Αθηνών. Υπογραμμίζομεν βέβαιον κίνδυνον και επικαλούμεθα σύντονον κυβερνητικήν πρόνοιαν.*¹¹⁸

Είναι ολοφάνερο ότι ο Αρχιεπίσκοπος έχει αποκρυπτογραφήσει την κατάσταση.¹¹⁹ Σκέπτεται πώς θα αποσοβηθεί ο κίνδυνος εμφύλιας σύρραξης. Ήδη γνωρίζει αυτό

¹¹⁷ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 219.

¹¹⁸ Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981, σ. 324, Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 219.

¹¹⁹ Και δεν θα μπορούσε να γίνει αλλιώς. Ο Δαμασκηνός με εξαιρετικά ακονισμένο το πολιτικό ελατήριο κινείται προσεκτικά καθ' όλον το διάστημα της κατοχής φροντίζοντας να διατηρεί σχέσεις και επικοινωνία με όλες τις πλευρές, ακόμα και με το ΚΚΕ που αλήθεια είναι δεν τον εμπιστεύεται (όπως άλλωστε δεν εμπιστεύεται ο Δαμασκηνός το ΚΚΕ) -για μια εικόνα ανέτρεξε στο Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 19-20, 24, επίσης

που κατά καιρούς συζητείτο ήτοι, να ορισθεί αντιβασιλέας.^{120, 121} Αντιλαμβανόμενος την κρισιμότητα των στιγμών αποφασίζει πως πρέπει να ενεργήσει. Το

Ρούσος Πέτρος, *Η μεγάλη πενταετία, 1940-1945*, τόμος Β', Αθηνά, Αθήνα, 1986, 298-299. Σχετικά πάντως με την επικοινωνία μεταξύ Δαμασκηνού και Αριστεράς σημειώνουμε πως αυτή γινόταν μέσω προσωπικοτήτων του αστικού πολιτικού χώρου που είχαν δεχτεί να συνεργαστούν με το ΕΑΜ και το ΚΚΕ. Μάλιστα ο καθηγητής Άγγελος Αγγελόπουλος βεβαιώνει ότι ο αρχιεπίσκοπος ήτο ενήμερος περί των διεργασιών συγκρότησης της Πολιτικής Επιτροπής Εθνικής Απελευθέρωσης (ΠΕΕΑ) ή, αλλιώς, της 'κυβέρνησης του βουνού' -για μια άποψη βλέπε Αγγελόπουλος Άγγελος, *Από την κατοχή στον εμφύλιο. Η μεγάλη ευθύνη των συμμάχων*, Παρουσία, Αθήνα, 1994, σ. 59.

¹²⁰ Πιθανή σύσταση αντιβασιλείας πρότεινε από το 1941 ο Αναγκαστικός Νόμος 3061/1941 -για μια εικόνα βλέπε Κυριακόπουλος Ηλίας, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα, 1960, σ. 465-468. Από το 1943 και καθώς διαφαινόταν η ήττα των Γερμανών ξεκινά συζήτηση περί της πολιτικής κατάστασης στην μετακατοχική Ελλάδα. Κύριο θέμα απετέλεσε η επιστροφή ή μη του Γεωργίου Β' και η επακόλουθη πολιτειακή λύση. Την 1^η Ιουλίου του συγκεκριμένου έτους η εξόριστη ελληνική κυβέρνηση συντάσσει πρακτικό εντός του οποίου συμφωνείται η διενέργεια εκλογών για συντακτική βουλή μόλις η χώρα απελευθερωθεί. Περαιτέρω, ο Γεώργιος αποδέχεται την κλήση του ελληνικού λαού στην κάλη περί απόφασης της μορφής του πολιτεύματος. Την 19^η Αυγούστου 1943 εκδίδεται δεύτερο πρακτικό του υπουργικού συμβουλίου μέσω του οποίου ζητείται εν ονόματι του ελληνικού λαού, διά βασιλικής μάλιστα δέσμευσης, η μη επιστροφή του βασιλέα πριν την απόφαση των Ελλήνων πολιτών -περί τούτου βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 383-384.

Από τη μεριά τους οι Άγγλοι διατυπώνουν για πρώτη φορά στα τέλη Οκτωβρίου 1943 στον πρωθυπουργό της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης Εμμανουήλ Τσουδερό την ιδέα για σύσταση αντιβασιλείας υπό τον Δαμασκηνό που καθίσταται μέρα με τη μέρα σύμβολο ενότητας του δοκιμαζόμενου ελληνικού λαού. Η αντιβασιλεία θα αναλάμβανε καθήκοντα με την φυγή των Γερμανών και με σκοπό την ομαλή μετάβαση σε εκλεγμένη κυβέρνηση. Οι Άγγλοι, όπως βεβαιώνει ο Τσουδερός, είχαν πεισθεί πως ο Γεώργιος δεν θα μπορούσε να επιστρέψει στην Ελλάδα πριν το δημοψήφισμα που θα έλυε το πολιτειακό. Ο ανώτατος άρχοντας αν και παρουσιάζεται αρνητικός ως προς τη λύση της αντιβασιλείας δέχεται την εκπροσώπησή του στην πατρίδα από τον αρχιεπίσκοπο Αθηνών και μια μικρή μυστική επιτροπή. Η ελληνική κυβέρνηση του Καΐρου αποφασίζει την κεκαλυμμένη αποστολή του συνταγματάρχη Εμμανουήλ Φραδέλλου στην κατεχόμενη χώρα ίνα συναντηθεί με τον Δαμασκηνό. Στόχος: α) η μεσολάβηση του τελευταίου μεταξύ πολιτικών και εθνικών ομάδων ή οργανώσεων προς καλύτερα συνεργασία στη μάχη κατά του εχθρού, β) κατατόπιση του Δαμασκηνού περί των αντιλήψεων της εξόριστης κυβέρνησης ως προς τα ζητήματα που θα προκύψουν μετά την απελευθέρωση, γ) σχηματισμός επιτροπής υπό τον αρχιεπίσκοπο που θα εκπροσωπεί τον βασιλέα και την κυβέρνηση του Καΐρου. Σημειώνουμε πως ο συνταγματάρχης Φραδέλλος δεν θα έθετε ζήτημα αντιβασιλείας. Η συνάντηση λαμβάνει χώρα τη 10^η Ιανουαρίου 1944. Τις επόμενες μέρες ο Αθηνών συμβουλευεται πολιτικούς αρχηγούς και πρόσωπα που δύνανται «να κρίνουν μετ' ασφαλείας την εσωτερικήν κατάστασιν της Χώρας εν συσχετίσει προς τα διαμορφωθέντα πολιτικά, κοινωνικά και ιδεολογικά ρεύματα» (Γονατά, Σοφούλη, Μυλωνά, Ράλλη, Μάξιμο, Διομήδη, Σοφιανόπουλο, Σβώλο, Οθωναίο, επίσης έρχεται σε επαφή με το ΚΚΕ). Η γνώμη που επικρατεί είναι αυτή της σύστασης αντιβασιλείας υπό τον αρχιεπίσκοπο με Συντακτική Πράξη του βασιλέως και της κυβερνήσεως που θα ισχύσει από την ημέρα της αποχώρησης των Γερμανών από την πρωτεύουσα. Ο Γεώργιος με τη στήριξη του Ουίνστον Τσόρτσιλ, που διαφοροποιείται σ' αυτή τη φάση από την περί αντιβασιλείας πολιτική των υπολοίπων, αρνείται τη σύσταση του συγκεκριμένου θεσμού ελπίζοντας στην επιστροφή του μετά της κυβερνήσεως του Καΐρου μόλις εκκενωθεί η Αθήνα από τις κατοχικές δυνάμεις -για μια πολύ λεπτομερή εικόνα βλέπε Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981, σ. 282-305, επίσης Διαμαντούρος Πάρις, *Τα Δεκεμβριανά*, Αρχαίο, Αθήνα, 2014, σ. 26.

¹²¹ Ο Ηλίας Βενέζης στις σελίδες 282-305 του έργου του *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας* παρουσιάζει έναν Δαμασκηνό που φιλοδοξεί να διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στα πολιτικά δρώμενα της χειμαζόμενης χώρας της οποίας η απελευθέρωση, βάσει των πολεμικών εξελίξεων στο ευρωπαϊκό μέτωπο, δεν βρίσκεται πολύ μακριά. Ο αρχιεπίσκοπος επιζητά την αντιβασιλεία και μόνο αυτή. Δεν επιθυμεί το ρόλο αντιπροσώπου του ανωτάτου άρχοντα και της εξόριστης κυβέρνησης, ούτε τη σύσταση μυστικής επιτροπής με ασαφείς αρμοδιότητες. Ο Γεώργιος με τη σειρά του δεν διατίθεται

πρώτο πράγμα εντούτοις που οφείλει να εξετάσει είναι η περίπτωση αποχώρησης των Γερμανών μετ' εκτελέσεως δολιοφθορών σε έργα υποδομής της περιοχής πρωτευούσης. Έχει την πληροφορία ότι οι Γερμανοί σκέπτονται σοβαρά να προχωρήσουν σε μια τέτοια κίνηση.

Η Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή καλεί τον Δαμασκηνό να έρθει σε επαφή μαζί της μέσω ανθρώπου του.¹²² Ο Δαμασκηνός αποφασίζει πως πρέπει να επικοινωνήσει πρώτα με τη γερμανική διοίκηση προκειμένου να αντιληφθεί τις προθέσεις της. Επισκέπτεται τον παλαιό γνώριμό του πτέραρχο Φέλμυ (υπηρετεί ως Φρούραρχος Αθηνών)¹²³ αφήνοντας να εννοηθεί πως αν ήθελε (ο Φέλμυ) θα μπορούσε (ο Δαμασκηνός) να έλθει σε επαφή με τους Βρετανούς μεσολαβώντας ανάμεσά τους.¹²⁴ Ο Φέλμυ δείχνει ενδιαφέρον προτείνοντας την εκ Βρετανών κατάληψη των κενωθεισών περιοχών με διαφορά ενός 24ώρου από τη στιγμή της γερμανικής φυγής. Στην ερώτηση Δαμασκηνού περί φημών που θέλουν την καταστροφή μεγάλων τεχνιτών έργων της Αττικής με την αποχώρηση των κατοχικών δυνάμεων, ο πτέραρχος απαντά αρνητικά χωρίς να πείθει απολύτως. Ωστόσο προσθέτει

να παραχωρήσει οιονεί βασιλικές δικαιοδοσίες. Από την άλλη μεριά υπάρχουν οι αριστερές δυνάμεις και τα αντάρτικα σώματα. Επιθυμία των συγκεκριμένων συσσωματώσεων είναι η διεύρυνση της σύνθεσης της εξόριστης κυβέρνησης με πρόσωπα του κομμουνιστικού χώρου, πρόκειται για κάτι που συζητά η ελληνική κυβέρνηση του Καΐρου αν και ο αστικός πολιτικός κόσμος θεωρεί την τελευταία αρκούντως επαρκή. Βέβαια δεν λείπουν και μαξιμαλιστικοί σχεδιασμοί. Σύμφωνα μ' αυτούς επιδιώκεται η δημιουργία δεύτερης εν Ελλάδι κυβερνήσεως υπό κομμουνιστικό ουσιαστικά έλεγχο, πρόκειται για κάτι που δεν μπορεί κανείς μη αριστερός στο εσωτερικό ή στο εξωτερικό να αποδεχτεί. Τέλος, ο πρωθυπουργός Εμμανουήλ Τσουδερός τάσσεται υπέρ της αντιβασιλείας Δαμασκηνού θεωρώντας μάλλον πως κατ' αυτόν τον τρόπο θα ενισχύσει το διαρραγέν, εις βάρος των αστικών κομμάτων, πολιτικό τοπίο απομειώνοντας παράλληλα τις αριστερές ελπίδες περί κατάληψης της εξουσίας.

¹²² Επισημαίνουμε ότι ο Δαμασκηνός βρίσκεται ήδη από τα μέσα του 1942 σε επαφή με τους Άγγλους όπως και με την ελληνική εξόριστη κυβέρνηση. Οι Βρετανοί αρχικά είναι επιφυλακτικοί μαζί του, ειδικά ο Τσόρτσιλ τον θεωρεί όργανο των Γερμανών -περί τούτου βλέπε Μαρκεζίνης Σπύρος, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος Β', Πάπυρος, Αθήνα, 1994, σ. 52, Κόλλιας Σήφης, *Αρχιεπίσκοπος - Αντιβασιλεύς Δαμασκηνός ο από Κορινθίας*, Αθήνα, 1975, σ. 133.

¹²³ Ο πτέραρχος Φέλμυ ήταν αυτός που δύο χρόνια πριν είχε επιτεθεί στον Δαμασκηνό αποκαλώντας τον φερέφωνο του BBC -περί τούτου βλέπε Βενεζής Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981, σ. 325.

¹²⁴ Θεωρείται βέβαιο ότι ο Χέλμουτ Φέλμυ, μέσω συναναστροφών με Έλληνες επίσημους και μη, διατηρούσε επαφές και με τους Βρετανούς που είχαν αναπτυχθεί στη χώρα. Συνεπώς η συζήτηση μεταξύ αυτού και του Αρχιεπισκόπου δεν ήτο δύσκολο να καταλήξει κάπου.

ευθύς αμέσως ότι σε περίπτωση βρετανικής αποδοχής της πρότασής του, καμιά απολύτως καταστροφή δεν θα λάβει χώρα.¹²⁵

Με γνωστές τις θέσεις Φέλμου, ο αρχιεπίσκοπος στέλνει τον νομικό του σύμβουλο Ιωάννη Γεωργάκη να συναντήσει τη Βρετανική Στρατιωτική Αποστολή. Περαιτέρω, ο Δαμασκηνός συστήνει στους Βρετανούς όπως αποδεχτούν τη γερμανική πρόταση που φαντάζει ικανοποιητική για τα δύο μέρη αλλά και για την ελληνική πλευρά. Η τελευταία αποφεύγει την εις βάρος της διενέργεια δολιοφθορών, επιτυγχάνει, δε, την ομαλή εκκένωση των πόλεων που σε διαφορετική περίπτωση κινδυνεύουν να πέσουν στα χέρια των ελασιτών.

Ο Γεωργάκης, μαζί με τον μητροπολίτη Αττικής Ιάκωβο και με αυτοκίνητο του Διεθνούς Ερυθρού Σταυρού, φτάνει στα Βίλλια προκειμένου να συναντηθεί με τους Βρετανούς. Η πρόταση Φέλμου όπως και η σύσταση του Δαμασκηνού διαβιβάζεται στη Μέση Ανατολή. Ο αρχιστράτηγος Χένρυ Ουίλσον απαντά αυτοστιγμεί, εντούτοις, αρνητικά. Όταν ο Φέλμου προσπαθεί να υποβάλει ξανά την πρότασή του μέσω άλλου προσώπου λαμβάνει την ίδια απάντηση.¹²⁶

Μετ' ολίγων ο Δαμασκηνός λαμβάνει και γραπτώς τη θέση Ουίλσον η οποία έχει ως εξής:

Ενώπιον των Αθηνών, 10.10.44

Μακαριώτατε,

Έχω την τιμήν να διαβιβάσω εις την Μακαρότητά Σας το συνημμένον τηλεγράφημα του Στρατηγού σερ Χένρυ Μέτλαντ Ουίλσον, Ανωτάτου Συμμαχικού Διοικητού εις την Μεσόγειον, εις απάντησιν του τηλεγραφήματος το οποίον ο κ. Γεωργάκης με παρεκάλεσε να στείλω εις τον Ουίλσον ως προερχόμενον εξ Υμών.

Έχω την τιμήν να είμαι της Υ. Μακαριότητος ευπειθέστατος υπηρέτης

Ντόντσον

Ταγματάρχης των Βασιλικών Σκωτικών Τυφεκιοφόρων

της Στρατιωτικής Συμμαχικής Αποστολής εν Ελλάδι

¹²⁵ Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981, σ. 324-325, Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 220.

¹²⁶ Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981, σ. 325-326, Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 220-221.

Το συνημμένο μήνυμα του Ουίλσον ανέφερε:

*Έλαβον το μήνυμά Σας το αφορών την μεταβίβασιν των Αθηνών εις χείρας των δυνάμεών μου. Εις το παρελθόν οι Γερμανοί απέδειξαν άνευ εξαιρέσεως ότι είναι ανειλικρινείς, και δεν δύναται να βασίζεται τις επ' αυτών. Κατ' ακολουθίαν, οιαδήποτε συνεννόησις μετ' αυτών, εκτός της περιπτώσεως της άνευ όρων συνθηκολογήσεως, είναι αδύνατος. Ευθύς ως λάβω την είδησιν ότι αι Αθήναι εξεκενώθησαν από τον εχθρό, αι δυνάμεις μου θα εισέλθουν εις την πόλιν. Όσο συντομώτερον λάβω την είδησιν αυτήν, τόσον περισσότερον υπάρχουν ελπίδες να παρεμποδισθούν ταραχαί και καταστροφαι. Δεδομένου ότι όλα τα κόμματα εις την Ελλάδα υπεσχέθησαν να υποστηρίξουν την Εθνικήν Κυβέρνησιν, δύναμαι να αναφερθώ εις την επιρροήν της Υμετέρας Μακαριότητος και των εκπροσώπων της Κυβερνήσεως διά να κρατηθή η κατάστασις εις αυτό το μικρόν χρονικόν διάστημα.*¹²⁷

Πάρα ταύτα και πριν λάβει την απάντησιν του Ουίλσον, ο Δαμασκηνός κινείται με σκοπό την αποφυγή εμφυλίων συγκρούσεων όταν οι Γερμανοί θα εγκαταλείψουν την ελληνική πρωτεύουσα. Έρχεται σε επαφή με τις πολιτικές δυνάμεις και αφού προηγηθούν διαβουλεύσεις αποστέλλεται σήμα προς την εξόριστη κυβέρνηση. Το σήμα συντάσσεται από τον καθηγητή Γρηγόριο Κασιμάτη, άρτι αποφυλακισθέντα από το στρατόπεδο του Χαϊδαρίου.¹²⁸ Φθάνει στο Κάιρο μέσω ασυρμάτου αλλά και γραπτώς μέσω του Εξάρχου του Παναγίου Τάφου στην Αθήνα αρχιμανδρίτη, και μετέπειτα Πατριάρχη Ιεροσολύμων, Βενέδικτου. Το κείμενο αναφέρει:

22-9-44

Η κατάσταση περιήλθε εις οξύ σημείον. Η επιμονή ως προς τα τάγματα επιτείνει την ψυχολογίαν της οξύτητος. Καθίσταται απαραίτητος η δημιουργία οργάνου μεταβάσεως από της κατοχής εις την ελευθερίαν. Τούτο πρέπει να έχει δύο προσόντα. Πρώτον και κυρίως ικανότητα δημιουργίας ατμοσφαιρας συμφιλιώσεως και κοινής υποταγής και δεύτερον κύρος υπακοής εις αυτό όλων των συγκεκριμένων ομάδων. Μοναδικόν πρόσωπον εμφανίζον τα προσόντα ταύτα και δυνάμενον να συγκεντρώσῃ περί αυτό προσωπικότητας ικανάς να αγωνισθούν προς τον σκοπόν είναι ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών. Περί το πρόσωπόν του συμφωνούν όλοι. Αν διά δηλώσεως επισήμου και ανεπιδέκτου επαμφοτεριζούσης ερμηνείας ορισθή ως η ανωτάτη αρχή

¹²⁷ Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981, σ. 327, Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 221-222. Ο Ουίλσον αφήνει να εννοηθεί πως ο φόβος ταραχών εκ μέρους του ΕΛΑΣ, καίτοι οδηγούμεθα επισήμως εις Κυβέρνηση Εθνικής Ενότητος, είναι υπαρκτός αποδεχόμενος παράλληλα την πολιτική διαμεσολάβηση του Δαμασκηνού.

¹²⁸ Λιλαίος Γεώργιος, «Μνήμη Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού (μια ιστορική μαρτυρία)» στο *Εκκλησιαστική Ναυς* (20), 1989, σ. 10-14.

διά την μεταβατικήν περίοδο, εις ην να υποταχθούν όλαι αι υπακούουσαι εις την Εθνικήν Κυβέρνησιν δυνάμεις υπάρχει βάσιμος ελπίς να εξασφαλισθή η ομαλότης.¹²⁹

Στις 12 Οκτωβρίου ο Φέλμυ και οι δυνάμεις του εγκαταλείπουν την Αθήνα. Η πόλη κηρύσσεται ανοχύρωτος. Ο Δαμασκηνός υποθέτει ότι η ώρα της εκ μέρους του ανάληψης της αντιβασιλείας δεν είναι μακριά. Ωστόσο, οδηγούμεθα σε κυβέρνηση εθνικής ενότητας υπό τον Γεώργιο Παπανδρέου. Στο νέο σχήμα συμμετέχουν όλες οι παρατάξεις -πρόκειται για προϊόν του Συνεδρίου του Λιβάνου (Μάιος 1944).¹³⁰ Επιπλέον, μόλις προ δύο εβδομάδων λαμβάνει χώρα η Διάσκεψη της Καζέρτα.¹³¹ Στην Καζέρτα της Ιταλίας προβλέπεται η υπαγωγή των ανταρτικών αριστερών (και δεξιών) οργανώσεων αλλά και του ελληνικού στρατού της Μέσης Ανατολής στις διαταγές της κυβέρνησης τη στιγμή που ανώτατος στρατιωτικός ηγέτης των δύο διακριτών σωμάτων ορίζεται ο Βρετανός στρατηγός Ρόναλντ Σκόμπυ.¹³² Τέλος, ο Παπανδρέου με τη σύμφωνη γνώμη του Γεωργίου ξεκαθαρίζει πως θέμα αντιβασιλείας δεν υφίσταται καθώς αυτή ασκείται συλλογικά από την κυβερνητική αρχή.¹³³

¹²⁹ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 222. Ο περί 'ταγμάτων' λόγος έχει να κάνει με τα 'τάγματα ασφαλείας', σημείο έντονης τριβής μεταξύ αριστερών και μη αριστερών δυνάμεων.

¹³⁰ Περί του Συνεδρίου του Λιβάνου μεταξύ άλλων βλέπε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1970-2000, σ. 83-84, Αναστασιάδης Γεώργιος, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία*, Θεσσαλονίκη, 1998, σ. 3-4, Πετρίδης Παύλος, *Ελληνική Πολιτική και Κοινωνική Ιστορία 1821-1940*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 427, Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία της Ελλάδος*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη, 2005, σ.474, Προβατάς Αλκιβιάδης, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος 1821-2002*, Χρυσή Πέννα, Αθήνα, 2003, σ. 518, Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η ελληνική πολιτική ζωή. Εικοστός αιώνας*, Παπαζήση, Αθήνα, 1997, σ. 154-155, Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, Εστία, Αθήνα, 1992, σ. 308, Διαμαντούρος Πάρις, *Τα Δεκεμβριανά*, Αρχείο, Αθήνα, 2014, σ. 53-57, Woodward, Ernest Llewellyn, *British Foreign Policy in the Second World War*, τόμος 3, Λονδίνο, 1970, σ. 408.

¹³¹ Περί αυτής μεταξύ άλλων βλέπε *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1970-2000, σ. 86, Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, Εστία, Αθήνα, 1992, σ. 309, Διαμαντούρος Πάρις, *Τα Δεκεμβριανά*, Αρχείο, Αθήνα, 2014, σ. 58-59, Woodward, Ernest Llewellyn, *British Foreign Policy in the Second World War*, τόμος 3, Λονδίνο, 1970, σ. 410-411, Παπαστράτης Προκόπης, «Η κυβέρνηση Παπανδρέου και το Συνέδριο του Λιβάνου» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, επιμ. Ιατρίδης Ιωάννης, μτφρ. Δρίτσα Μαργαρίτα, Λυκιαρδοπούλου Αμαλία, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006, σ. 212-220.

¹³² Τσόρτσιλ Ουίνστον, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, τόμος 6, μτφρ. Καστανάρας Γιάννης, Καθημερινές Εκδόσεις / Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, 2010, σ. 106-107.

¹³³ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 222-223. Ο Ηλίας Βενέζης μας πληροφορεί ότι αρχική σκέψη του Παπανδρέου αποτελεί η εκ κυβερνήσεως άσκηση των καθηκόντων της αντιβασιλείας. Εν ευθέτω χρόνω δύναται ο σχηματισμός Συμβουλίου Αντιβασιλείας υπό την προεδρεία του αρχιεπισκόπου και με μέλη τους Θεμιστοκλή Σοφούλη και Δημήτριο Μάξιμο. Την αυτή πρόταση εντέλλεται όπως μεταφέρει στον Δαμασκηνό ο υπουργός Θεμιστοκλής Τσάτσος -για μια άποψη βλέπε Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981, σ. 309. Σημειώνουμε πως σε κάθε περίπτωση ο Δαμασκηνός είναι αρνητικός επιθυμώντας ξεκάθαρη σύσταση αντιβασιλείας αντικατοπτριζόμενη στο

Στις 18 Οκτωβρίου καταφθάνει στην Αθήνα ο Παπανδρέου και τα υπόλοιπα μέλη του υπουργικού συμβουλίου.¹³⁴ Το πολιτικό κλίμα παραμένει τεταμένο. Από τη μία μεριά υπάρχει το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και από την άλλη τα παλαιά παραδοσιακά αστικά κόμματα. Η πόλωση ξεφεύγει ορίων όταν έρχεται η σύμφωνα με τη Διάσκεψη της Καζέρτα ώρα του αφοπλισμού. Ο ΕΛΑΣ δεν προτίθεται να παραδώσει τον οπλισμό του. Η εμφύλια σύγκρουση βρίσκεται επί θύραις.¹³⁵

Οι μάχη των Αθηνών (Δεκεμβριανά) ξεκινά την 3^η Δεκέμβρη 1944.¹³⁶ Ανήμερα Χριστουγέννων έρχεται στην πρωτεύουσα ο Βρετανός πρωθυπουργός Ουίνστον Τσόρτσιλ με σκοπό την εκτόνωση της κρίσης. Αποφασίζεται συνάντηση την επομένη, 26^η Δεκεμβρίου, στη «Μεγάλη Βρετανία» -έδρα της ελληνικής κυβέρνησης- που την τελευταία στιγμή μεταφέρεται στο υπουργείο Εξωτερικών λόγω της ανακάλυψης μιας τεράστιας ποσότητας εκρηκτικών κάτω από το εν λόγω ξενοδοχείο.¹³⁷ Στη συνάντηση παρευρίσκονται οι Τσόρτσιλ, Παπανδρέου, αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, ο αρχηγός των Φιλελευθέρων Θεμιστοκλής Σοφούλης, ο εκπρόσωπος του Λαϊκού Κόμματος Δημήτριος Μάξιμος, ο αρχηγός των Προοδευτικών Φιλελευθέρων Γεώργιος Καφαντάρης, ο στρατηγός Νικόλαος Πλαστήρας, ο υφυπουργός Εξωτερικών Φίλιππος Δραγούμης, οι πρεσβευτές στην Αθήνα των ΗΠΑ (Μακβή), της Βρετανίας (Λήπερ) και της Γαλλίας (Μπελέν), ο αρχηγός της Σοβιετικής Στρατιωτικής Αποστολής Ποπώφ, ο στρατάρχης Αλεξάντερ και ο στρατηγός Σκόμπυ, ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Άντονι Ήντεν, ο Βρετανός υπουργός αρμόδιος θεμάτων Μέσης Ανατολής Χάρολντ Μακμίλαν, άλλα

πρόσωπό του. Κύριο επιχείρημά του είναι πως η όποια σύσταση Συμβουλίου ή Επιτροπής Αντιβασιλείας δεν θα παράξει έργο λόγω της πολυπρόσωπης σύστασής της.

¹³⁴ *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, επιμ. Ιατρίδης Ιωάννης, μτφρ. Δρίτσα Μαργαρίτα, Λυκιαρδοπούλου Αμαλία, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006, σ. 49

¹³⁵ Ο Γιώργος Καραγιάννης καταφέρνει μέσα σε δύο μόνο σελίδες να αποδώσει αρκούτως παραστατικά το πολιτικό κλίμα της εποχής και τις εκατέρωθεν θέσεις και απόψεις -για μια εικόνα βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 17-19

¹³⁶ Ο Ηλίας Βενέζης υποστηρίζει πως όταν η κυβέρνηση Παπανδρέου αποβιβάζεται στη Ελλάδα, το θέμα της αντιβασιλείας του αρχιεπισκόπου έχει ατονήσει. Παρουσιάζεται επιτακτικό και πάλι ακριβώς λόγω των γεγονότων του Δεκέμβρη -για μια άποψη βλέπε Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981, σ. 314. Ο Γιώργος Καραγιάννης σημειώνει πως ο Δαμασκηνός παραμένει για τους Άγγλους, παρά τον σκεπτικισμό Τσόρτσιλ και πριν τη γνωριμία τους, ένα ισχυρό χαρτί που θα αξιοποιηθεί με την πρώτη ευκαιρία. Ο αρχιεπίσκοπος βρίσκεται σε ανελλιπέστατη επαφή μαζί τους μέσω του Κωνσταντίνου Τσάτσου και του Ιωάννη Γεωργιάκη. Βρίσκεται επίσης σε επαφή με στελέχη της αριστεράς όπως ο Αλέξανδρος Σβώλος, άλλωστε, το ΕΑΜ βλέπει θετικά (εξ ανάγκης μάλλον και μόνο, σημειώνουμε) το ενδεχόμενο ανάθεσης αντιβασιλείας στον ιεράρχη. Είναι, δε, χαρακτηριστικό πως η κατοικία του Δαμασκηνού ουδέποτε απειλήθηκε καθ' όλη τη διάρκεια των Δεκεμβριανών από τον ΕΛΑΣ -περί τούτων βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 48

¹³⁷ Γιαννόπουλος Νίκος, *Δεκέμβριος 1944. Η Αθήνα στις φλόγες*, χ. τ., χ. χ., σ. 102-103, Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 16 / υπ. 12

πολιτικά, διπλωματικά και στρατιωτικά πρόσωπα όπως και δύο δημοσιογράφοι. Το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ εκπροσωπείται από τους Γιώργη Σιάντο και Δημήτρη Παρτσαλίδη¹³⁸ αλλά και τον υποστράτηγο Εμμανουήλ Μάντακα.¹³⁹

Μόλις όλοι κάθισαν γύρω από το στρογγυλό τραπέζι, ο προεδρεύων στη διάσκεψη Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός πήρε τον λόγο:

Δαμασκηνός: *Πιστεύω ότι διερμηνεύω το αίσθημα πάντων των παρισταμένων και ολοκλήρου του ελληνικού λαού, χαιρετίζω με βαθειά συγκίνηση και ανεκλάλητον χαράν την παρουσίαν μεταξύ ημών του πρωταθλητού υπέρ των ελευθεριών των λαών, του πρωθυπουργού της Μεγάλης Βρετανίας κ. Τσόρτσιλ...* (εν συνεχεία ο Δαμασκηνός πλέκει το εγκώμιο του Τσόρτσιλ ελπίζοντας στην επίλυση του ελληνικού πολιτικού προβλήματος κατά το εθνικό συμφέρον. Κατόπιν δίδει τον λόγο στον Τσόρτσιλ).¹⁴⁰

Τσόρτσιλ: *Μακαριώτατε, κύριε πρωθυπουργέ, κύριοι υπουργοί της ελληνικής κυβέρνησης...* (ο Τσόρτσιλ αναφέρεται στους παρισταμένους). *Απόψε έχομεν πολλά σοβαρά ζητήματα. Σήμερον δύναται η Ελλάς να καταστή ένα έθνος ηνωμένον και να βαδίσει ομού μετά των άλλων εθνών προς την νίκην. Αύριον, εάν όλαι αι προσπάθειαι μας αποτύχουν, θα υποχρεωθώμεν εις το τραχύ καθήκον -και ημεείς οι Βρετανοί θα έχομεν να αναλάβωμεν ένα μέρος του καθήκοντος- να σώσωμεν την πόλιν των Αθηνών από την αναρχίαν και τας σημερινάς οικτράς συνθήκας και να εξασφαλίσωμεν μίαν επαρκή περιοχίν ασφαλείας περίξ αυτής, διά να δυνηθή ο λαός των Αθηνών να προχωρήσει εις την καθημερινήν ζωήν και εργασίαν, να λάβη τας προμηθείας, αι οποίαι εισάγονται και να αισθανθή ότι έχει ειρήνην, ότι έχει ασφάλειαν και ελευθερίαν...* (εν συνεχεία ο Τσόρτσιλ προσπαθεί να προσεγγίσει τις εαμικές δυνάμεις αποδίδοντάς τους τα εύσημα διά τον αγώνα τους κατά του ναζισμού, ευελπιστώντας, δε, σε μια κοινά αποδεκτή λύση. Επιβεβαιώνει την ουδέτερη στάση της Βρετανίας στο θέμα της επιλογής της βασιλείας ή του αβασίλευτου ελληνικού πολιτεύματος αφήνοντας ωστόσο να εννοηθεί πως δεν πρόκειται να αφήσει την ανομία, που εγκυμονούν οι συνθήκες, να φουντώσει. Ο Τσόρτσιλ προσβλέπει σε μια κυβέρνηση εθνικής ενότητας μέχρις ότου λάβουν χώρα γενικές βουλευτικές εκλογές στο εγγύς μέλλον. Αναφέρεται στον Δαμασκηνό¹⁴¹ ελπίζοντας ότι η διάσκεψη που τελείται υπό την προεδρεία του θα καταλήξει

¹³⁸ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 225-226.

¹³⁹ Διαμαντούρος Πάρις, *Τα Δεκεμβριανά*, Αρχείο, Αθήνα, 2014, σ. 90-91, Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 18-19, 19 / υπ. 2.

¹⁴⁰ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 226.

¹⁴¹ Η αρχικά εφεκτική στάση του 1942 των Βρετανών έναντι του αρχιεπισκόπου έχει αλλάξει. Ρόλο σ' αυτό παίζουν οι εκθέσεις των μυστικών βρετανικών υπηρεσιών στην Ελλάδα. Ένας από τους Βρετανούς πράκτορες, ο λοχαγός Μακάσκι, έχει ήδη ενημερώσει τους προϊσταμένους του ότι από τις συζητήσεις που είχε με εκπροσώπους όλων των πολιτικών δυνάμεων στην Αθήνα προκύπτει το συμπέρασμα πως ο Δαμασκηνός είναι το μόνο πρόσωπο που δύναται να κατευνάσει τα πνεύματα οδηγώντας τη χώρα ομαλά στην έξοδο από την κατοχή -για μια άποψη βλέπε Hagen Fleischer, *Αίμα*

εις ποθητό αποτέλεσμα σχετικά με τις μάχες στην Αθήνα. Τέλος κάνει λόγο για την φιλία Ελλάδος και Βρετανίας.).¹⁴²

Μετά τον Βρετανό πρωθυπουργό, ο Δαμασκηνός δίδει το λόγο στον στρατάρχη Αλεξάντερ:

Αλεξάντερ: *Με λύπη μου βρίσκω τους στρατιώτες μου στην Ελλάδα [...] Λόγω των περιστάσεων ερχόμαστε σε βοήθεια προς τους Έλληνες και δεν θα επαναλάβω τους λόγους για τους οποίους ήρθαμε. Εύχομαι συνεπώς πως η σημερινή διάσκεψη θα είναι επιτυχής και θα βρήτε ικανή λύση στα προβλήματά σας ώστε να μπορέσετε και πάλι να ξαναπάρετε τη θέση σας μεταξύ των Ηνωμένων Εθνών [...]*¹⁴³

Δαμασκηνός: *Εάν κανείς από τους Έλληνες θέλει να κάμει καμιά ερώτηση, ο κ. Τσόρτσιλ θα απαντήσει ευχαρίστως.*¹⁴⁴

Μάξιμος: (Αποδίδει χαιρετισμούς στον Τσόρτσιλ ελπίζοντας στη συμβολή του).¹⁴⁵

Παπανδρέου: *Επιθυμώ να εκφράσω εκ μέρους εμού, της κυβερνήσεώς μου και του ελληνικού λαού την ευγνωμοσύνη για την πατροπαράδοτη φιλία της Μεγάλης Βρετανίας, διά τας μεγάλας υπηρεσίας και την αμέριστον συμπαράσταση εις τους απελευθερωτικούς αγώνες [...] Εύχομαι η επίσκεψη διά της οποίας μας ετίμησε να οδηγήσει εις τον τερματισμόν της αιματηράς περιπετείας. Κανείς δεν παρακαλεί περισσότερο από την κυβέρνηση να δοθεί ένα τέρμα σ' αυτή την τραγωδία του λαού μας. Από την εποχή του Αιβάνου ηγωνίσθημεν για την πραγματοποίηση της ενότητας [...] Τελειώνω τον σύντομο αυτόν λόγο με την ελπίδα ότι από αυτήν την συνάντηση θα προκύψει ειρήνη για τον λαό μας.*¹⁴⁶

Δαμασκηνός: *Παρακαλώ αν έχει κανείς καμιά ερώτηση.*¹⁴⁷

και Σβάστικα. *Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τόμος Β', Παπαζήση, Αθήνα, 1995, σ. 260-280. Άλλη αινιγματική προσωπικότητα συνθέτει ο επίσης Βρετανός πράκτορας Ντέιβιντ Μπάλφουρ, της γνωστής οικογενείας. Ο συγκεκριμένος, από τα μέσα της δεκαετίας του 1930 εμφανίζεται ως ορθόδοξος ιερέας στην Αθήνα δημιουργώντας πάμπολλες υψηλές γνωριμίες, ακόμα και βασιλικές. Εγκαταλείπει την χώρα λίγο πριν την είσοδο των Γερμανών στην πρωτεύουσα για να επιστρέψει λίγο μετά την απελευθέρωση χωρίς, ωστόσο, ράσα και γενειάδα. Δραστηριοποιείται ιδιαίτερα κατά τα Δεκεμβριανά, είναι διαπρύσιος αντικομμουνιστής, υποστηρίζει, δε, την ιδέα σύστασης αντιβασιλείας υπό τον αρχιεπίσκοπο. Αποτελεί μέλος της βρετανικής «τετρανδρίας» (μαζί με τους Σκόμπυ, Μακμίλαν και Λήπερ) που ουσιαστικά κάνει κουμάντο στην Αθήνα, αντί της ελληνικής κυβέρνησης, το Δεκέμβριο του 1944. Περί του προσώπου του γνωρίζουν τόσο ο Δαμασκηνός όσο και ο Χρύσανθος. Ο πρώτος δεν προβληματίζεται έχοντας τακτικές επαφές μαζί του, ο δεύτερος τον αποκαλεί 'απαίσιο' που ανακατεύει τη θρησκεία με την πολιτική και την κατασκοπία -για μια ιδέα βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 39-41, 46 / υπ. 58.

¹⁴² Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 226-229.

¹⁴³ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 229.

¹⁴⁴ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 229.

¹⁴⁵ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 229.

¹⁴⁶ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 229.

¹⁴⁷ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 229.

Παρτσαλίδης: (Αρχικά εκδηλώνει ευχή όπως βρεθεί λύση στο πρόβλημα που ενέσκηψε. Χαιρετίζει τον Βρετανό πρωθυπουργό. Εύχεται όπως η σύγκρουση μεταξύ ελληνικού λαού και βρετανικών μονάδων δεν θα βλάψει την φιλία των δύο λαών. Τέλος δηλώνει πως τα αριστερά κόμματα υποεκπροσωπούνται στη διάσκεψη, κάτι που δεν έπρεπε να συμβεί καθώς απολαμβάνουν την εμπιστοσύνη της μεγάλης πλειοψηφίας, όπως λέει, του λαού).¹⁴⁸

Ήντεν (απαντώντας στον Παρτσαλίδη): *Θα μου επιτραπεί να εξηγήσω ότι η πρωτοβουλία γι' αυτήν την συνάντηση ανήκει στον κ. Τσόρτσιλ. Δεν φροντίσαμε να καλέσουμε συνάντηση όλων των κομμάτων, αλλά να κάνουμε μια σύσκεψη μεταξύ ηγετικών αντιπροσωπειών όλων των αποχρώσεων της κοινής γνώμης των Ελλήνων και είναι φυσικά θέμα της διασκέψεως να καλέσει οιοδήποτε άλλον θεωρεί αναγκαίον.*

Τσόρτσιλ: *Εμείς αρχίσαμε το έργο, φροντίστε σεις να το αποτελειώσετε.*¹⁴⁹

Με τα λόγια αυτά ο Τσόρτσιλ δίδει τέλος στην παρουσία του στη συνάντηση. Την μεθεπομένη 28^η Δεκεμβρίου αναχωρεί για την Αγγλία.^{150, 151}

¹⁴⁸ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 229-230.

¹⁴⁹ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 230.

¹⁵⁰ Ο Τσόρτσιλ πριν τη διάσκεψη της 26^{ης} Δεκεμβρίου και παρά τα σχέδια των Βρετανών εκπροσώπων στην Ελλάδα εξακολουθεί να αντιδρά στον ορισμό αντιβασιλέως. Χαρακτηρίζει τον Δαμασκηνό νέο Κουίσιλινγκ επισείοντας τον κίνδυνο εξέλιξης αυτού σε δικτάτορα με τη συνδρομή μάλιστα της αριστεράς. Σε επιστολή του προς τον πρόεδρο Ρούσβελτ σημειώνει ότι οι Μακμίλαν και Λήπερ συστήνουν με επιμονή το διορισμό του Αθηνών ως αντιβασιλέα (το ίδιο συστήνει ο στρατάρχης Αλεξάντερ -για μια εικόνα βλέπε Τσόρτσιλ Ουίνστον, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, τόμος 6, μτφρ. Καστανάρας Γιάννης, Καθημερινές Εκδόσεις / Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, 2010, σ. 115-116). Πρόκειται, συνεχίζει, για κάτι που δυσχεραστεί την κυβέρνηση Παπανδρέου αν και δεν αποκλείεται η υποστήριξη μιας τριμελούς Αντιβασιλείας υπό τον Αθηνών και μέλη τους Πλαστήρα, Δραγούμη (ετέρα πρόταση με μέλη τους συγκεκριμένους αντί τους Θεμιστοκλή Σοφούλη και Δημήτριο Μάξιμο, βλέπε παραπάνω υπ. 133) -για μια εικόνα κατέφυγε στο Τσόρτσιλ Ουίνστον, *Απομνημονεύματα*, τόμος ΣΤ', Ίκαρος, Αθήνα, 1955, σ. 264. Παρά ωστόσο τις αντιρρήσεις Τσόρτσιλ και Γεωργίου, η «τετρανδρία» προωθεί τη λύση Δαμασκηνού. Στις 16 Δεκεμβρίου οι Μπάλφουρ και Κωνσταντίνος Τσάτσος οργανώνουν τη συνάντηση μεταξύ του Αθηνών και του επίσης αντιδρώντα στην ιδέα της αντιβασιλείας Γεωργίου Παπανδρέου. Οι δύο άνδρες συζητούν στην οικία του υπουργού Εθνικής Προνοίας Δημητρίου Λόντου καταλήγοντας στους όρους εγκατάστασης αυτής. Κινήσεις επίσης λαμβάνουν χώρα στο Λονδίνο με τον Ήντεν να πιέζει τον Τσόρτσιλ να επαναφέρει στον Γεώργιο το θέμα. Τελικά ο Τσόρτσιλ συναντά για πρώτη φορά τον Δαμασκηνό την 25^η Δεκεμβρίου 1944 στο καταδρομικό 'Ajax'. Ο Βρετανός πρωθυπουργός εντυπωσιάζεται με το παράστημα του δίμετρου σχεδόν Έλληνα ιεράρχη και τις αναφορές του τελευταίου στα εγκλήματα του ΕΛΑΣ και στην ομηρία μεγάλου αριθμού (8000) πολιτών. Ο Τσόρτσιλ έχει πλέον μεταστραφεί. Την επομένη, λίγο πριν την έναρξη της Διάσκεψης ενημερώνει το Πολεμικό Συμβούλιο στο Λονδίνο. Καταλήγει ως εξής ...*εν τω συνόλω ο αρχιεπίσκοπος με ενέπνευσεν εμπιστοσύνην εις μεγάλον βαθμόν. Είναι μία μεγαλειώδης μορφή και εδέχθη αμέσως την πρότασιν να είναι ο πρόεδρος της συσκέψεως* -για μια άποψη κατέφυγε στο Τσόρτσιλ Ουίνστον, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, τόμος 6, μτφρ. Καστανάρας Γιάννης, Καθημερινές Εκδόσεις / Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, 2010, σ. 118, Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 49-51, Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανών Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 9-17.

¹⁵¹ Με το ξέσπασμα των Δεκεμβριανών Μακμίλαν και Λήπερ προσβλέπουν στον διορισμό του Δαμασκηνού στην αντιβασιλεία πιστεύοντας ότι είναι το κατάλληλο πρόσωπο που θα φέρει σε επαφή όλες τις πολιτικές ομάδες με τις μεν κεντροαριστερές να ικανοποιούνται από την απουσία του βασιλέως, τις δε δεξιές από τη διατήρηση του θεσμού -για μια εικόνα ανέτρεξε στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1970-2000, σ. 106, Κρεμμυδάς Βασίλης,

Μετά την αποχώρηση Τσόρτσιλ παραμένουν στην αίθουσα ο πρωθυπουργός Παπανδρέου, ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, οι πολιτικοί αρχηγοί, οι εκπρόσωποι του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και ορισμένοι άλλοι. Τη σιωπή σπάει ο Πλαστήρας που ζητά να τεθούν οι βάσεις πάνω στις οποίες θα διεξαχθεί η συζήτηση¹⁵², ακολουθεί, δε, ο Σιάντος:

Σιάντος: *Ποιος είναι όμως ο σκοπός αυτής της σύσκεψης; Γιατί ήρθαμε εδώ;*

Δαμασκηνός: *Ο σκοπός ετέθη εκ μέρους του κ. Τσόρτσιλ. Να ευρεθεί λύση διά την αποκατάσταση της τάξεως στην χώρα. Ποια θα είναι η λύση αυτή είναι γνωστό. Πρώτος όρος, αν αντελήφθην καλά, είναι να τηρηθούν οι όροι του στρατηγού Σκόμπυ. Αν είστε αναρμόδιοι, τότε να μας το πείτε.*¹⁵³

Σιάντος: *Εμείς εκπροσωπούμε τον ΕΛΑΣ και πρέπει να κληθεί και το ΕΑΜ. Μήπως δεν εκλήθη σκοπίμως;*¹⁵⁴

Καφαντάρης: *Εκλήθη περιορισμένος αριθμός. Δεν είναι ώρες να συζητούνται αυτά, αλλά να ευρεθεί ο τρόπος για να σταματήσει το κακό και να επικρατήσουν αι αρχαί της δικαιοσύνης και της ελευθερίας [...]*¹⁵⁵

Δαμασκηνός: *Ευρισκόμεθα προ μίας συρράξεως που έχει την πληγήν της εις μίαν επανάσταση της αριστερής μερίδος.*¹⁵⁶

Σιάντος: *Εμείς φρονούμε ότι βρισκόμαστε σ' έναν απρόκλητο πόλεμο εκ μέρους της δεξιάς, στον οποίο συμπαρίστανται και συντρέχουν οι Άγγλοι. Αν πρόκειται να μας πείτε εδώ ό,τι μας είπατε και στο Λίβανο, τότε εμείς φεύγουμε και θα συνεχίσουμε τον αγώνα μέχρι τέλους. Αν θέλαμε να εφαρμόσουμε τη δικτατορία θα το είχαμε κάμει και πριν έλθουν εδώ οι Άγγλοι. Είπαμε στη δεξιά ότι έχει δίκη να φοβάται επειδή εμείς έχουμε πράγματι έναν στρατό, γι' αυτό και προσφερθήκαμε να διαλύσουμε τον ΕΛΑΣ, αλλά πρέπει και εμείς να μην έχουμε το φόβο από τη δεξιά... (εν συνεχεία ο Σιάντος βάλλει κατά των δεξιών παρατάξεων αλλά και κατά του Παπανδρέου. Δηλώνει ότι η συζήτηση που προτίθεται να κάνει αφορά στη μορφή της κυβέρνησης και μόνο. Απορρίπτει τους όρους του Σκόμπυ απειλώντας ακόμα και με χρήση βίας).*¹⁵⁷

Παρτσαλίδης: (Ο Παρτσαλίδης βάλλει κατά του Παπανδρέου και των Βρετανών που επέμειναν να διατηρήσει -ο Παπανδρέου- την πρωθυπουργία παρά την παραίτησή του την

Νεότερη Ιστορία. Ελληνική και Ευρωπαϊκή, Γνώση, Αθήνα, 1990, σ. 260, Προβατάς Αλκιβιάδης, Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος 1821-2002, Χρυσή Πέννα, Αθήνα, 2003, σ. 524.

¹⁵² Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 230.

¹⁵³ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 230.

¹⁵⁴ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 230.

¹⁵⁵ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 230.

¹⁵⁶ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 230.

¹⁵⁷ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 230-231.

επομένη της 3^{ης} Δεκεμβρίου, την επομένη της αιματοβαμμένης διαδήλωσης αριστερών δυνάμεων στην πλατεία Συντάγματος. Τους θεωρεί υπαιτίους της σύγκρουσης).¹⁵⁸

Καφαντάρης: (Προσπαθεί να κατεβάσει τους τόνους επιρρίπτοντας ευθύνες τόσο στους αριστερούς όσο και στους «άλλους». Θεωρεί πως η απουσία «ρυθμιστού του πολιτεύματος» είναι τραγική. Λέγει ...ο Παπανδρέου μου είπε ότι στο θέμα αυτό είχε αντιρρήσεις ο Τσόρτσιλ).¹⁵⁹

Παπανδρέου (απαντώντας στον Καφαντάρη): Ο βασιλεύς είχε αντίρρηση στον διορισμό αντιβασιλέως και νομίζω ότι επί του θέματος αυτού είχαμε εμπιστευτικές συνομιλίες.¹⁶⁰

Καφαντάρης: (Επιμένει, απαντώντας με τη σειρά του στον Παπανδρέου, στο τραγικό της απουσίας ανωτάτου άρχοντα. Προτείνει τον διορισμό αντιβασιλέως ...ο οποίος και θα πραγματοποιήσει τη συνεννόηση και έτσι θα σταματήσουν τα καννιβαλικά συστήματα από τους αριστερούς και από το Κολωνάκι. Αν δεν γίνει τούτο, ο τόπος άγεται εις την καταστροφήν).¹⁶¹

Δαμασκηνός: Ηκούσατε την άποψη του κ. Καφαντάρη. Θα ήθελα να ακούσω και τη γνώμη των άλλων.¹⁶²

Σιάντος: Εγώ συμφωνώ για την αναγκαιότητα της αντιβασιλείας χωρίς την οποία δεν θα μπορούσαμε να προχωρήσουμε.¹⁶³

Μάξιμος: Αν το θέμα της αντιβασιλείας πρόκειται να φέρει αποτελέσματα, τότε είμαι κι εγώ σύμφωνος. Και όπως έχουν τα πράγματα σήμερα, ο θεσμός είναι αναγκαίος.¹⁶⁴

Καφαντάρης: ...και θα έπρεπε σαν απαρχή για τη σωτηρία αυτού του τόπου να ληφθεί απόφαση για την αντιβασιλεία.¹⁶⁵

Μάξιμος: Συμφωνώ και εγώ για την αντιβασιλεία, αλλά αν συμφωνούν και οι Άγγλοι και δεν έχουν αντίρρηση που να παραβιάσει τα εθνικά μας συμφέροντα.¹⁶⁶

Καφαντάρης: ...εξ άλλου εις την Βουλή των Κοινοτήτων που συζητήθηκε το ζήτημα φαίνεται ότι οι Άγγλοι δεν έχουν αντίρρηση.¹⁶⁷

¹⁵⁸ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 231.

¹⁵⁹ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 231.

¹⁶⁰ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 231.

¹⁶¹ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 231.

¹⁶² Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 231.

¹⁶³ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 231. Αλλά γιατί ο Σιάντος υποστηρίζει με τόση θέρμη τη λύση της αντιβασιλείας; Ο Σπύρος Γασπαρινάτος γράφει πως η συγκεκριμένη λύση δεικνύει βασική επιδίωξη του ΕΑΜ απαρχής της κατοχικής περιόδου προκειμένου εξυπηρέτησης πολιτικών και κοινωνικών στόχων του. Δεύτερον, ο Σιάντος γνωρίζει πως το θέμα της αντιβασιλείας θα διχάσει του κεντροδεξιούς αντιπάλους του. Τρίτον και σπουδαιότερο, ο αριστερός πολιτικός έχει πληροφορηθεί ότι οι Άγγλοι έχουν ήδη αποφασίσει την τοποθέτηση Δαμασκηνού, συνεπώς, αν η αριστερά δεν μπορεί να κάνει κάτι γι' αυτό, μπορεί, τουλάχιστον, να συναινέσει ή και να ισχυρισθεί ότι είναι αυτή που επεδίωξε και επέτυχε την αντιβασιλεία -για μια ιδέα κατέφυγε στο Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 29.

¹⁶⁴ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 231.

¹⁶⁵ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 231-232.

¹⁶⁶ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 232.

¹⁶⁷ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 232.

Σοφούλης: (Δηλώνει πως το ζήτημα της αντιβασιλείας δεν είναι το μείζον αυτής της συνάντησης).¹⁶⁸

Καφαντάρης: (Δηλώνει πως η ευχή του Τσόρτσιλ περί επιλύσεως του εμφυλιοπολεμικού ζητήματος σχετίζεται με την επίλυση του ζητήματος της αντιβασιλείας ...*άμα το ζήτημα αυτό λυθεί, όλες οι άλλες συζητήσεις θα προχωρήσουν απροσκόπτως*).¹⁶⁹

Σοφούλης (απαντώντας στον Καφαντάρη): *Δεν έχω αντίρρηση. Δεν δυνάμεθα όμως να συζητήσουμε ένα ζήτημα το οποίον ενδιαφέρει όλον τον πολιτικόν κόσμον, ο οποίος όμως απουσιάζει*.¹⁷⁰

Πλαστήρας: *Εάν η αντιβασιλεία πρόκειται να είναι η απαρχή μιας ειρηνικής λύσεως, είμαι απολύτως σύμφωνος...* (εν συνεχεία επιτίθεται με σφοδρότητα κατά των αριστερών λέγοντας πως κακώς αυτοί πιστεύουν ότι έχουν την λαϊκή πλειοψηφία, πως κακώς πιστεύουν ότι αυτοί απελευθέρωσαν την Ελλάδα ...*αυτή απελευθερώθηκε από την εξέλιξη του πολέμου. Αν αυτοί νομίζουν ότι τα αντάρτικα σώματα έσωσαν την Ελλάδα, εγώ έχω τη γνώμη ότι αυτά την κατάρτισαν*).¹⁷¹

Σιάντος: *Δεν επιτρέπω να βρίζετε τα αντάρτικα σώματα*.¹⁷²

Κάπου εδώ Πλαστήρας και Σιάντος σχεδόν συμπλέκονται. Ο Παπανδρέου αποτεινόμενος στον αρχιεπίσκοπο ζητά την παρέμβασή του προκειμένου να ηρεμήσουν τα πνεύματα. Βγαίνει από την αίθουσα συνοδευόμενος από τον Σοφούλη. Επανέρχεται ακολουθούμενος από τον αστυνομικό διευθυντή Άγγελο Έβερτ. Εν τέλει αποκαθίσταται μια στοιχειώδης τάξη.¹⁷³

Καφαντάρης: (Δηλώνει πως συμφωνεί με τον Πλαστήρα ως προς την αμφιλεγόμενη συνεισφορά των ανταρτικών σωμάτων στην απελευθέρωση. Ελπίζει ωστόσο σε διευθέτηση του προβλήματος μέσω πολιτικών λύσεων και επουδενί μέσω όπλων).¹⁷⁴

Πλαστήρας (απαντώντας στον Καφαντάρη): *Εμείς εδώ συζητούμε, και έξω χύνεται αίμα. Πάσα βραδύτης είναι εις βάρος της καταστάσεως. Με τον τρόπο που άρχισαν οι άκροι αριστεροί απεκλείσθη κάθε βάση προς συνεννόηση*.¹⁷⁵

Καφαντάρης: *Ηλπίζα αρχηγέ ότι ήρθατε εδώ για να φέρεται κάποια παρηγοριά*.

¹⁶⁸ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 232.

¹⁶⁹ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 232.

¹⁷⁰ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 232.

¹⁷¹ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 232.

¹⁷² Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 232.

¹⁷³ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 232.

¹⁷⁴ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 232.

¹⁷⁵ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 232.

Πλαστήρας: *Ναι, μα όταν βλέπω τι σφαγή γίνεται· όταν μονοπωλούν αυτοί τον πατριωτισμό, δεν δύναμαι να το ανεχθώ αυτό [...]*.¹⁷⁶

Σ' αυτό το σημείο ο Δαμασκηνός παρατηρεί τον Σιάντο για την συμπεριφορά του.

Παπανδρέου: (Διαμαρτύρεται για την οξύτητα της συζήτησης).¹⁷⁷

Πλαστήρας: (Επισημαίνει την καταστροφή της ελληνικής υπαίθρου επιρρίπτοντας ευθύνες στις αριστερές ομάδες. Ζητά άμεσα εκλογές. Αποκλείει τον παρουσιαζόμενο εκ των αριστερών φόβο δικτατορίας. Ζητά πρώτον, από το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ την κατάθεση όπλων και δεύτερον, τη δημιουργία εθνικού στρατού).¹⁷⁸

Ακολουθώς, ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός δίδει το λόγο στον πρωθυπουργό Γ. Παπανδρέου:

Παπανδρέου: (Αναφέρεται στις συμφωνίες του Λιβάνου περί μετάβασης από στρατό αντάρτικο εις στρατό εθνικό, περί παύσης της τρομοκρατίας της υπαίθρου από τους αντάρτες κ. λ. Εν συνεχεία επιρρίπτει ευθύνες στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ που ...*προέβαλε συνεχώς νέους όρους*. Αναφέρεται στις υποχωρήσεις του προκειμένου να βρεθεί λύση στο πρόβλημα του αφοπλισμού και στην συνεχώς μεταβαλλόμενη στάση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ που απετέλεσε τροχοπέδη και αίτιο της ρήξης).¹⁷⁹

Καφαντάρης: (Αναφέρεται στις προσπάθειες εύρεση λύσης εκ μέρους Παπανδρέου).

Παπανδρέου: (Αναφέρεται στους λόγους μη διάλυσης της Τρίτης Ελληνικής Ορεινής Ταξιαρχίας).

Καφαντάρης: (Προβαίνει σε ερωτήσεις στον Παπανδρέου γύρω από το ζήτημα του μη αφοπλισμού της Ταξιαρχίας).

Παπανδρέου: (Δηλώνει ουσιαστικά ότι το ζήτημα του αφοπλισμού της Ταξιαρχίας απετέλεσε για τις αριστερές δυνάμεις πρόφαση προκειμένου να στασιάσουν και όχι πραγματική αιτία).

Καφαντάρης: (Εντοπίζει ουσιαστικά το πρόβλημα στη σύνθεση της Ταξιαρχίας ...*ότι επολέμησαν είναι βέβαιοι. Αλλά είναι όλοι της 4^{ης} Αυγούστου, μοναρχικοί. Και δεν τάσσομαι υπέρ της διαλύσεως, αλλά πρέπει να γίνει μια ανασύνταξη*).

¹⁷⁶ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 233.

¹⁷⁷ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 233.

¹⁷⁸ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 233-234.

¹⁷⁹ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 234-235.

Παπανδρέου: (Απαντά στον Καφαντάρη υπερασπιζόμενος τις θέσεις του ...*η έκταση των υποχωρήσεων εκ μέρους μου υπήρξεν απόλυτος. Η ευθύνη βαρύνει εκείνους που παρεβίασαν το κοινόν πρόγραμμα και τη δική τους υπογραφή*).¹⁸⁰

Καφαντάρης: (Θεωρεί πως το ζήτημα της Ταξιαρχίας ήτο επουσιώδες, πως ο Παπανδρέου έπρεπε να υποχωρήσει ικανοποιώντας τους αριστερούς. Πάρα ταύτα πιθανολογεί ότι η αριστερά θα έβρισκε άλλο ζήτημα προκειμένου να μην πειθαρχήσει στον συμφωνημένο αφοπλισμό).¹⁸¹

Παπανδρέου (απαντώντας στον Καφαντάρη): *Εκφράζω έκπληξη αν η συζήτηση ευθυνών διά την τραγωδίαν αυτήν δύναται να ζητηθεί και να ευρεθεί εις το θέμα της Ταξιαρχίας όταν η κοινή συμφωνία είχε λύσει το ζήτημα αυτό*.¹⁸²

Σιάντος: ...Εμείς, το ΕΑΜ, πήραμε μέρος στην κυβέρνηση γιατί συμφωνήσαμε με το Συμβόλαιο του Λιβάνου και με τον προγραμματικό λόγο του Παπανδρέου. Φρονούμε όμως ότι ο ίδιος ο Παπανδρέου παρεβίασε τις διακηρύξεις του. Ποιες ήταν οι διακηρύξεις του Παπανδρέου; Αφορούσαν την εξασφάλιση των ελευθεριών, την ανασυγκρότηση του έθνους, τη δημιουργία εθνικού στρατού, την εκκαθάριση των δημοσίων υπηρεσιών, την τιμωρία των δοσιλόγων κλπ. Απ' όλα αυτά τι έγινε; Δικάστηκε κανένας προδότης; Όχι, διότι ο Παπανδρέου δεν ξέρω από πού επηρεαζόμενος, δεν θέλησε να βάλει μπροστά αυτό το έργο [...] Είχαμε συνεπώς δικαίωμα να αμφιβάλλουμε στην πραγματοποίηση του προγράμματος Παπανδρέου [...] Δεχτήκαμε να διαλύσουμε τον στρατό μας [...] Τον στρατό αυτό τον χρησιμοποιήσαμε και την ώρα της απελευθέρωσης και δεν σημειώθηκε τίποτε το έκτροπο, γιατί το θεωρήσαμε ζήτημα τιμής. Κατά τη συζήτηση της διαλύσεως του στρατού αυτού αποφασίσαμε και τη διάλυση όλων των άλλων εθελοντικών στρατών καθώς και της Ταξιαρχίας [...] Και όπως χαρακτηριστικά είπε ο Καφαντάρης είναι όλοι πραιτωριανοί. Ύστερα ήταν και οι Χίτες, ο Ιερός Λόχος και χίλιες άλλες οργανώσεις που οργανώνονταν για να στραφούν εναντίον μας. Ύστερα από αυτά ανέκυψε το ζήτημα της Ταξιαρχίας, ως λύση του οποίου ευρέθη η συγκρότηση μικρών σωμάτων. Πάνω σ' αυτό επήλθε η ρήξη, η κυβερνητική κρίση και μετά το συλλαλητήριο κατά του οποίου ερρίφθησαν πυροβολισμοί. Ποιους λοιπόν υπεράσπιζε ο Παπανδρέου όταν η αστυνομία του χτυπούσε 300 χιλιάδες λαού;

Τι θέλετε να κάνουμε εμείς να μην αμυνθούμε; (Ο Σιάντος συνεχίζει λέγοντας πως δεν πρόκειται για εμφύλιο αλλά για πόλεμο μεταξύ του ελληνικού λαού και της Βρετανίας. Επιδίδει ευθύνες στον Παπανδρέου για την κατάσταση. Διακηρύσσει την πίστη του περί μη πίεσης του Παπανδρέου στους Βρετανούς ώστε να λυθεί το θέμα της Ταξιαρχίας με τη διάλυσή της. Συμφωνεί με τον Καφαντάρη περί ορισμού αντιβασιλέα με την πεποίθηση πως αυτός θα διευθετήσει την κατάσταση. Δηλώνει πως επουδενί θα παραδοθούν όπλα από τις

¹⁸⁰ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 235.

¹⁸¹ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 235-236.

¹⁸² Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 236.

αριστερές δυνάμεις πριν την εκλογή κυβέρνησης και επί τη βάσει της ανεξαρτησίας και της δημοκρατίας).¹⁸³

Παπανδρέου: (Ο Παπανδρέου απαντά στον Σιάντο λέγοντας πως η παρούσα κυβέρνηση δεν είναι κυβέρνηση Παπανδρέου αλλά κυβέρνηση εθνικής ενότητας. Πως οι δοσίλογοι δεν εδιώχθησαν λόγω κωλυμάτων που βρίσκονται σε στάδιο επίλυσης. Πως ουδέποτε διέταξε την αστυνομία να βάλλει κατά των διαδηλωτών. Κατηγορεί τους αριστερούς για στάση κατά της αρχής καθώς δεν σεβάστηκαν την περί διαδηλώσεως απαγόρευση, επιπλέον τους κατηγορεί για αφοπλισμό των αστυνομικών τμημάτων).¹⁸⁴

Παρτσαλίδης: (Ο Παρτσαλίδης, απαντώντας ουσιαστικά στον Παπανδρέου, δηλώνει ότι η επανασύσταση της Κεντρικής Επιτροπής του ΕΛΑΣ έγινε σε απάντηση του διαγγέλματος Σκόμπυ. Υποστηρίζει πως αν υπήρχε αντιβασιλεία η σύγκρουση θα μπορούσε να αποφευχθεί, πως πρωταρχική προϋπόθεση τερματισμού της κρίσης παραμένει ο διορισμός αντιβασιλέως και συνεχίζει ...*θελήσαμε να δείξουμε στην κυβέρνηση ότι έπρεπε να σεβαστεί τη λαϊκή θέληση*).¹⁸⁵

Στο σημείο τούτο και αφού πλησιάζουν μεσάνυκτα, ο Δαμασκηνός λύει τη συνεδρίαση με τα θέματα για τα οποία αυτή συνεκλήθη να εκκρεμούν.¹⁸⁶ Αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο συνέχισής της την επομένη.^{187, 188}

¹⁸³ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 236-237.

¹⁸⁴ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 237.

¹⁸⁵ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 52-53, Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 237.

¹⁸⁶ Πλην της απόφασης για μονοπρόσωπη αντιβασιλεία, η διάσκεψη δεν επέφερε κάποια άμβλυνση των αντιθέσεων, δεν οδήγησε σε κάποιο νέο κυβερνητικό σχήμα εθνικής ενότητας, ασφαλώς, δεν πέτυχε την παύση των εχθροπραξιών -για μια άποψη βλέπε Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 56.

¹⁸⁷ Την επομένη, 27^η Δεκεμβρίου 1944, ο Τσόρτσιλ έχει ακόμα μια συνομιλία με τον Δαμασκηνό κατά την οποία συμφωνείται: α) η ενημέρωση του Γεωργίου από τον Βρετανό πρωθυπουργό περί του δρομολογούμενου διορισμού του αρχιεπισκόπου ως αντιβασιλέα, β) ο σχηματισμός νέας κυβέρνησης χωρίς την παρουσία της αριστεράς, γ) η ένταση της βρετανικής στρατιωτικής πίεσης στον ΕΛΑΣ έως ότου δεχτεί την κατάπαυση του πυρός ή αποσυρθεί πέραν της Αττικής (όχι όμως πιο πέρα καθώς οι αγγλικές δυνάμεις αδυνατούν να υποστηρίξουν περαιτέρω επιχειρήσεις), δ) η διατήρηση των βρετανικών δυνάμεων στην Ελλάδα μέχρι το σχηματισμό εθνικού στρατού. Ιδιαίτερη συνάντηση με τον Τσόρτσιλ ζητάνε και οι εκπρόσωποι του ΕΑΜ. Ο Δαμασκηνός τον παροτρύνει να μην τους δεχτεί. Παρόλα αυτά συναντιέται ο ίδιος ο αρχιεπίσκοπος μαζί τους δηλώνοντάς τους πως το ζήτημα της αντιβασιλείας θα προχωρήσει υπό την προϋπόθεση συγκρότησης νέας κυβέρνησης δίχως τη συμμετοχή τους -περί τούτων βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 53, Πυρομάγλου Κομνηνός, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του 1934-57*, Α' τόμος (1934-1944), Ιστορική Έρευνα, Αθήνα, 1965, σ. 495-496, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1970-2000, σ. 106-107, Μαρκεζίνης Σπύρος, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος Β', Πάπυρος, Αθήνα, 1994, σ. 53-56, Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 46, Προβατάς Αλκιβιάδης, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος 1821-2002*, Χρυσή Πέννα, Αθήνα, 2003, σ. 525, Μαθιόπουλος Βάσος, *Ο Δεκέμβριος του 1944*, Λιβάνη, Αθήνα, 1994, σ. 137-150, Τσόρτσιλ Ουίνστον, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, τόμος 6, μτφρ. Καστανάρας Γιάννης, Καθημερινές Εκδόσεις / Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, 2010, σ. 120. Την ίδια ημέρα ο Τσόρτσιλ δέχεται την επίσκεψη του Αμερικανού πρέσβη Μακβή. Ο Μακβή του τονίζει πως «ο μόνος δρόμος προς το παρόν είναι η αντιβασιλεία υπό

Στις ακόλουθες εν τέλει διαμοιβές μεταξύ όλων των πολιτικών δυνάμεων αποφασίζεται ο διορισμός του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού στη θέση του αντιβασιλέα.¹⁸⁹ Ο Γεώργιος υποχρεώνεται να δεχτεί τη συγκεκριμένη λύση, ο, δε, Παπανδρέου φαίνεται πως την παρούσα στιγμή έχει εξαντλήσει το πολιτικό του κεφάλαιο.¹⁹⁰ Όσο για την αριστερά, πρέπει να διαχειριστεί την επερχόμενη στρατιωτική ήττα.¹⁹¹

Στην κρίσιμη διάσκεψη της επομένης των Χριστουγέννων (της 26^{ης} Δεκεμβρίου), γράφει ο Σπύρος Γασπαρινάτος, ενώ ο ελληνικός λαός ματώνει στους δρόμους των Αθηνών, μέσα στην πελώρια, παγωμένη και καταθλιπτική αίθουσα του υπουργείου Εξωτερικών, οι ξένοι παράγοντες δεν υπάρχουν πια. Αυτοί που απομένουν είναι ο Σιάντος με την εαμική αντιπροσωπεία σε δυσχερή θέση. Είναι οι εκπρόσωποι των παλαιών μεγάλων πολιτικών σχημάτων (Λαϊκοί, Φιλελεύθεροι) που δεν διαδραματίζουν κάποιον ιδιαίτερο ρόλο. Υπάρχει επίσης ο Παπανδρέου που όμως έχει «ξεπεραστεί».¹⁹² Υπάρχουν κάποιοι άλλοι δίκην κομπάρσων. Υπάρχουν, τέλος, κάποια πρόσωπα που λόγω της ροής των γεγονότων ετοιμάζονται να

τον αρχιεπίσκοπο» -περί τούτου βλέπε Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 47.

¹⁸⁸ Περί των συμμετεχόντων στη συνάντηση της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1944 που διεξήχθη μεταξύ Ελλήνων πολιτικών βλέπε Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 19-20.

¹⁸⁹ Αλήθεια είναι πως υπέρ της αντιβασιλείας τάχθηκε η πλειοψηφία των πολιτικών προσώπων, ωστόσο υπήρξε μια ισχυρή μειοψηφία που τάχθηκε υπέρ της αναβολής της εξέτασης του θέματος -περί τούτου βλέπε Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 39-40 και Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, Αθήνα, 1958, σ. 423.

¹⁹⁰ Ο Ουίνστον Τσόρτσιλ γράφει «Ο Παπανδρέου και οι εναπομείναντες υπουργοί του είχαν χάσει όλο το κύρος τους», επίσης, «Το επόμενο πρωί, 28 Δεκεμβρίου, αναχώρησα αεροπορικώς με τον κ. Ήντεν. Δεν είχα την ευκαιρία να αποχαιρετίσω τον κ. Παπανδρέου προτού φύγω. Ήταν έτοιμος να παραιτηθεί και ήταν ένας από τους περισσότερο χαμένους στην όλη υπόθεση. Ζήτησα από τον πρέσβη μας να διατηρήσει φιλική επαφή μαζί του» -περί τούτων βλέπε Τσόρτσιλ Ουίνστον, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, τόμος 6, μτφρ. Καστανάρας Γιάννης, Καθημερινές Εκδόσεις / Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, 2010, σ. 115, 120. Κατά τις βρετανικές πηγές ο Δαμασκηνός δήλωσε πως «η κυβέρνηση Παπανδρέου είναι νεκρή. Μένει μόνο να την ενταφιάσουμε» -για μια άποψη βλέπε Macmillan Harold, *War Diaries: The Mediterranean, 1943-45*, Mcmillan and Co. Limited, UK, 1984, σ. 622. Ο Σπύρος Γασπαρινάτος σημειώνει ότι ο Τσόρτσιλ ουσιαστικά παραμερίζει τον Παπανδρέου και συνομιλεί για κάθε σημαίνον θέμα με τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό παρά το ότι μόλις λίγους μήνες πριν τον είχε χαρακτηρίσει «δεύτερο Ελευθέριο Βενιζέλο», παρά το ότι έκανε το παν προκειμένου να μην παραιτηθεί από πρωθυπουργός της Ελλάδος όταν ξέσπασαν τα Δεκεμβριανά -για μια εικόνα βλέπε Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 50-51.

¹⁹¹ Εντύπωση προκαλεί το ότι η αριστερά αν και έχει πλήρη επίγνωση της δυσχερούς θέσης στην οποία πλέον βρίσκεται προβάλλει όρους ανακωχής που μόνο ένας νικητής θα μπορούσε να επιδιώξει -περί τούτου βλέπε Διαμαντούρος Πάρις, *Τα Δεκεμβριανά*, Αρχείο, Αθήνα, 2014, σ. 91-92, Γιαννόπουλος Νίκος, *Δεκέμβριος 1944. Η Αθήνα στις φλόγες*, χ. τ., χ. χ., σ. 103.

¹⁹² Σοβαρό σφάλμα του Παπανδρέου αποτελέσει η προσπάθεια αναστολής διορισμού αντιβασιλέα τη στιγμή που τα πράγματα έχουν αποφασιστεί από βρετανικής πλευράς. Από την άλλη κάτι τέτοιο θα ανακάτευε την πολιτική τράπουλα με άμεση συνέπεια την αλλαγή κυβέρνησης. Ο Παπανδρέου σε κάθε περίπτωση αισθάνεται πικραμένος, ίσως όχι άδικα μετά τις επιτυχίες σε Λίβανο και Καζέρτα -για μια άποψη βλέπε Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 53-54.

πρωταγωνιστήσουν, μεταξύ αυτών βρίσκεται ο Δαμασκηνός αλλά και ο Νικόλαος Πλαστήρας.¹⁹³

Στις 30 Δεκεμβρίου 1944 ο Γεώργιος, μετά από συζητήσεις με τον Τσόρτσιλ στην βρετανική πρωθυπουργική κατοικία (αλλά και την πρότερη αποστολή τηλεγραφήματος εκ μέρους του Παπανδρέου¹⁹⁴), αναθέτει με δήλωσή του την αντιβασιλεία στον Αρχιεπίσκοπο δηλώνοντας επιπλέον πως δεν πρόκειται να επιστρέψει στη χώρα παρά μόνο κατόπιν δημοψηφίσματος.¹⁹⁵

Ο Δαμασκηνός ορκίζεται την 31^η Δεκεμβρίου 1944 στο υπουργείο Εξωτερικών από τον μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα ενώπιον της κυβερνήσεως Παπανδρέου, αρχηγών κομμάτων, πρεσβευτών, ανωτέρων αξιωματικών, Ελλήνων και ξένων δημοσιογράφων και της Ιεράς Συνόδου.¹⁹⁶

Στο από 1^{ης} Ιανουαρίου 1945 διάγγελμά του προς τον ελληνικό λαό καλεί τους ενόπλους όπως καταθέσουν τα όπλα, εμπιστευθούν την αντιβασιλεία και το Κράτος που παρουσιάζεται αποφασισμένο να αποδώσει δικαιοσύνη. Κλείνει ευχόμενος όπως επιφέρει το νέον έτος εις την πατρίδα γαλήνη, ευημερία, μεγαλείο και δόξα.¹⁹⁷

¹⁹³ Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β΄, Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 52.

¹⁹⁴ Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β΄, Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 55-56.

¹⁹⁵ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 53, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1970-2000, σ. 108, Μαρκεζίνης Σπύρος, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος Β΄, Πάπυρος, Αθήνα, 1994, σ. 57, Μαργαρίτης Γεώργιος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, τόμος Ι, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2000, σ. 88. Έμμεσο αποτέλεσμα του ορισμού αντιβασιλείας, γράφει ο Σπύρος Γασπαρινάτος, απετέλεσε η εξασφάλιση της βασιλικής υπόστασης του Γεωργίου. Αν ο τελευταίος ηρνείτο τη συγκεκριμένη λύση, τότε, δεν επρόκειτο να εμφανιστεί ξανά, όπως τον διαβεβαίωσε ο ίδιος ο Τσόρτσιλ, στην ελληνική πολιτική σκηνή. Αντίθετα, με τον ορισμό αντιβασιλέως αποχωρίστηκε προσωρινά την άσκηση εξουσιών διατηρώντας, ωστόσο, τις ελπίδες του για το μέλλον. Επρόκειτο για ελπίδες που τελικά η δεκεμβριανή σύρραξη εκτόξευσαν στα ουράνια -για μια εικόνα βλέπε Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β΄, Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 77-78.

¹⁹⁶ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 237, Byford-Jones, N., *The Greek Trilogy*, Hutchinson-Co., London, 1945, σ. 242, Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, Αθήνα, 1958, σ. 424. Όσον αφορά στους βασιλόφρονες, η καταλυτική συμμετοχή του Δαμασκηνού στην πολιτικοστρατιωτική ήττα των αριστερών δυνάμεων αλλά και η στήριξη που απολαμβάνει από τους Βρετανούς δεν αλλάζουν στο ελάχιστο τη στάση τους απέναντί του. Τον θεωρούν υπαίτιο του παραμερισμού του Γεωργίου. Μάλιστα, επί τη ευκαιρία της σύντομης επισκεψής του Τσόρτσιλ στην Αθήνα μετά την επιστροφή του από τη Γιάλτα το Φεβρουάριο του 1945 αποδοκιμάζουν έντονα την 'ηγεσία Δαμασκηνού' όταν ο 'Ηντεν αναφέρετε σ' αυτήν -περί τούτου βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 58-59.

¹⁹⁷ Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β΄, Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 78-79.

Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός με τον Ουίνστον Τσόρτσιλ και τον στρατηγό Πλαστήρα στο μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας από τη γερμανική κατοχή

...και με τον Γεώργιο Παπανδρέου και τον στρατηγό Σκόμπυ επίσης στο Σύνταγμα

Ο Τσόρτσιλ με τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό στον περίβολο της βρετανικής πρεσβείας μετά τη συνάντηση της 27^{ης} Δεκεμβρίου 1944

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 4

Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός Αντιβασιλέας

1. Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός Αντιβασιλέας

Την 3^η Ιανουαρίου 1945 ο Γεώργιος Παπανδρέου αντικαθίσταται στην πρωθυπουργία από τον Νικόλαο Πλαστήρα.¹⁹⁸ Ο Δαμασκηνός στέλλει στον Παπανδρέου την ακόλουθη επιστολή διά της οποίας παίρνει θέση στα Δεκεμβριανά:

Εν Αθήναις τη 3 Ιανουαρίου 1945

Προς την Αυτού Εξοχήτητα

τον Πρόεδρον της Κυβερνήσεως

κ. Γεώργιον Παπανδρέου

Καθ' ην στιγμήν η υφ' υμᾶς Κυβέρνησις πρόκειται ν' αποχωρήσῃ της διαχειρίσεως των κοινών, διά πολλῆς σπουδῆς ἔχομεν, ὅπως εκφράσωμεν προς υμᾶς τας Ἡμετέρας θερμὰς ευχαριστίας διά τας υπηρεσίας, τας οποίας προσεφέρατε προς την Πατρίδα, ἰδίᾳ δε διά τας επιμόνους προσπάθειάς, τας οποίας κατεβάλατε διά την ἐπίτευξιν και διατήρησιν της εθνικῆς ἐνότητος. Ἐχομεν την βεβαιότητα, ὅτι ο Λαός, κατά την μεγάλην πλειοψηφίαν του, αναγνωρίζει

¹⁹⁸ Από τις 21 Δεκεμβρίου 1944 ο Λήπερ προβληματίζεται σχετικά με τον Πλαστήρα. Ο τελευταίος, κατά την άποψη του Βρετανού, αν και ανιδιοτελής και εξαιρετός πατριώτης δεν αποτελεί κάποιο ιδιαίτερο πολιτικό πρόσωπο παρά το γεγονός ότι το Special Operations Executive (SOE) βλέπει στο πρόσωπό του τον Έλληνα Ντεγκόλ. Όταν οι Βρετανοί αποφασίζουν την πρωθυπουργοποίησή του (χρεώνοντας τα Δεκεμβριανά στον Παπανδρέου, σημειώνουμε), ο στρατηγός διστάζει να την αποδεχτεί. Είναι ο ίδιος ο Δαμασκηνός που αναλαμβάνει να τον πείσει. Ο Πλαστήρας απαντά πως είναι στρατιώτης μη γνωρίζων από πολιτική. Ο αρχιεπίσκοπος τον βεβαιώνει πως οι Βρετανοί του έχουν εμπιστοσύνη και θα τον στηρίξουν στο έργο του. Έτσι, ο Πλαστήρας δέχεται να αναλάβει την πρωθυπουργία -περί τούτων βλέπε Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 46, Woodhouse, C. M., «Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο και η σχέση του με τη Βρετανία» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984, σελ. 147. Σύμφωνα με τον Στυλιανό Γονατά οι περισσότεροι Έλληνες πολιτικοί αρχηγοί υπεδείκνυν ως πρωθυπουργό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη, ωστόσο, ο Δαμασκηνός είχε αποφασίσει ήδη -περί τούτου βλέπε Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, Αθήνα, 1958, σ. 424. Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος σημειώνει ότι πρότεινε τη διατήρηση του Παπανδρέου στην πρωθυπουργία ή την τοποθέτησή του σε θέση αντιπροέδρου με πρωθυπουργό τον Πλαστήρα ή τον Σοφούλη. Δεν παραλείπει να εκφράσει το παράπονο της παύσης της κυβέρνησης Παπανδρέου λέγοντας πως ειδικά αυτοί (Παπανδρέου, Κανελλόπουλος) θα επωμιστούν το κακό που προκάλεσαν οι ελασίτες. Οι τελευταίοι, λέγει ο Κανελλόπουλος, θα υποστηρίζουν πως παραδίδουν τα όπλα όχι επειδή ηττήθηκαν αλλά επειδή κατέρρευσε η κυβέρνηση. *Όσο για εμάς, συνεχίζει, θα παραχωρήσουμε τη θέση μας στον όμιλο εκείνων των πολιτικών που συστηματικά απέφυγαν ως τώρα κάθε ευθύνη και τίποτε άλλο δεν έκαναν παρά να είναι αρνητικοί. Ας βγει αυτό σε καλό του τόπου και ας είναι πικρό το ποτήρι που πρόκειται να πιούμε* -περί τούτων βλέπε Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ημερολόγιο: 31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, Κέδρος, 1977, σ. 735-738.

το γεγονός τούτο και εκτιμά την υμετέραν απόφασιν, όπως αντιμετωπίσητε την εκραγείσαν Στάσιν.

Μετ' εξαίρετου τιμής

Ο Αντιβασιλεύς

† Ο Αθηνών Δαμασκηνός

Σκοπός της κυβέρνησης Πλαστήρα είναι η διαπραγμάτευση της ειρήνης μετά τα Δεκεμβριανά. Ο Δαμασκηνός ανταλλάσει τηλεγραφήματα με τις εαμικές δυνάμεις προκειμένου να δοθεί πολιτικό τέλος και αφού έχει πλέον υπογραφεί στις 11 Ιανουαρίου προσωρινή εκεχειρία.¹⁹⁹ Πριν όμως τις συγκεκριμένες διαμοιβές, ο Γιάννης Ζέβγος, ανώτατο στέλεχος του ΚΚΕ και του ΕΑΜ και υπουργός Γεωργίας στην παπανδρεϊκή κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας, είχε ζητήσει συνάντηση με τον Δαμασκηνό για την επίλυση του στρατιωτικού προβλήματος (είχε προηγηθεί αποτυχούσα συνάντηση με τον Σκόμπυ). Ο αντιβασιλεύς αρνείται τη συνάντηση λέγοντας πως το στρατιωτικό ζήτημα οφείλει να λυθεί σε συμφωνία με τους Εγγλέζους, τα όποια άλλα θέματα θα αποτελέσουν αντικείμενο της κυβέρνησης που πρόκειται να συγκροτηθεί οσονούπω. Παρά την αρνητική στάση Δαμασκηνού, η Κ.Ε. του ΕΑΜ επανέκαμψε στις 3 Ιανουαρίου. Με υπόμνημά της εξήτησε την παρέμβασή του με σκοπό τον άμεσο τερματισμό των εχθροπραξιών. Ο Δαμασκηνός δεν ανταποκρίθηκε ούτε στη νέα πρόταση του ΕΑΜ περί άμεσης κατάπαυσης του πυρός και αναζήτηση πολιτικής λύσης. Ο Σπύρος Γασπαρινάτος γράφει πως μια έστω προσωρινή παύση θα έδινε μια ευκαιρία ανασύνταξης στο ΕΑΜ, στο δε πολιτικό επίπεδο οι προτάσεις του ΕΑΜ δεν επρόκειτο να διαφοροποιηθούν σε σχέση με τις ανεδαιφικές ανάλογες της διάσκεψης της 26^{ης} Δεκέμβρη 1944.²⁰⁰

Επανερχόμαστε στα περί αλληλογραφίας μεταξύ Δαμασκηνού και ΕΑΜ-ΕΛΑΣ εντός της οποίας διαφαίνονται κάποιες σκέψεις του αρχιεπισκόπου-αντιβασιλέα:

11 Ιανουαρίου, Δαμασκηνός προς Κ.Ε. ΕΛΑΣ: *Ο Αντιβασιλεύς έλαβε γνώσιν παρά του στρατηγού Σκόμπυ των όρων της εκεχειρίας της υπογραφείσης σήμερον μετά των*

¹⁹⁹ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 219. Η εκεχειρία υπεγράφη μεταξύ του Σκόμπυ και των εκπροσώπων της Κ.Ε. του ΕΛΑΣ, Θεόδωρου Μακρίδη, Αθηναγόρα Αθηνέλλη, Γιάννη Ζέβγου και Δημήτρη Παρτσαλίδη, ετέθη, δε, σε ισχύ την 14^η Ιανουαρίου 1945 -περί τούτου βλέπε Λυμπεράτος Μιχάλης, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου: κοινωνική πόλωση, αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα: από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006, σ. 95.

²⁰⁰ Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 93-94.

αντιπροσώπων του ΕΛΑΣ. Η Αυτού Μακαριότης συνεταράχθη βαθέως μανθάνουσα την άρνησίν των να απολύσουν αθώους άνδρας και γυναίκες, οίτινες είχαν συλληφθή ως όμηροι κατά πολλές χιλιάδας.²⁰¹ Εν τούτοις εάν η Κεντρική Επιτροπή του ΕΛΑΣ αισθάνεται ότι δύναται να υποβοηθήσει εις την αποκατάστασιν της τάξεως και του νόμου θα ήτο πρόθυμος να διευκολύνη μίαν συνάντησιν μεταξύ της ως άνω επιτροπής και των αντιπροσώπων της Ελληνικής Κυβερνήσεως.²⁰²

16 Ιανουαρίου, Κ.Ε. ΕΛΑΣ προς Δαμασκηνό: *Επειδή πέντε μέλη της Κ.Ε. του ΕΑΜ θέλουνσι παρουσιασθή ενώπιον της υμετέρας Μακαριότητος διά πολιτικάς συνομιλίας, παρακαλούμεν όπως διευκολύνητε την άφιξιν εις Αθήνας μέσω Λαμίας. Αναμένομεν την υμετέραν απάντησιν.*²⁰³

18 Ιανουαρίου, απάντηση Δαμασκηνού: (ο Δαμασκηνός ενημερώνει πως προτίθεται να μεσολαβήσει ώστε να έρθουν σε επαφή τα πέντε μέλη του ΕΑΜ με την κυβέρνηση Πλαστήρα).²⁰⁴

19 Ιανουαρίου, νέο μήνυμα Δαμασκηνού προς το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ: (ο Δαμασκηνός ειδοποιεί το ΕΑΜ περί της ζητηθείσης συναντήσεως με την κυβέρνηση. Προτείνεται ως τόπος συνάντησης η Αθήνα την 25^η Ιανουαρίου 1945 και ώρα 4^η απογευματινή. Επίσης προτείνεται η μείωση του αριθμού αμφοτέρων των αντιπροσώπων σε τρεις από κάθε πλευρά).²⁰⁵

21 Ιανουαρίου, Κ.Ε. ΕΛΑΣ προς Δαμασκηνό: [...] *Η αντιπροσωπεία επιθυμεί όπως ο αριθμός των μελών της αυξηθή από 3 εις 5... Μείωσις του αριθμού των μελών της αντιπροσωπείας δεν δύναται να γίνει άνευ προηγουμένης συνεννοήσεως μετά της Κεντρικής Επιτροπής, ευρυσκομένης εις Τρίκαλα. Τα ονόματα της αντιπροσωπείας έχουσιν ως εξής: Μιλτ. Πορφυρογένης, Γ. Γεωργαλάς, Κων. Γαβριηλίδης, Δ. Παρτσαλίδης, Ηλ. Τσιριμώκος. Επίσης θέλουν φέρει μετ' αυτών 13 άτομα συμπεριλαμβανομένων τεχνικών συμβούλων και γραμματέως.*²⁰⁶

23 Ιανουαρίου, απάντηση Δαμασκηνού: (ο Δαμασκηνός επιμένει σε τρεις αντιπροσώπους από κάθε πλευρά συν έναν σύμβουλο προς αποφυγήν μακρών συζητήσεων. Επιθυμεί όπως οι

²⁰¹ Για μια εικόνα περί του θέματος των ομήρων που έπληξε πολιτικά την αριστερά βλέπε Διαμαντούρος Πάρις, *Τα Δεκεμβριανά*, Αρχείο, Αθήνα, 2014, σ. 96-97, Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 37, 102-113.

²⁰² Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 241.

²⁰³ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 241, Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 166.

²⁰⁴ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 241-242, Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 166.

²⁰⁵ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 242, Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 166-167.

²⁰⁶ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 242.

τρεις αριστεροί αντιπρόσωποι προέρχονται από το Κομμουνιστικό Κόμμα. Δηλώνει πως τις αυτές σκέψεις κοινοποίησε στην κυβερνητική ομάδα με την τελευταία να τις αποδέχεται).²⁰⁷

23 Ιανουαρίου, απάντηση Κ.Ε. ΕΛΑΣ: (η Κ.Ε. ενημερώνει ότι προκειμένου να κερδηθεί χρόνος έχει ήδη ξεκινήσει αντιπροσωπεία 6 μελών του ΕΛΑΣ από το Βόλο. Πρόκειται για τους Πορφυρογένη, Γεωργαλά, Γαβριηλίδη, Παρτσαλίδη, Τσιριμώκο και Σβώλο που, ωστόσο, ήδη βρίσκονται στην Αθήνα. Ακολουθούνται από μέλη που συνεπικουρούν. Σε περίπτωση που η συνάντηση γίνει με τρεις αντιπροσώπους, τότε, αυτοί θα επιλεγούν από την ίδια την αντιπροσωπεία).²⁰⁸

23 Ιανουαρίου, αντιπροσωπεία ΕΑΜ προς Δαμασκηνό: (επιμένει όπως διατηρήσει τον αυξημένο αριθμό της).²⁰⁹

24 Ιανουαρίου, απάντηση Δαμασκηνού: (ο Δαμασκηνός δεν υποχωρεί από τη θέση των τριών αντιπροσώπων συν ενός στρατιωτικού συμβούλου άνευ δικαιώματος ψήφου από κάθε πλευρά. Δηλώνει πως επιθυμεί η μία ομάς να εκπροσωπηθεί από τρεις υπουργούς, η δε άλλη από τρία στελέχη του ΚΚΕ).^{210, 211}

Τελικά στις συνομιλίες που θα καταλήξουν στη Συμφωνία της Βάρκιζας λαμβάνουν μέρος από μεν την κυβέρνηση οι Ιωάννης Σοφιανόπουλος, Περικλής Ράλλης και Ιωάννης Μακρόπουλος συν του συνταγματάρχη Πανσανία Κατσώτα ως στρατιωτικού συμβούλου, από δε την Αριστερά οι Γεώργιος Σιάντος (ΚΚΕ), Ηλίας Τσιριμώκος (Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας / ΕΛΔ) και Δημήτρης Παρτσαλίδης (ΕΑΜ) συν του στρατηγού Στέφανου Σαράφη ως στρατιωτικού συμβούλου.²¹² Τις εργασίες παρακολουθεί ως παρατηρητής ο διευθυντής του Πολιτικού Οίκου του Αντιβασιλέως, Ιωάννης Γεωργάκης. Στις 12 Φεβρουαρίου 1945 υπογράφεται η

²⁰⁷ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 242, Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 168.

²⁰⁸ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 242, Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 167.

²⁰⁹ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 242.

²¹⁰ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 242, Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 168.

²¹¹ Κατά τον Γασπαρινάτο η απαίτηση της κυβέρνησης και του Δαμασκηνού για αντιπροσωπεία από το ΚΚΕ και μόνο δεν είναι τυχαία. Σκοπός είναι να εμφανιστεί το Κομμουνιστικό Κόμμα ως μοναδικός προβοκάτορας της εμφύλιας σύρραξης, τουλάχιστον σε επίπεδο ηγεσίας. Από την άλλη ήταν δεδομένο πως εάν οι συνομιλίες κατέληγαν σε συμφωνία, τότε, μόνο η δέσμευση του ΚΚΕ θα εξασφάλιζε την εφαρμογή της. Το ΚΚΕ από την πλευρά του επιδιώκει να εμφανίσει το ΕΑΜ, με το ευρύτερο λαϊκό κύρος που διαθέτει, ως εταίρο της συμφωνίας. Επιπλέον, διά αυτής της οδού θα μπορούσε στο μέλλον να αμφισβητήσει την ισχύ και την εγκυρότητά της -περί τούτου βλέπε Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 169-170.

²¹² Σε συνέχεια της άνω υποσημείωσης καταγράφουμε τις αμοιβαίες υποχωρήσεις που οδήγησαν στη λύση του ζητήματος: το ΚΚΕ δέχτηκε την τριμελή σύσταση αντιπροσωπείας, ωστόσο, αντιπροσωπείας μεικτής (ΚΚΕ, ΕΛΔ, ΕΑΜ). Από τη μεριά της η κυβέρνηση δέχτηκε την εμφάνιση της αντιπάλου αντιπροσωπείας ως αντιπροσωπείας του ΕΑΜ -για μια άποψη βλέπε Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 170.

περίφημη Συμφωνία.²¹³ Την ακολουθεί διάγγελμα του αρχιεπισκόπου-αντιβασιλέα Δαμασκηνού:

*Ευφρόσυνον μήνυμα εξαγγέλλομεν προς τον ελληνικόν λαόν: Σήμερον υπεγράφη η συμφωνία της εσωτερικής ειρηνεύσεως... [...] Πιστεύομεν ότι σύμπας ο ελληνικός λαός επιθυμεί ζωνηρώς την κατάπαυσιν της αιματοχυσίας και την αποκατάστασιν του κύρους του κράτους και εσωτερικώς και διεθνώς [...] Όθεν, καλούμεν τον ελληνικόν λαόν να προσβλέψη προς την Συμφωνίαν με αίσθημα πλήρους εμπιστοσύνης. [...] Μετ' ολίγας ημέρας ο εθνικός στρατός θα προχωρήση προς τας ακραίας επαρχίας, εγγνητής της τάξεως και ασφαλείας των πολιτών και φορέυς του ελευθέρου πνεύματος του Κράτους.*²¹⁴

Η συμμετοχή του Δαμασκηνού στις διεργασίες υπήρξε καταλυτική. Ήδη από τα μέσα Ιανουαρίου 1945 αναλαμβάνει την υλοποίηση του βρετανικού σχεδίου περί μιας συμφωνίας μεταξύ των αντιμαχομένων πλευρών. Ο Ιωάννης Γεωργάκης αφηγείται χρόνια αργότερα: «Η Βάρκιζα αποτελεί το κρισιμότερο γεγονός της μεταπελευθερωτικής εποχής. Δεν υπάρχει τίποτα το οργανωμένο, το θεσμικό. Δεν υπάρχει Βουλή. Υπάρχει μόνον ο αντιβασιλέας που έχει λαϊκό έρεισμα, έχει πολιτικό νου, αλλά δεν είναι πολιτικός, είναι αρχιεπίσκοπος. Υπάρχει μια διορισμένη κυβέρνηση, υπάρχουν οι Άγγλοι που αποτελούν το δυναμικό στήριγμα αυτής της κατάστασης [...] Όταν ο Σκόμπυ με ειδοποιεί πως οι αγγλικές δυνάμεις δεν μπορούν να προχωρήσουν πέραν της Λαμίας γιατί ο ΕΛΑΣ έχει τον έλεγχο, επόμενο ήταν από το μυαλό ενός ανθρώπου να περάσει αυτό που πέρασε από το δικό μου: 'Τι θα γίνει αν σταθούμε εκεί, στην περίπτωση που εκ των πραγμάτων ο ΕΛΑΣ, το ΕΑΜ και το ΚΚΕ θα έπρεπε να διοικήσουν μια περιοχή;' [...] Κατόπιν αυτού δεν υπήρχε άλλη λύση παρά να ανέβω στον Δαμασκηνό και να του πω ότι 'το απόγευμα θα σας επισκεφθεί ο Σκόμπυ, ο οποίος θα σας πει αυτά και αυτά'. Και συμφώνησε ότι πρέπει να πάμε σε μια συνάντηση με τους εκπροσώπους των άλλων [...] Ο αντιβασιλέας κάλεσε τον Πλαστήρα, η κυβέρνηση δέχτηκε την άποψη και σχηματίστηκε μια επιτροπή υπό τον Γιάννη Σοφιανόπουλο...».²¹⁵

²¹³ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 244. Περί της Συμφωνίας της Βάρκιζας (όροι, άρθρα, επισυναπτόμενα πρωτόκολλα, ανάλυση / ερμηνεία / σχολιασμός) βλέπε Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 176-277, επίσης, Richter Heinz, «Η συμφωνία της Βάρκιζας και τα αίτια του εμφυλίου πολέμου» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, επιμ. Ιατρίδης Ιωάννης, μτφρ. Δρίτσα Μαργαρίτα, Λυκιαρδοπούλου Αμαλία, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006, σ. 285-303.

²¹⁴ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 244.

²¹⁵ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 57.

Επισημαίνουμε πως η πρώτη συνάντηση μεταξύ των δύο αντιπροσωπειών έλαβε χώρα λίγο πριν τα μεσάνυχτα της 2^{ης} Φεβρουαρίου 1945 και μόνον μετά την κυβερνητική αποδοχή της συμμετοχής Τσιριμώκου στην αντιπροσωπεία των αριστερών δυνάμεων. Μετά από χρόνια απεκαλύφθη ότι εκείνες τις ώρες που η τύχη της διάσκεψης ήταν στον αέρα, με προσωπική παρέμβαση του Δαμασκηνού εξασφαλίστηκε, πριν ακόμα την έναρξη των συζητήσεων, ότι ο Ηλίας Τσιριμώκος θα υποστήριζε τις κυβερνητικές θέσεις στο μείζον ζήτημα της αμνηστίας. Ο δημοσιογράφος Φοίβος Οικονομίδης στο βιβλίο του *Η Ελλάδα ανάμεσα σε δύο κόσμους* αναφέρει ότι ο Τσιριμώκος είχε επαφές τόσο με τον Ντέιβιντ Μπάλφουρ όσο με τους Γεωργάκη και Δαμασκηνό λίγο πριν αρχίσει η διάσκεψη. Εκεί υπεσχέθη ότι ‘θα αντισταχθεί στα κομμουνιστικά αιτήματα’. Δαμασκηνός και Τσιριμώκος είχαν μια ακόμα συνάντηση κατά τη διάρκεια της σύσκεψης όταν οι συνομιλίες έτειναν σε αδιέξοδο λόγω του θέματος της αμνηστίας. Τελικά η εαμική αντιπροσωπεία υποχώρησε και υπεγράφη η συμφωνία -ο Δαμασκηνός με τις παρεμβάσεις αυτές εδραίωσε τη θέση του ως κορυφαία πολιτική προσωπικότητα της χώρας.²¹⁶

Πρωθυπουργός κατά το χρόνο της υπογραφής της Συμφωνίας της Βάρκιζας είναι ο Νικόλαος Πλαστήρας. Στην πραγματικότητα δεν είναι αποδεκτός ούτε από τους Βρετανούς²¹⁷ ούτε από τον πολιτικό κόσμο. Τον Απρίλιο του 1945 ξεσπά κρίση όταν δημοσιεύεται από τη δεξιά και αγγλόφιλη εφημερίδα *Ελληνικόν Αίμα* φωτοτυπία επιστολής που είχε στείλει στην ελληνική πρεσβεία του Βισύ τον Ιούλιο του 1941 σύμφωνα με την οποία ενίσταται τόσο κατά της πολιτικής της εξόριστης κυβέρνησης Τσουδερού όσο και των δύο προηγούμενων (Μεταξά, Κορυζή). Τις κατακρίνει διά τις πολεμικές επιχειρήσεις που διεξήγε η χώρα από την 28^η Οκτωβρίου 1940 και εντεύθεν. Αφήνει να εννοηθεί πως σύντομα θα κλιθεί

²¹⁶ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 57-58.

²¹⁷ Ο Γάλλος πρέσβης στην Αθήνα Ζαν Μπελέν γράφει στις 6 Απριλίου 1945, μόλις μια μέρα πριν την παραίτηση Πλαστήρα, ότι «οι Βρετανοί θεωρούν τον Πλαστήρα μια μετριότητα [...] Κάνουν τα πάντα για να τον διώξουν» -για μια εικόνα ανέτρεξε στο Christophe Chiclet, «Ο Πλαστήρας στη Γαλλία 1940-1944» στο *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου ‘Η Ελλάδα 1936-44 Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση’*, επιμ. Φλάνσερ Χάγκεν, Σβορώνος Νίκος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1989, σελ. 216. Ο Σπύρος Γασπαρινάτος υποθέτει πως βασικός στόχος της βρετανικής πολιτικής αποτέλεσε η απόσπαση λαϊκών δυνάμεων από το ΕΑΜ. Πρόκειται για μη κομμουνιστικές δυνάμεις, ιδίως τμήματα του προσφυγικού κόσμου, που εξακολουθούν να συγκινούνται από τη μορφή του στρατηγού Πλαστήρα. Όταν αυτή η προοπτική δεν θα καρποφορήσει σε ικανό βαθμό, τότε, εξ αιτίας και αυτού, θα επέλθει η αποπομπή Πλαστήρα -για μια εικόνα βλέπε Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β΄, Σιδέρης, Αθήνα, 1998, σ. 82-83.

να αναλάβει την εξουσία στην κατεχόμενη Ελλάδα ²¹⁸ ενώ δεν παραλείπει να ζητήσει τη διαμεσολάβηση του Χίτλερ προκειμένου να τερματιστεί ο ελληνοϊταλικός πόλεμος.²¹⁹

Η αποκάλυψη της επιστολής προκαλεί κατάπληξη. Ο Δαμασκηνός με σύμφωνη γνώμη των Βρετανών ζητά την παραίτηση του πρωθυπουργού. Στις 7 Απριλίου του αποστέλλει το ακόλουθο γραπτό μήνυμα:

Κύριε Πρόεδρε,

[...] Η σημερινή κυβέρνηση, της οποίας απεδέχθητε την προεδρίαν, κατόπιν επιμόνων παρακλήσεών μου, συνέβαλε σπουδαίως διά της μέχρι τούδε πολιτείας εις την άμβλυνσιν των εσωτερικών αντιθέσεων...[...] Οιοσδήποτε όμως αμερόληπτος κριτής οφείλει να αναγνωρίση ότι η υφ' υμάς κυβέρνηση δεν φέρει τον υπηρεσιακόν χαρακτήρα, όστις σήμερον είναι απαραίτητος διά την δημιουργίαν των προϋποθέσεων της χώρας εις την οριστικήν πολιτικήν ομαλότητα. Είναι ούτω πρόδηλος η ανάγκη του σχηματισμού κυβερνήσεως άλλου τύπου και δη αυστηρώς υπηρεσιακής... Απότοκος των ανωτέρων σκέψεων, των οποίων κατέστησα υμάς σήμερον κοινωνόν, υπήρξεν η απόφασις όπως στερηθώ της εφ' εξής συνεργασίας της υφ' υμάς κυβερνήσεως, παρά την εύλογον θλίψιν, την οποία αισθάνομαι αποχωριζόμενος τόσων διακεκριμένων συνεργατών [...]

Μετά πάσας τιμής

Ο Αντιβασιλεύς

† Ο Αθηνών Δαμασκηνός²²⁰

Μέσα σε λίγες ώρες ο Πλαστήρας υποχρεώνεται σε παραίτηση. Απαντά στον Δαμασκηνό με επιστολή διάχυτη πίκρας. Επιρρίπτει την ευθύνη της παραίτησής του

²¹⁸ Ο καθηγητής Christophe Chiclet υποστηρίζει πως ο Πλαστήρας «σκεφτόταν αφελώς ότι η Γερμανία θα κέρδιζε τον πόλεμο, ότι θα γινόταν ο δημοφιλής δημοκράτης δικτάτορας της Ελλάδος, σωτήρας μιας χώρας που εγκαταλείφθηκε από το βασιλιά και τους φιλομοναρχικούς» -περί τούτου κατέφυγε στο Christophe Chiclet, «Ο Πλαστήρας στη Γαλλία 1940-1944» στο *Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου 'Η Ελλάδα 1936-44 Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση'*, επιμ. Φλάισερ Χάγκεν, Σβορώνος Νίκος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1989, σελ. 214.

²¹⁹ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 62, Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 245, Διαμαντόπουλος Θανάσης, *10 και μία Δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων*, τεύχος 4 (Η δεκαετία του 1940. Η αδύνατη συνύπαρξη), Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2017, σ. 32.

²²⁰ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 245. Υποθέτουμε πως όταν ο Δαμασκηνός ομιλεί περί υπηρεσιακής κυβέρνησης εννοεί κυβέρνηση που σκοπό έχει να οδηγήσει τον τόπο σε εκλογές. Η κυβέρνηση Πλαστήρα συγκροτήθηκε με σκοπό τη λύση των Δεκεμβριανών, ωστόσο, δεν γνωρίζουμε αν υπάρχει κάτι που την εμποδίζει να οδηγήσει, σε επόμενο στάδιο, τη χώρα σε βουλευτικές εκλογές. Υποπτευόμαστε λοιπόν ότι πρόκειται για μια ευλογοφανή και μόνο δικαιολογία.

«εις τους προκαλέσαντας ταύτην».²²¹ Οι κατά τον στρατηγό «προκαλέσαντες» είναι οι Βρετανοί και ο Παπανδρέου στον οποίο αποδίδεται η διαρροή της περίφημης επιστολής. Ασφαλώς η πτώση του σχετίζεται και με το ρευστό πολιτικό κλίμα. Αν η διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την επιστροφή ή όχι του Γεωργίου ελάμβανε χώρα από τον αντιβασιλικό Πλαστήρα, τότε, κατά τη γνώμη των φιλοβασιλικών τα εχέγγυα της αντικειμενικότητας αυτού θα περιορίζονταν· πρόκειται για κάτι που λαμβάνουν υπόψη και με το παραπάνω οι Βρετανοί. Από την άλλη βέβαια, οι αντιμοναρχικοί υποστηρίζουν πως η απουσία του ‘μαύρου καβαλάρη’ ενθαρρύνει τη νοθεία υπέρ της επιστροφής του βασιλιά.²²² Εν τω μεταξύ περιπτώσει, τον στρατηγό διαδέχεται ένας ναύαρχος, ο Πέτρος Βούλγαρης.

Στο σημείο αυτό υπογραμμίζουμε τις κακές, κατά τον Δημοσθένη Κούκουνα, σχέσεις του Δαμασκηνού με τον Γεώργιο. Η εχθρική ατμόσφαιρα χρονολογείται από εποχής εκλογής Δαμασκηνού το 1938, ίσως και πρότερα, παρά τη φαινομενική ή αληθινή αδιαφορία του βασιλέα ως προς την αρχιερατική υπόθεση του συγκεκριμένου έτους. Ο Γεώργιος επιπλέον διατηρεί φιλικές σχέσεις με τον προκάτοχο του Δαμασκηνού στον θρόνο των Αθηνών, Χρύσανθο. Περαιτέρω δεν πρέπει να ξεχνάμε τη διαφωνία του περί δημιουργίας θεσμού αντιβασιλείας.

Από πλευράς Δαμασκηνού βεβαιώνονται πολλές προσπάθειες βελτίωσης των σχέσεων μεταξύ αυτού και του Γεωργίου. Πάρα ταύτα ο ίδιος και το περιβάλλον του λειτουργούν με σκοπό την χρονική μετάθεση του δημοψηφίσματος άρα της επιμήκυνσης της διάρκειας της αντιβασιλείας. Φήμες στους πολιτικούς διαδρόμους

²²¹ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 246.

²²² Αν το πολιτικό κλίμα είναι ρευστό με εκατέρωθεν αντεγκλήσεις, οι Βρετανοί τάσσονται ασφαλώς με τους φιλοβασιλικούς. Θεωρούν τον Πλαστήρα συμφιλιωτικό με τους ‘εχθρούς’ και πολέμιο της μοναρχίας. Η δημοσίευση της ενοχοποιητικής επιστολής, που κατά πάσα πιθανότητα διοχετεύτηκε από την βρετανική Secret Intelligence Service, δίδει τη δυνατότητα στην ‘τετρανδρία’ να απαιτήσει από το Δαμασκηνό την απομάκρυνση του Πλαστήρα. Πρόκειται για απομάκρυνση που είχε προαγγελθεί από τον Ντέιβιντ Μπάλφουρ που υποστήριζε σε Έλληνες πολιτικούς πως «αυτή η κυβερνητική ιστορία οφείλει να τερματιστεί» -για μια άποψη βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 62. Αυτό ωστόσο που ενδιαφέρει είναι η στάση του Δαμασκηνού στην βρετανική απαίτηση. Ο Ιωάννης Πεπονής γράφει πως ο αρχιεπίσκοπος σε συζήτηση με τον στρατηγό δεν κρύβει ότι όλα γίνονται κατ’ απαίτηση των Εγγλέζων. Σε κάποιο σημείο μάλιστα της κουβέντας ο Δαμασκηνός παραδέχεται πως τον πιέζει ο Λήπερ, ουσιαστικά παραδέχεται την ιδική του χειραγώγηση όπως και την εν γένει χειραγώγηση της ελληνικής πολιτικής σκηνής. Ο Πλαστήρας του επιτίθεται χαρακτηρίζοντάς τον σχεδόν δειλό. Επισημαίνει πως δεν πρόκειται να παραιτηθεί. *Θα αναγκαστείς να με αντικαταστήσεις εσύ, του λέει, για να αναλάβεις εσύ ολόκληρη τη ευθύνη και έναντι του παρόντος και έναντι της ιστορίας. Γιατί στο λέω από τώρα: Θα γίνεις αφορμή νέου εμφυλίου σπαραγμού -για μια ιδέα ανέτρεξε στο Πεπονής Ιωάννης, Νικόλαος Πλαστήρας, Σύλλογος Μεσσηνικολιτών, 1980, σ. 555-557. Επιστρέφοντας στον Μπάλφουρ και στη σχέση μεταξύ Ηνωμένου Βασιλείου και Δαμασκηνού, σημειώνουμε τη δήλωσή του σε σύσκεψη Βρετανών εκπροσώπων στην Ελλάδα κατά την οποία «Ο Δαμασκηνός ό,τι του πούμε κάνει» -περί τούτου ανέτρεξε στο Μαρκεζίνης Σπύρος, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος Β’, Πάπυρος, Αθήνα, 1994, σ. 127-128.*

της εποχής υποστηρίζουν πως ο αρχιεπίσκοπος έχει σχηματίσει αυλή προωθώντας σε καίριες θέσεις ανθρώπους του με σκοπό την αρνητική για τον θεσμό της βασιλείας έκβαση του δημοψηφίσματος. Αν κάτι τέτοιο συμβεί, τότε, ο Δαμασκηνός ίσως καταλάβει τη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας που θα έρθει να αντικαταστήσει την Βασιλεία. Ως απόρροια αυτών των υποψιών έρχονται συχνά πυκνά επιθετικά δημοσιεύματα εκπορευόμενα από τον συντηρητικό τύπο.²²³

Ακριβώς εκείνη την ανάστατη περίοδο, ο Δαμασκηνός αντιμετωπίζει ένα ακόμα πρόβλημα. Δικαστήριο κρίνει τον νόμο περί θεσμοθέτησης αντιβασιλείας ως αντισυνταγματικό. Η απόφαση εκδίδεται ως παρεμπίπτουσα από το Ειδικό Δικαστήριο Δοσιλόγων που δίκασε τους κατοχικούς υπουργούς, στηρίζεται, δε, στο γεγονός της απουσίας του Γεωργίου στο εξωτερικό χωρίς τη θέλησή του.

Άλλο ζήτημα που απασχολεί είναι αυτό της μη μνημόνευσης του Γεωργίου στο πολυχρόνιο. Η απαγόρευση μνημόνευσης ετέθη επί κατοχής όταν το «Βασίλειο της Ελλάδος» είχε μετονομασθεί σε «Ελληνική Πολιτεία» κατά το κατοδικιστριακό πρότυπο. Εντούτοις, μετά την απελευθέρωση η απαγόρευση εξακολουθεί να ισχύει πυροδοτώντας διαμαρτυρίες φιλοβασιλικών με αποτέλεσμα την επανάληψη επεισοδίων εντός και εκτός ιερών ναών.²²⁴

Μόλα ταύτα, ο Christopher Woodhouse γράφει για τους πρώτους μήνες της αντιβασιλείας: «Ο αντιβασιλέας κέρδιζε καθημερινά σε ηθικό παράστημα και ευτυχώς ήταν περιστοιχισμένος από πρόσωπα πιο ικανά, παρά ο πρωθυπουργός του (ο Πλαστήρας). Μέσω των γραμματέων του, του νομικού Γεωργάκη και του ποιητή Σεφέρη, διατηρούσε επαφή με τις πολιτικές δυνάμεις της αριστεράς και με τον διανοούμενο κόσμο της Αθήνας. Μέσω του προσωπικού του φίλου

²²³ Στην πολιτική ζωή οι εξελίξεις δεν ακολουθούν μαθηματική λογική. Πώς δύναται ο αντιμοναρχικός βενιζελικός Δαμασκηνός να απολαμβάνει στήριξη από τους Άγγλους; Πώς θα οδηγήσει τη χώρα σε δημοψήφισμα όταν φέρεται να επιδιώκει την απομάκρυνση του χρόνου διεξαγωγής του; Σχετικά με τις φήμες προώθησης δικών του ανθρώπων σημειώνουμε ότι ο σχηματισμός της κυβέρνησης Βούλγαρη απετέλεσε, τουλάχιστον για τον Γιώργο Καραγιάννη, 'μοναρχική επιτυχία' με τις προσπάθειες για λήθη και συνύπαρξη να ατονούν -για μια άποψη βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 63. Από την άλλη μεριά, η Νίνα Σακκά-Νικολοπούλου υποστηρίζει στη διδακτορική της διατριβή ότι κατά το σχηματισμό της κυβέρνησης Βούλγαρη τηρήθηκε η δημοκρατική επίφαση με διορισμό προσώπων που διατηρούσαν φήμη προοδευτικών ή αμερόληπτων, επρόκειτο για συγκερασμό δεξιών, κεντρώων και ουδετέρων. Πάρα ταύτα οι ανασχηματισμοί που προέκυψαν κατέδειξαν «τον ευνοιοκρατικό χαρακτήρα του διορισμού των μελών της (της κυβέρνησης)» επειδή αναδεικνύονται πρόσωπα ή ιδρύονται υπουργεία για κείνους που έχουν την εύνοια του Δαμασκηνού -για μια εικόνα ανέτρεξε Σακκά-Νικολοπούλου Νίνα, *Οι υπηρεσιακές κυβερνήσεις στην Ελλάδα. Από την πολιτική πρακτική στην συνταγματική θεσμοποίηση*, διατριβή κατατεθείσα στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1988, σ. 174.

²²⁴ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 246-248.

αντισυνταγματάρχη Μακάσκι διατηρούσε στενές σχέσεις με τη βρετανική πρεσβεία. Οι επισκέψεις του στη Θεσσαλονίκη και στο Μεσολόγγι, που προετοίμασαν την πολύ σπουδαιότερη επίσκεψή του στα Δωδεκάνησα τον Μάιο, επιβεβαίωσαν τη δημοτικότητά του και προπαντός τη σημασία της παρουσίας του σαν σύμβολο ελπίδας...». ²²⁵

Σε επίπεδο διεθνοσχεσιακών διαμοιβών ο αρχιεπίσκοπος-αντιβασιλέας εξασκεί τα καθήκοντά του με υποδειγματικό τρόπο. Ως ανώτατος άρχοντας υποδέχεται τον Βρετανό πρωθυπουργό Ουίνστον Τσόρτσιλ τον Φεβρουάριο του 1945 όταν αυτός διέρχεται των Αθηνών αμέσως μετά τη Γιάλτα. ²²⁶ Δύο μήνες αργότερα, με αφορμή το θάνατο του Προέδρου των ΗΠΑ Φραγκλίνου Ρούσβελτ, ο Δαμασκηνός απευθύνει το εξής διάγγελμα στον ελληνικό λαό:

Βαθυτάτην οδύνην δοκιμάζει σήμερον το ελληνικόν έθνος από το αδόκητο άγγελμα του θανάτου του αείμνηστου Προέδρου Φραγκλίνου Ντελάνο Ρούσβελτ, εν πλήρει ωριμότητι δράσεως και εις στιγμάς τόσο αποφασιστικής διά τον συμμαχικόν αγώνα και διά την οργάνωσιν της μεταπολεμικής ανθρωπότητας. Η ελληνική ψυχή συμμετέχουσα εις την πρώτην γραμμίν του παγκοσμίου πένθους, ίσταται ευλαβής και ευγνώμων ενώπιον της μνήμης του μεγάλου νεκρού... Ο Φραγκλίνος Ρούσβελτ απέθανεν ως στρατιώτης πριν ηγήση ο παϊάν της επερχόμενης οριστικής νίκης... Πέραν τούτου είναι γνωστά και τα προσωπικά αισθήματά του προς την Ελλάδα της οποίας υπήρξεν αφωσιωμένος φίλος και ένθερμος συνήγορος και παραστάτης κατά τας τραγικάς στιγμάς των δοκιμασιών της. Δι' ο και ομόθυμον το πανελλήνιον ανατείνει εκ βαθέων προσευχήν όπως ο Ύψιστος αναπαύση παρ' Εαυτώ την μακαρίαν ψυχήν του μεταστάντος, όστις, διά των πράξεων αυτού, εξησφάλισεν όλως εξέχουσαν θέσιν εν τη χορεία των ευγενεστάτων φυσιογνωμιών της παγκοσμίου ιστορίας και των πιστών φίλων της ειρήνης. ²²⁷

Εν τω μεταξύ ο Β' Π. Π. λήγει. Στις 8 Μαΐου αναγγέλλεται η άνευ όρων συνθηκολόγηση της Γερμανίας. Το πρωί της συγκεκριμένης ημέρας ο Ραδιοφωνικός Σταθμός Αθηνών μεταδίδει ηχογραφημένο μήνυμα του Δαμασκηνού:

Βαθύτατα ευγνώμων προς τον αναστάνα Σωτήρα Χριστόν μεταδίδω σήμερον με ανεκλάλητον χαράν προς τον ελληνικόν λαόν το πρώτον επίσημον μήνυμα της νίκης και της ειρήνης. Ο

²²⁵ Woodhouse, C. M., *Το μήλον της έριδος. Η ελληνική αντίσταση και η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων*, Εξάντας, Αθήνα, 1976, σ. 347-348.

²²⁶ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 248.

²²⁷ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 248-249.

πόλεμος εις την ευρωπαϊκήν ήπειρον ετερματίσθη με την ολοκληρωτικήν συντριβήν των δυνάμεων του σκότους και της αδικίας. Ο πανάγαθος Θεός επέτρεψεν ώστε η ημέρα του μεγάλου θριάμβου των συμμαχικών όπλων να συμπέση προς το πρώτον ελεύθερον Πάσχα των Ορθοδόξων Ελλήνων Χριστιανών, κατόπιν της στυγνής δουλείας τεσσάρων ετών. Ας είναι ευλογημένον το άγιον θέλημά Του. Σήμερον οι λαοί της Ευρώπης απαλλάσσονται από τον εφιάλτην της φοβερωτέρας ανθρωποσφαγής, την οποία εγνώρισε ποτέ ο κόσμος. Μαζί με αυτούς και η Ελλάς χαιρετίζει με χαράν, συγκίνησιν και υπερηφάνειαν, το ιστορικό γεγονός [...] Η δικαίωση των κοινών αγώνων και θυσιών, η οποία έρχεται μαζί με την νίκην, ανοίγει νέον κεφάλαιον ιστορίας εις την ζωήν της ανθρωπότητας, κεφάλαιον ειρήνης, ελευθερίας, δικαιοσύνης, προόδου, ευημερίας, πολιτισμού. Το αίμα τόσων εκατομμυρίων θυμάτων επιβάλλει αλλά και εγγυάται την επικράτησιν των υψηλών αυτών επιδιώξεων των Ηνωμένων εθνών [...] Εις το πλαίσιον των ευγενών ιδεωδών του συμμαχικού αγώνος θα εύρουν, αναμφιβόλως, την πλήρη ιστορικήν των δικαίωσιν και αι θυσίοι της Ελλάδος. Ατενίζει προς το μέλλον ήρεμος διά την περί αυτής κρίσιν των ισχυρών φίλων και συμμάχων εθνών, με την υπερήφανον συναίσθησιν, ότι εξεπλήρωσε το καθήκον της κατά τρόπον όντως μοναδικόν. Και αναμένει με απόλυτον εμπιστοσύνην την δικαιοσύνην των κριτών, η οποία θ' αποτελέση ενώπιον της παγκοσμίου συνειδήσεως, τον τιμιωτέρον τίτλον της νίκης, διά την οποίαν το ελληνικόν έθνος ανήλθε μίαν ακόμα φοράν τον Γολγοθάν της μεγάλης θυσίας. Χριστός Ανέστη! Ζήτω το Έθνος!²²⁸

²²⁸ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 249.

ΕΚΚΛΗΣΙΑ

ΕΠΙΣΗΜΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΟΣ ΚΒ'

ΤΡΙΤΗ, 15 ΜΑΪΟΥ 1945

ΑΡΙΘ 5-6

ΤΟ ΔΙΑΓΓΕΛΜΑ ΤΗΣ Α. Μ. ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΛΑΟΝ ΕΠΙ ΤΗ ΝΙΚΗΦΟΡΩ ΛΗΣΕΙ ΤΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Τῇ 9 π. μ. τῆς παρελθούσης Τρίτης (8) μετεδόθη τὸ ἀκόλουθον διαγγεῖμα τῆς Α. Μ. πρὸς τὸν ἑλληνικὸν λαόν :

«Βαθύτατα εὐγνώμων πρὸς τὸν ἀναστάντα Σωτῆρα Χριστὸν μεταδίδω σήμερον μὲ ἀνεκλάλητον χαρὰν πρὸς τὸν Ἑλληνικὸν Λαὸν τὸ πρῶτον ἐπίσημον μῆνυμα τῆς νίκης καὶ τῆς εἰρήνης.

Ὁ πόλεμος εἰς τὴν Εὐρωπαϊκὴν ἡπειρον ἐπεμαεῖσθη μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴν συντριβὴν τῶν δυνάμεων τοῦ σκότους καὶ τῆς ἀδικίας. Ὁ πανάγαθος Θεὸς ἐπέτρεψεν, ὥστε ἡ ἡμέρα τοῦ μεγάλου θριάμβου τῶν συμμαχικῶν δυνάμεων νὰ συμπέσῃ πρὸς τὸ πρῶτον ἐλεύθερον Πάσχα τῶν Οὐθοδόξων Ἑλλήνων Χριστιανῶν, κατόπιν συγγνῆς δουλείας τεσσάρων ἐτῶν. Ἄς εἶναι εὐλογημένον τὸ Ἅγιον θέλημά του.

Σήμερον οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὸν ἐφιάλτην τῆς φοβερωτέρας ἀνθρωποσφαγῆς, τὴν ὁποίαν ἐγνώρισέ ποτε ὁ κόσμος. Μαζὶ μὲ αὐτοὺς καὶ ἡ Ἑλλὰς χαίρει μὲ χαρὰν, συγκίνησιν καὶ ὑπερηφάνειαν τὸ ἱστορικὸν γεγονός. Ἐμόχθησε δι' αὐτό, ἐπολέμησεν, εἰδωλοπάθησεν, ἐθυσιάσθη. Ἡγωνίσθη μὲ αὐταπάρνησιν καὶ γενναϊότητα εἰς τὰ πεδία τῶν μαχῶν καὶ διεξήγαγε κατὰ τὴν περίοδον τῆς δουλείας ἕνα ὑπέροχον ἀγῶνα ἐθνικῆς ἀντιστάσεως ἐναντίον τῶν κατακτητῶν. Ἐρρίφθη εἰς τὴν θανάσιμον πάλιν χωρὶς διαταγὰς καὶ χωρὶς ὑπολογισμοῦ, ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον χάριν τῆς ἐλευθερίας, διὰ τὴν ὁποίαν ἐκινήθησαν τὰ Ἠνωμένα Ἐθνη. Ἀντιμετώπισε τοὺς εἰσβολεῖς ἀπίστοτος, ἐμπνεομένη ἀπὸ τὴν μακρὰν ἱστορικὴν τῆς παραδόσιν, καὶ εἰς μίαν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἄστρον τὸν κατακτητῶν ἀνῆρχετο μὲ τραγικὴν μεγαλοπρέπειαν πρὸς τὸ κατακόρυφον τῆς ἐπιτυχίας καὶ τοῦ θριάμβου. Ἐλαβε τὴν θέσιν τῆς μεταξὺ τῶν πρῶτων ἐπάλξεων τοῦ ἀγῶνος χωρὶς νὰ φεισθῇ θυσίαν εἰς ἀνθρωπίνους ὑπάρξεις καὶ ὕλικὰς καταστροφάς, ἀποφασισμένη νὰ προσφερῇ ὁλοκαύτωμα.

Ἡ δικαιοσύνη τῶν κοινῶν ἀγώνων καὶ θυσιῶν, ἡ ὁποία ἐρχεται μαζὶ μὲ τὴν νίκην, ἀνοίγει νέον κεφάλαιον ἱστορίας εἰς τὴν ζωὴν τῆς ἀνθρωπότητος—κεφάλαιον εἰρήνης, ἐλευθερίας, δικαιοσύνης, προόδου, εὐμερείας, πολιτισμοῦ. Τὸ αἷμα τόσων ἑκατομμυρίων θυμάτων ἐπιβάλλει, ἀλλὰ καὶ ἐγγυᾶται τὴν ἐπικράτησιν τῶν ὑψηλῶν αὐτῶν ἐπιδιώξεων τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν. Μία ἀνθρωπότης δικαιοτέρα καὶ εὐτυχεστερα πρέπει νὰ προέλθῃ καὶ θὰ προέλθῃ ἀπὸ τὰ ἐρεῖπια τῆς καταστροφῆς. Διότι ὁ κόσμος δὲν θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνοικοδομηθῇ καὶ νὰ ζήσῃ, εἰμὴ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν συγχρόνως καὶ τὸ ἠθικὸν περιεχόμενον τῆς διδασκαλίας τοῦ ἐκ νεκρῶν Ἀναστάντος Λυτρωτοῦ.

Εἰς τὸ πλῆθος τῶν εὐγενῶν ἰδεωδῶν τοῦ συμμαχικοῦ ἀγῶνος θὰ εὐρυν, ἀναμφιβόλως, τὴν πλήρη ἱστορικὴν των δικαίωσιν καὶ αἱ θυσίαι τῆς Ἑλλάδος. Ἀτενίζει πρὸς τὸ μέλλον ἡμεῖς διὰ τὴν περὶ αὐτῆς κρίσιν τῶν ἰσχυρῶν φίλων καὶ συμμάχων Ἐθνῶν, μὲ τὴν ὑπερήφανον συναίσθησιν, ὅτι ἐξεπλήρωσε τὸ καθήκον τῆς κατὰ τρόπον ὄντως μοναδικῆς, καὶ ἀναμένει μὲ ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην τὴν Δικαιοσύνην τῶν κριτῶν, ἡ ὁποία θ' ἀποτελέσῃ ἐνώπιον τῆς παγκοσμίου συνειδήσεως τὸν τιμωτέρον τίτλον τῆς νίκης, διὰ τὴν ὁποίαν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἀνῆλθε μίαν ἀκόμη φορὰν τὸν Γολγοθᾶν τῆς μεγάλης θυσίας.

Χριστὸς ἀνέστη. Ζήτω τὸ ἔθνος.

Το διάγγελμα του Δαμασκηνοῦ ἐπὶ τῇ ευκαιρίᾳ τῆς συνθηκολόγησιν τῆς χιτλερικής Γερμανίας ὅπως αὐτὸ ἀπετυπώθη σε ἐπίσημο δελτίο τῆς Εκκλησίας τῆς Ελλάδος

Μετ' ολίγων ημερών, τη 15^η Μαΐου 1945, ο Δαμασκηνός βρίσκεται στη Ρόδο με το θωρηκτό Αβέρωφ.²²⁹ Μια εβδομάδα πριν είχε εγκατασταθεί στα Δωδεκάνησα εγγλέζικη στρατιωτική δύναμη που αντικαθιστούσε την ιταλική κατοχική διοίκηση. Ο Δημοσθένης Κούκουνας αναφέρει ότι οι συμπεριφορά των Βρετανών δεν ήταν η καλύτερη. Προσπάθησαν, λέγει ο Κούκουνας, να δημιουργήσουν κίνηση με σκοπό την εξασθένηση του αιτήματος ενώσεως των Νήσων με την Ελλάδα προκειμένου να διαιωνίσουν την εκεί παρουσία τους. Η προσπάθειά τους απέτυχε εν τη γενέσει της.

Τον Δαμασκηνό υποδέχτηκε στη Ρόδο ο συνταγματάρχης Χριστόδουλος Τσιγάντες, διοικητής του Ιερού Λόχου και της Ελληνικής Στρατιωτικής Αποστολής. Μαζί με τον Τσιγάντε εβρίσκετο ο μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος και πλήθος πιστών. Η πομπή κατευθύνθηκε στο μητροπολιτικό ναό όπου εψάλη δοξολογία και εκφωνήθηκαν πανηγυρικοί λόγοι.²³⁰

Ο Δαμασκηνός, από εξέδρα που στήθηκε γι αυτό το λόγο, απευθύνεται στο πλήθος ως εξής:

Ευλογώ το όνομα του Κυρίου εκ βαθέων ψυχής ότι εν τη απείρῳ ευδοκία Αυτού, επεφύλαξέ μοι τον υψηλόν κλήρον να έλθω σήμερον εις την ωραίαν πόλιν της Ρόδου... Ήλθον εδώ διά να φέρω με ανέκφραστον αγαλλίασιν, αλλά και βαθυτάτην συγκίνησιν, προς τα ηρωικά της τέκνα, τον πρώτον εγκάρδιον ασπασμόν της μητρός Ελλάδος... [...] Την ημέραν αυτήν της χαράς και της πανηγύρεως σύμπαν το Ελληνικόν έχει εστραμμένο το βλέμμα και την καρδίαν προς την περηφανή αυτήν πόλιν, εις την οποίαν τελείται την στιγμήν αυτήν μία έξοχος εθνική μυσταγωγία. [...] Θα αρχίση μία περίοδος γονίμου εργασίας, κατά την οποίαν το ελληνικόν κράτος, ενισχυόμενον με εύρωστον διάθεσιν του δωδεκανησιακού τμήματος, θα επιδιώξη την εθνικήν του ολοκλήρωσιν και οργάνωσιν της κοινωνικής ευημερίας του. Διότι η Ελλάς δεν έχει φιλοδοξίαν άλλην παρά ταύτην μόνον: να επιτύχη την επικύρωσιν των αναμφισβητήτων και απαραγράπτων εθνικών της δικαίων κατά λόγον δικαιοσύνης και να συνεργασθῇ με όλας της τας δυνάμεις διά την επικράτησιν αληθούς ηθικής τάξεως εις τον κόσμον. Το σημερινόν προσκύνημά μου εις την πόλιν Ρόδου, είναι η επίσημος επισφράγις των ακαταλύτων ψυχικών και πνευματικών δεσμών μεταξύ της ελληνικής Δωδεκανήσου και του ελευθέρου ελληνικού κράτους [...] Το πανελλήνιον ας ευφρανθή, η Δωδεκάνησος είναι ελευθέρα και ελληνική.

²²⁹ Σύμφωνα με αφήγηση της Ιωάννας Τσάτσου, ο Δαμασκηνός πιέζει τον Τσόρτσιλ περί των Δωδεκανήσων. Ο Βρετανός πρωθυπουργός αρχικά εμφανίζεται διστακτικός. Συχνά πυκνά ο Γεωργιάκης και ο Σεφέρης επισκέπτονται την βρετανική πρεσβεία επιζητώντας μια απάντηση εκ Λονδίνου. Τελικά οι Βρετανοί ανάβουν πράσινο φως ώστε να ετοιμαστεί το Αβέρωφ όπως οδηγήσει τον αρχιεπίσκοπο και αντιβασιλέα στη Ρόδο σε μια απολύτως σημειολογική επίσκεψη -για μια άποψη βλέπε Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 250.

²³⁰ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 250-251.

*Δύναται να αναμένει με ακλόνητον εμπιστοσύνη και την τυπική διαβεβαίωση των μεγάλων μας συμμάχων διά την επάνοδό της εις την αγκάλην της μητρός της. Διότι η επίσημος αυτή αναγνώρισις με την βοήθειαν του Παντοδυνάμου θα έλθη ασφαλώς, θα έλθη αφεύκτως. Χριστός Ανέστη. Ζήτω το Έθνος. Ζήτω η Δωδεκάνησος. Ζήτω οι Σύμμαχοι.*²³¹

Μεταξύ του λόγου του Δαμασκηνού και του επισήμου γεύματος που ακολούθησε, ο αρχιεπίσκοπος-αντιβασιλέας παρασημοφορεί τον Βρετανό αρχιστράτηγο Μέσης Ανατολής Μπέρναρ Πάτζετ τονίζοντας το γεγονός της σχέσης του τελευταίου, εγγονός, με τον στρατάρχη και φιλέλληνα Τζωρτζ που πολέμησε με το πλευρό των Ελλήνων στην επανάσταση του 1821. Την επομένη, ο Δαμασκηνός αναχωρεί για την Κρήτη.²³²

Τον Ιούλιο του 1945 ανατρέπεται το πολιτικό σκηνικό στη Βρετανία. Οι Εργατικοί του Κλέμεντ Άτλη έρχονται στην κυβέρνηση. Ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Έρνεστ Μπέβιν προωθεί για την Ελλάδα τη λύση μιας λιγότερο δεξιάς, μιας πιο κεντρώας διακυβέρνησης. Εντός αυτού του πλαισίου ο ναύαρχος και πρωθυπουργός Βούλγαρης μάλλον φαντάζει παράταιρος. Άλλωστε έχει συγκεντρώσει τα φώτα της δημοσιότητας εξ αιτίας των θέσεών του: «Είμαι φασίστας και δεν συζητώ» είχε πει κάποια στιγμή σε δημοσιογράφους.²³³ Τον Σεπτέμβριο της ίδιας χρονιάς ο Δαμασκηνός καλείται στο Λονδίνο. Ο Βούλγαρης αν και έχει υποβάλει την παραίτησή του από τις 10 Αυγούστου παραμένει στην πρωθυπουργία μέχρι να βρεθεί λύση. Οι δεξιοί ηγέτες αλλά και παράγοντες του κέντρου με προεξέχοντα τον

²³¹ Κόλλιας Σήφης, *Αρχιεπίσκοπος - Αντιβασιλέας Δαμασκηνός ο από Κορινθίας*, Αθήνα, 1975, σ. 136-137, Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 251-252.

²³² Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 252. Ο Δαμασκηνός είχε συνοδούς στο ταξίδι τον Σκεύο Ζερβό και τον Γιάννη Καζούλη, δύο από τα δυναμικότερα στελέχη του αγώνα για την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στη μητέρα πατρίδα. Επρόκειτο για κίνηση που σκοπό είχε να θέσει με πανηγυρικό τρόπο το ζήτημα της Ένωσης. Η βρετανική κυβέρνηση μάλλον αιφνιδιάστηκε από την ομιλία του Δαμασκηνού. Ο, τη στιγμή εκείνη, υφυπουργός Εξωτερικών Χωλ εκφράζει την αποδοκιμασία του στη Βουλή των Κοινοτήτων. Φαίνεται πως πράγματι οι Βρετανοί δεν θεωρούσαν δεδομένη την προσάρτηση των Νήσων στην Ελλάδα. Σε άρθρο της η συντηρητική *Daily Mail* χαρακτηρίζει τα Δωδεκάνησα σαν μία από τις πέντε περιοχές ενδεχομένων ταραχών μετά τη λήξη του πολέμου και προσθέτει: «Ο αρχιεπίσκοπος της Ελλάδος Δαμασκηνός επισκέπτεται επιδεικτικά επιβαίνων θωρηκτού την δωδεκανησιακήν νήσον Ρόδον -ιταλική- αλλά δυνατόν ελληνικήν εις το μέλλον. Ο αντικειμενικός σκοπός των κινήσεων τούτων είναι σαφής. Είναι δηλαδή η δημιουργία εδαφικών δικαιωμάτων και σφαιρών επιρροής τόσο ισχυρής όπως και κατά τη Διάσκεψη της Ειρήνης εις το τέλος του τελευταίου πολέμου και δι' αυτόν ακριβώς το λόγο μια επανάληψη σήμερον είναι λιγότερον συγχωρητέα». Υπό αυτών των συνθηκών, η επίσκεψη του Δαμασκηνού στη Ρόδο υποστηρίχθηκε από το σύνολο του πολιτικού φάσματος. Τόσο η δεξιά *Καθημερινή* της 15^{ης} όσο και η κομμουνιστική *Λαϊκή Φωνή* της 18^{ης} Μαΐου 1945 χαιρετίζουν την κίνηση του αντιβασιλέα-αρχιεπισκόπου -περί τούτων βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 293-294.

²³³ Γρηγοριάδης Φοίβος, *Ιστορία του εμφυλίου πολέμου 1945-1949. Το δεύτερο αντάρτικο*, τόμος Β', Καμαρινοπούλου, 1980, σ. 542.

Γεώργιο Παπανδρέου αξιώνουν τη διενέργεια του περίφημου πολιτειακού δημοψηφίσματος εντός φθινοπώρου. Οι αριστερές δυνάμεις υποστηριζόμενες και από κόμματα του κέντρου ζητούν αναβολή και συγκρότηση αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης. Ο Δαμασκηνός, γράφει ο Γιώργος Καραγιάννης, φαίνεται να συμφωνεί με την δεύτερη άποψη καθώς αυτή επιτρέπει την παραμονή του στην αντιβασιλεία, από την άλλη δεν παύει να επιθυμεί μια κεντροδεξιά συνεργασία προς απομόνωση των κομμουνιστών. Ωστόσο σε κάθε περίπτωση χρειάζεται τη στήριξη των Βρετανών, έτσι, θεωρεί την πρόσκλησή του στο Λονδίνο προσωπική επιτυχία.^{234, 235}

Βέβαια, οι βασιλόφρονες βλέπουν με καχυποψία το ταξίδι του αρχιεπισκόπου στη βρετανική πρωτεύουσα. Ο Παναγιώτης Πιπινέλης, βιογράφος του Γεωργίου, γράφει: «Ήδη από τον Μάιο του 1945 είχε διαγνώσει (ο Γεώργιος) τις προσπάθειες του αρχιεπισκόπου να παρατείνει τη στιγμή του δημοψηφίσματος και του απηύθυνε επιστολή εις την οποία ούτος απάντησε με έναν ορμαθόν διαβεβαιώσεων αφοσιώσεως και αοριστιών ως προς τα μέλλοντα να λάβουν χώραν. Το Σεπτέμβριον του ιδίου έτους η αγγλική κυβέρνηση καλεί εις Λονδίνο τον αντιβασιλέα, χωρίς ούτε εκ μέρους αυτής, ούτε εκ μέρους αυτού να κριθεί αναγκαίο όπως λάβει γνώση της επισκέψεως ο βασιλεύς». Εν τέλει, ο Δαμασκηνός επιστρέφει από το Λονδίνο έχοντας τη βρετανική στήριξη για πρόταξη εκλογών, τις οποίες μάλιστα προαναγγέλλει για τις 20 Ιανουαρίου 1946. Εντούτοις συναντά την αντίδραση των παλαιοδημοκρατικών (βενιζελογενών) κομμάτων που απειλούν με αποχή αν δεν λάβουν τον αναγκαίο χρόνο προετοιμασίας, αξιώνουν, δε, την αποπομπή Βούλγαρη. Ο τελευταίος πράγματι

²³⁴ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 64-65.

²³⁵ Το πολιτικό κλίμα της περιόδου φαντάζει ιδιαίτερα ενδιαφέρον έμπλεο διαβουλεύσεων και πολυπλοκοτήτων. Οι Αμερικανοί προτείνουν τη διεξαγωγή εκλογών και κατόπιν δημοψηφίσματος για το πολιτειακό υπό τη λογική σκέψη της ανάγκης ύπαρξης αξιόπιστης εκλεγμένης ηγεσίας που θα προχωρήσει σ' αυτό. Οι Βρετανοί προτείνουν τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος και κατόπιν των εκλογών. Το ΚΚΕ συμφωνεί με τη διεξαγωγή των εκλογών πριν το δημοψήφισμα ζητώντας, ωστόσο, συγκρότηση αντιπροσωπευτικής κυβερνήσεως. Κατά τον Ιωάννη Θεοδωρίδη, η αριστερά γνωρίζει πως αυτό δεν θα γίνει αποδεκτό, απλά, επιζητά μια αφορμή να μπούκοτάρει τις επερχόμενες εκλογές. Τον Αύγουστο του 1945 ο Δαμασκηνός αρνείται την αντικατάσταση της κυβέρνησης Βούλγαρη παρά την κίνηση παραίτησης του τελευταίου. Το ΚΚΕ ως αντίδραση αποσύρει τους εκπροσώπους του που επέβλεπαν τη διαδικασία σύνταξης εκλογικών καταλόγων. ΗΠΑ και Βρετανία καταλήγουν στην γραμμή 'πρώτα εκλογές και έπειτα δημοψήφισμα'. Μόλις η σκέψη επισημοποιείται γεννούνται θυελλώδεις διαφωνίες. Οι του Λαϊκού Κόμματος συμφωνούν με τους αγγλοαμερικανούς πιστεύοντας στη νίκη. Το ΚΚΕ ζητά αναλογικό εκλογικό σύστημα και αναβολή των εκλογών επικαλούμενο την κακή πολιτική κατάσταση. Οι βενιζελόφρονες φοβούνται ήττα λόγω της πώλωσης. Οι Φιλελεύθεροι αποδέχονται το αναλογικό σύστημα θεωρώντας πως το πλειοψηφικό θα οδηγήσει σε συνασπισμό της Αριστεράς -για μια εικόνα βλέπε Θεοδωρίδη Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 408-409.

αποπέμπεται.²³⁶ Στις 18 Οκτωβρίου αναλαμβάνει (και) την πρωθυπουργία ο Δαμασκηνός.²³⁷

Ο Δαμασκηνός παραμένει στη θέση του πρωθυπουργού για δύο εβδομάδες. Την 1^η Νοεμβρίου ορκίζεται νέα κυβέρνηση υπό τον Παναγιώτη Κανελλόπουλο. Η διάρκεια της περιορίζεται σε 22 ημέρες πριν αντικατασταθεί από τον Θεμιστοκλή Σοφούλη -ακριβώς αυτή η τελευταία κυβέρνηση διεξάγει τις γενικές εκλογές της 31^{ης} Μαρτίου στις οποίες δεν λαμβάνει μέρος η αριστερά.²³⁸

Κατά τη διάρκεια της πρωθυπουργίας του, ο Δαμασκηνός, γράφει ο Καραγιάννης, προσπαθεί να προωθήσει ένα νέο κυβερνητικό σχηματισμό με πρόσωπα της δεξιάς και του κέντρου, να αναβάλει το δημοψήφισμα για τρία χρόνια και να ενώσει τα αστικά κόμματα κατά των κομμουνιστών. Αρχικά ρίχνει την ιδέα κυβέρνησης υπό τον Θεμιστοκλή Σοφούλη με τη συμμετοχή του Λαϊκού Κόμματος. Η ιδέα απορρίπτεται από το κόμμα από των Λαϊκών με υπόδειξη του Γεωργίου. Ως αποτέλεσμα αυτής της εξέλιξης έρχεται ασφαλώς και η απόρριψη της σκέψης για τριετή παράταση της αντιβασιλείας. Από τη μεριά τους τα αριστερά κόμματα δεν φαίνονται τόσο αρνητικά στην προοπτική σχηματισμού αντιπροσωπευτικής κυβέρνησης ή, έστω, κυβέρνησης κέντρου με τη δική τους «κριτική στήριξη». Ο Δαμασκηνός επιμένει σε συνεργασία παλαιοδημοκρατικών και δεξιών, ως εκ τούτου δέχεται τα πυρά του αριστερού χώρου.²³⁹

Μετά την αποτυχία σχηματισμού κυβέρνησης Σοφούλη και Λαϊκών, ανατίθεται εντολή, με υπόδειξη Μπέβιν, στον Π. Κανελλόπουλο. Και αυτό το σχήμα ως είδαμε δεν μακροημερεύει. Ήδη τη 13^η Νοεμβρίου 1945 βρίσκεται στην Αθήνα ο Βρετανός υφυπουργός Εξωτερικών Έκτωρ Μακ Νηλ με στόχο την επιβολή τόσο ενός

²³⁶ Ο Κούκουνας γράφει ότι ο Βούλγαρης είχε επίσης υποσχεθεί εκλογές εντός Ιανουαρίου 1946. Ωστόσο τα κόμματα με τη στάση τους και τις αγεφύρωτες διαφωνίες τους τον οδηγούν τη 17^η Οκτωβρίου 1945 σε ανέκκλητη παραίτηση -για μια εικόνα βλέπε Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 252.

²³⁷ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 64-65-66. Γρηγοριάδης Φοίβος, *Ιστορία του εμφυλίου πολέμου 1945-1949. Το δεύτερο αντάρτικο*, τόμος Β', Καμαρινοπούλου, 1980, σ. 548

²³⁸ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 252, Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946 προοίμιο του εμφυλίου πολέμου» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, επιμ. Ιατρίδης Ιωάννης, μτφρ. Δρίτσα Μαργαρίτα, Λυκιαρδοπούλου Αμαλία, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006, σ. 309-310.

²³⁹ Η εφημερίδα του Ηλία Τσιριμώκου *Μάχη* στο φύλλο της 12^{ης} Οκτωβρίου 1945 αποκαλεί τον Δαμασκηνό «αιχμάλωτο της δεξιάς» και «φαρμακοτρίφη των συνταγών των Λαϊκών». Συνεχίζει δε την επίθεση ως εξής: «Αν αισθάνεται πως μπορεί να χειραφετηθεί από την τρομερή φράση 'εμείς και εκείνοι' που είχε πει όταν πρωτόγινε αντιβασιλεύς -ταυτίζοντας τον εαυτό του με τη δεξιά- έχει καλώς! Τότε μπορεί να γίνει πραγματικός ρυθμιστής -εκείνος και όχι το Λαϊκό Κόμμα. Αν όχι -τότε- όσο συντομότερα παραιτηθεί, τόσο το καλύτερο και για κείνον και για την ομαλότητα στην Ελλάδα!».

προγράμματος οικονομικής ανόρθωσης υπό την εποπτεία αλλοδαπών τεχνοκρατών όσο και ενός κυβερνητικού συνασπισμού που θα προωθήσει το ζήτημα των εκλογών περί τον Μάρτιο του νέου έτους. Η παραμονή του αλλοδαπού διπλωμάτη στη χώρα συνυφαίνεται με έναν παρασκηνιακό πόλεμο κατά τον οποίο, όπως σημειώνει ο καθηγητής Βασίλειος Κόντης, καταπατείται κάθε έννοια εθνικής κυριαρχίας.²⁴⁰ Ο Βρετανός υφυπουργός επιβάλλει τελικά τον σχηματισμό κυβέρνησης Σοφούλη με κεντροαριστερό, ωστόσο, πρόσημο· πρόκειται για σύνθεση που ορκίζεται τα ξημερώματα της 22^{ας} Νοεμβρίου.²⁴¹ Ο Δαμασκηνός βλέποντας να αποτυγχάνει το σχέδιο του για μια κεντροδεξιά λύση, υποβάλλει την παραίτησή του. Η τελευταία ανακαλείται μετά από βρετανική υπόδειξη.^{242, 243, 244}

Τις πρώτες ημέρες η κυβέρνηση Σοφούλη απολαμβάνει την στήριξη των κομμάτων του κέντρου, της παρέχεται, δε, ανοχή από τις αριστερές δυνάμεις. Η περίοδος συναίνεσης δεν διαρκεί. Το ΚΚΕ αποσύρει την ανοχή του τη στιγμή που

²⁴⁰ Κόντης Βασίλειος, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα: 1945-1949*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986, σ. 83-84

²⁴¹ Ο Γεώργιος διαμαρτύρεται για το διορισμό της συγκεκριμένης κυβέρνησης όπως και για την καθυστέρηση του δημοψηφίσματος. Η κυβέρνηση Σοφούλη με μέλη τους Τσουδερό, Καφαντάρη, Μυλωνά και Καρτάλη φαντάζει όργανο των Εργατικών της Βρετανίας. Οι δεξιοί αντιδρούν ομιλώντας για αποκάλυπτη βρετανική παρέμβαση. Τα αριστερά κόμματα την αποδέχονται θεωρώντας πως παρέχει εχέγγυα για τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών, θεωρώντας πως θα πετύχει την οικονομική ανασυγκρότηση -περί τούτων βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 411

²⁴² Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 64-67-68

²⁴³ Ο Σήφης Κόλλιας παρουσιάζει με διαφορετικό τρόπο το επεισόδιο της παραίτησης Δαμασκηνού. Κατά τον μελετητή ο αρχιεπίσκοπος βρίσκεται σε διάσταση με τον Μακ Νηλ και δεν διστάζει να υποβάλει παραίτηση. Ανακαλεί όχι κατόπιν βρετανικής χειραγώγησης αλλά κατόπιν παράκλησης από τον πολιτικό κόσμο. Μάλιστα, ανακαλεί θέτοντας όρο την επίτευξη των προθεσμιών των εκλογών και του δημοψηφίσματος -περί τούτου βλέπε Κόλλιας Σήφης, *Αρχιεπίσκοπος - Αντιβασιλεύς Δαμασκηνός ο από Κορινθίας*, Αθήνα, 1975, σ. 135

²⁴⁴ Στο *Parliamentary Debates. House of Commons*, Volume 416, Number 45 διαβάζουμε: «Τονίστηκε ότι στο πλαίσιο της United Nations Relief and Rehabilitation Administration (UNRRA) πρέπει να ληφθούν μέτρα για την οικονομική ανασυγκρότηση της Ελλάδος, τα οποία να συνδυαστούν με τον χρόνο των εκλογών και του δημοψηφίσματος για το πολιτειακό. Κατά τη γνώμη του Αντιβασιλέως το δημοψήφισμα πρέπει να αναβληθεί για τρία χρόνια. Ακόμα να σχηματιστεί μια ενωτική και αντιπροσωπευτική κυβέρνηση η οποία θα αναλάβει την ανασυγκρότηση της χώρας. Οι προτάσεις του δεν ικανοποίησαν την αγγλική πλευρά. Αντί γι' αυτές προτάθηκε μια δέσμη μέτρων που προέβλεπαν: α) εκλογές μέχρι το τέλος Μαρτίου 1946, β) δημοψήφισμα μέχρι τον Μάρτιο του 1948, γ) οικονομική ανοικοδόμηση της χώρας. Μόνο μια ισχυρή κυβέρνηση μπορεί να εγγυηθεί ότι αυτά τα μέτρα θα αποδώσουν. Πολλά ειπώθηκαν για την πρόθεση του Αντιβασιλέως να παραιτηθεί. Τελικά η παραίτησή του δώσαμε στον Έλληνα βασιλέα. Η κυβέρνησή μας ποτέ δεν δεσμεύτηκε για συγκεκριμένες ημερομηνίες για εκλογές και δημοψήφισμα. Επιθυμία μας είναι ο ελληνικός λαός ελεύθερος να αποφασίσει για την κυβέρνησή του και το πολίτευμά του» -για μια ιδέα βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 411 / υπ. 404

στελέχη του κέντρου όπως ο Σοφοκλής Βενιζέλος και ο Γεώργιος Παπανδρέου φλερτάρουν με απόψεις του Λαϊκού Κόμματος. Ο πολιτικός άξων κλίνει και πάλι προς τα δεξιά ενώ οι αριστεροί διαμαρτύρονται πλέον όλο και πιο emphatic για εις βάρος τους διώξεις στην επαρχία εκ μέρους της ακροδεξιάς. Εντός αυτού του περιβάλλοντος, η χώρα οδεύει σε εκλογές με τα σημάδια να δείχνουν επικράτηση της δεξιάς.²⁴⁵ Ο αρχιεπίσκοπος, όπως βεβαιώνει ο σύμβουλος του εξόριστου βασιλέα Σπύρος Μαркеζίνης, αντιλαμβάνεται τις νέες συνθήκες: *...ο Δαμασκηνός θα ήταν εφεξής πειθήνιο όργανο των βασιλοφρόνων, εφόσον φυσικά θα επικρατούσαν. Όπως και συνέβη. Από της στιγμής εκείνης, οι σχέσεις κατέστησαν ανέφελες...*²⁴⁶

Η κατάσταση αναταραχής με τις αιτιάσεις των κομμουνιστικών δυνάμεων οδηγούν το Σοφούλη και άλλους κεντρώους στο αίτημα αναβολής των εκλογών. Ωστόσο, γράφει ο Καραγιάννης, οι Βρετανοί (και οι Αμερικανοί, συμπληρώνουμε) έχουν αποφασίσει. Αρκετοί υπουργοί παραιτούνται ενώ η αριστερά δηλώνει τη μη συμμετοχή της. Στις 31 Μαρτίου 1946 οι βασιλόφρονες του Λαϊκού Κόμματος κατισχύουν με ευκολία.²⁴⁷ Όμως την παραμονή των εκλογών συμβαίνει κάτι που θα σημαδέψει την ελληνική κοινωνία και ιστορία. Ένοπλη ομάδα αριστερών επιτίθεται στο σταθμό χωροφυλακής στο Λιτόχωρο Πιερίας με αδιευκρίνιστο αριθμό θυμάτων καθώς κάποιοι χωροφύλακες θάβονται στα ερείπια -η συγκεκριμένη επίθεση αποτελεί το έναυσμα του εμφυλίου (του τρίτου γύρου του) που έρχεται.²⁴⁸

²⁴⁵ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 68.

²⁴⁶ Μαркеζίνης Σπύρος, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος Β', Πάπυρος, Αθήνα, 1994, σ. 193.

²⁴⁷ Ο Ιωάννης Θεοδωρίδης γράφει ότι η κυβέρνηση Σοφούλη επιθυμούσε την αναβολή των εκλογών επ' αόριστον ή, έστω, μέχρι την απόκτηση ελέγχου πάνω στις ένοπλες δυνάμεις, στην ελληνική χωροφυλακή και στις δημόσιες υπηρεσίες. Στις αρχές του Δεκεμβρίου του 1945 ενημερώνει τους αγγλοαμερικανούς περί του δύσκολου της διεξαγωγής εκλογών τον επόμενο Μάρτιο, αντιπροτείνει, δε, ως εκλογικό χρόνο τον Απρίλιο (ποια άραγε η διαφορά;). Οι ξένες δυνάμεις δεν δέχονται. Οι Αμερικανοί με πρόσχημα την οικονομική αρωγή επιμένουν στην όσο το δυνατό γρηγορότερη άρση της πολιτικής αβεβαιότητας. Η κυβέρνηση φοβούμενη αναστολή της αμερικανικής βοήθειας υποχωρεί. Τις εκλογές παρακολουθεί συμμαχική αποστολή αποτελούμενη από Αμερικανούς, Βρετανούς και Γάλλους, όχι, όμως, Σοβιετικούς. Επικρατεί η Ηνωμένη Παράταξις Εθνικοφρόνων (ουσιαστικά οι Λαϊκοί) των Κωνσταντίνου Τσαλδάρη, Στυλιανού Γονατά και Απόστολου Αλεξανδρή με ποσοστό 55, 1% και 206 έδρες επί συνόλου 354. Ακολουθεί ο συνασπισμός της Εθνικής Πολιτικής Ενώσεως των Σοφοκλή Βενιζέλου, Γεωργίου Παπανδρέου και Παναγιώτη Κανελλόπουλου με 19,3% και 68 έδρες. Έπονται το κόμμα των Φιλελευθέρων του Σοφούλη με 14,4% και 48 έδρες, το Εθνικόν Κόμμα Ελλάδος του Ναπολέοντα Ζέρβα με 6% και 20 έδρες και διάφορα μικρότερα κόμματα που λαμβάνουν συνολικά 12 έδρες -για μια εικόνα βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 412-413, επίσης, Ζακυνθός Διονύσιος, *Η Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα, 1965, σ. 113, Αναστασιάδης Γιώργος, *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1991, σ. 9-11, Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η ελληνική πολιτική ζωή. Εικοστός αιώνας*, Παπαζήση, Αθήνα, 1997, σ. 165.

²⁴⁸ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 68.

Η επικράτηση του Λαϊκού Κόμματος και του Κωνσταντίνου Τσαλδάρη στις εκλογές του Μαρτίου ανοίγει το δρόμο για την επιστροφή του Γεωργίου. Ο Δαμασκηνός αποφασίζει να παραιτηθεί από αντιβασιλέας. Ανάμεσα σ' αυτόν, τον Γεώργιο και τον Μπέβιν ανταλλάσσονται κάποια μηνύματα:

Διά την Α. Μ. Βασιλέα των Ελλήνων Γεώργιον

Λονδίνο

Διά του από 27 Νοεμβρίου τηλεγραφήματός μου προς την Υμετέραν Μεγαλειότητα εγνώρισα τους λόγους, δι' ους ενέδωκα, κατόπιν επιμόνων συστάσεων των Συμμάχων και εν όψει επικινδύνων πολιτικών εξελίξεων, ν' ανακαλέσω την υποβληθείσαν παραίτησίν μου, παραθέσας άμα και το κείμενον ανακοινωθέντος προς τον Ελληνικόν Λαόν, εξηγούντος τους λόγους της ανακλήσεως της παραίτησεως.

Εις το ανακοινωθέν τούτο εδηλούτο, ότι το χρονικόν διάστημα, κατά το οποίον θα έφερον το βάρος των καθηκόντων του Αντιβασιλέως, θα ήτο βραχύ και συγκεκριμένως θα διήρκει μέχρι των εξαγγελθεισών εκλογών.

Ήδη αι εκλογαί εγένετο και κατά συνέχειαν κατηρτίθη η Ελληνική Κυβέρνησης συνασπισμού, ήτις και ανέλαβεν από της σήμερον την διακυβέρνησιν της Χώρας.

Αδέσμευτος πλέον και εγώ προχωρώ επί το χρέος να υποβάλω την παραίτησίν μου από των καθηκόντων του Αντιβασιλέως και παρακαλώ θερμώς την Υμετέραν Μεγαλειότητα, όπως ευαρεστηθή ν' αποδεχθή ταύτην [...]

† Ο Αθηνών Δαμασκηνός

Ο Γεώργιος απαντά ως εξής:

Λονδίνον 7/4/46

Προς τον Μακαριώτατον Αντιβασιλέα,

Επί τη υποβολή της παραιτήσεώς σας εκ των καθηκόντων του Αντιβασιλέως, επιθυμώ να εκφράσω Υμίν τας θερμάς μου ευχαριστίας διά την επιτυχή εκπλήρωσιν της αποστολής σας κατά την ταραχώδη περίοδον, ήτις επηκολούθησε την απελευθέρωσίν της Πατρίδος μας μέχρι σήμερον. Αναθέσας Υμίν την εντολήν, όπως με εκπροσωπήσητε κατά την περίοδον ταύτην, εγνώριζον τας δραματικές συνθήκας... [...] Εν τη επιθυμία μου όπως διευθετηθή η άσκησης των Βασιλικών καθηκόντων κατά την διάρκεια της εκ της Χώρας απουσίας μου συμφώνως προς τας διατάξεις του Συντάγματος και των νόμων, απεφάσισα, όπως, αποδεχόμενος κατ' αρχήν την Υμετέραν παραίτησιν, παρακαλέσω Υμάς όπως εξακολουθήσητε ασκούντες προσωρινώς τα καθήκοντα του Αντιβασιλέως μέχρι πλήρους συγκροτήσεως της Κυβερνήσεως και αποκαταστάσεως του ομαλού κυβερνητικού ρυθμού, επιφυλάττομαι δε να λάβω την

υπεύθυνον γνώμην της Κυβερνήσεως επί του τρόπου της αποκαταστάσεως της εν προκειμένω συνταγματικής τάξεως.

Γεώργιος Β΄

Ο Δαμασκηνός αποδέχεται τη συνέχιση των αντιβασιλικών καθηκόντων ...έχων υπ' όψιν μου το τηλεγράφημα της Υμετέρας Μεγαλειότητος, ως και την κατ' επανάληψιν διαδηλωθείσαν ομόφωνον απόφασιν της υπευθύνου Κυβερνήσεως, παρακαλούσης, όπως συνεχίσω ασκών τα καθήκοντα του Αντιβασιλέως κατά την μεταβατικήν περίοδον, απεφάσισα παρά την αντίθετον ζωηράν μου επιθυμίαν, να εξακολουθήσω φέρων το βάρος της Αντιβασιλείας...²⁴⁹

Προς τον Δαμασκηνό στέλνει μήνυμα περί τη 10^η Απριλίου 1946 και ο Μπέβιν, εντός του οποίου και μεταξύ άλλων αναφέρεται πως ...επληροφορήθην παρά του Σερ Κλίφορντ Νόρτον, ότι δεν διατίθεσθε να συνεχίσητε τα καθήκοντά σας. Η Υμετέρα Μακαριότης θέλει συνειδητοποιήσει, ότι μεγάλα ζητήματα διακυβεύονται και θέλει, όπως είμαι βέβαιος, συμμαρισθή την άποψίν μου ότι, επί του παρόντος, το μόνον πράγμα το οποίον έχει σημασίαν είναι το μέλλον της Ελλάδος [...] Το να αποσυρθή η Υμετέρα Μακαριότης της Αρχής κατά την κρίσιμον αυτήν περίστασιν, θα προκαλέση αποτελέσματα μεγίστης διαταραχής [...] Η Υμετέρα Μακαριότης οφείλει να συνειδητοποιήσει, ότι εις τόσον ανωμάλους περιστάσεις είναι αδύνατον να προβλέψη τις διά πόσον χρόνον θα κληθήτε να φέρητε το βάρος τούτο, αλλά μοι φαίνεται, ότι το προς την Πατρίδα σας χρέος δεν σας αφήνει ελεύθερον να εκλέξητε τίποτε άλλο παρά να συνεχίσητε τα καθήκοντά σας επί του παρόντος.

Ύστερα και από αυτήν την πίεση, ο Δαμασκηνός, με παρέλευση δύο ημερών, απαντά στον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών δηλώνοντας τη συγκίνησή του διά τα καλά λόγια που του απευθύνονται και ανταποδίδοντας τις φιλοφρονήσεις, δεσμεύεται, όπως συνεχίζει εκτελώντας τα καθήκοντα της αντιβασιλείας.²⁵⁰

Ο Δαμασκηνός μετά την βρετανική και βασιλική επιμονή παραμένει αντιβασιλέας για πέντε μήνες. Την 1^η Σεπτεμβρίου του 1946 διεξάγεται δημοψήφισμα που επαναφέρει τον Γεώργιο στην Ελλάδα.²⁵¹ Με την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων, ο

²⁴⁹ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 252-255.

²⁵⁰ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 255-256.

²⁵¹ Υπέρ της επανόδου του Γεωργίου τάσσεται ασφαλώς το Λαϊκό Κόμμα με τα στελέχη του να επιθυμούν δημοψήφισμα ακόμα και μέσα στον Ιούνιο. Αυτό διότι θεωρούν πως πρέπει να προλάβουν ενδεχόμενα ιδικά τους λάθη που θα πλήξουν τη φιλοβασιλική ρητορική, επιπλέον, πιστεύουν ότι ακόμα και οι οπαδοί της αβασίλευτης δημοκρατίας θα συνταχθούν μαζί τους ως αντίδραση στους κομμουνιστές. Οι Βρετανοί τάσσονται αναφανδόν υπέρ της επιστροφής Γεωργίου, επιζητούν, δε,

αρχιεπίσκοπος τηλεγραφεί στον Γεώργιο συγχαίροντάς τον, καταθέτοντας παράλληλα την εντολή της αντιβασιλείας *...ήδη θεωρών τερματισθείσαν την μεταβατικήν περίοδον, δι ην εκλήθην να συνεχίσω το έργον του Αντιβασιλέως, και συνεπώς λήξασαν την εν τούτω αποστολήν μου...* Ο Γεώργιος ανταπαντά αποδεχόμενος την κατάθεση της εντολής εκφράζοντας *...εις Υμάς τας ειλικρινείς μου ευχαριστίας και συγχαρητήρια διά την επιτυχή διεξαγωγήν μιας εξόχου υπηρεσίας, ην προσεφέρατε εις το Έθνος.*²⁵²

Πλέον ο χρόνος της αντιβασιλείας Δαμασκηνού τερματίζεται με τον Αμερικανό υπουργό Εξωτερικών Τζέιμς Μπίρνες και τον Ουίνστον Τσόρτσιλ να του απευθύνουν επιστολές εξαίροντας τη συμβολή του στα πολιτικά πεπραγμένα της Ελλάδος.²⁵³ Ο μέχρι τούδε αντιβασιλέας και για διάστημα δύο εβδομάδων πρωθυπουργός επιστρέφει ολοκληρωτικά στα αρχιερατικά του καθήκοντα. Η δύσκολη περίοδος της μετάβασης από την κατοχή και τις κατοχικές κυβερνήσεις στην ελευθερία και στην βασιλευόμενη δημοκρατία όπως και της επίλυσης του πολιτικού διακυβεύματος λήγει. Μια δυσκολότερη περίοδος, αυτή του Εμφυλίου, έχει ήδη έρθει.

διεξαγωγή δημοψηφίσματος εντός βμηνών από τις εκλογές ελπίζοντας σε μια όσο το δυνατό γρηγορότερη απεμπλοκή τους από την Ελλάδα. Οι Αμερικανοί θεωρούν ότι προέχει η λύση του οικονομικού ελληνικού προβλήματος, ότι το δημοψήφισμα δύναται να αναβληθεί τελικά υποχωρούν έναντι των Βρετανών. Οι σύμμαχοι παρατηρητές των πολιτικών διαδικασιών αν και χαρακτηρίζουν, με αναφορά που εκδίδεται στις 11 Απριλίου 1946, τις εκλογές του Μαρτίου ελεύθερες και δίκαιες, συστήνουν την αναθεώρηση των εκλογικών καταλόγων πριν την κλήση στις κάλπες του ελληνικού λαού για δεύτερη φορά εντός μικρού χρονικού διαστήματος. Το ΚΚΕ ασφαλώς και καταγγέλλει τις εκλογές του Μαρτίου ως «νόθεες».

Αρχικά οι βουλευτικές εκλογές δίδουν, την 4^η Απριλίου 1946, προσωρινή κυβέρνηση συνασπισμού υπό τον Πρόεδρο του ΣτΕ, Παναγιώτη Πουλίτσα. Τη 13^η Μαΐου ο αρχιεπίσκοπος εκφωνεί το Λόγο του Θρόνου ανακοινώνοντας δημοψήφισμα για το πολιτειακό την 1^η Σεπτεμβρίου 1946. Ο Δαμασκηνός στον λόγο του χρησιμοποιεί τη φράση «δημοψήφισμα για την επάνοδο της Αυτού Μεγαλειότητος του Βασιλέως» προκαλώντας διαμαρτυρίες των κεντρώων κομμάτων και προσωπικοτήτων. Οι Παπανδρέου, Κανελλόπουλος, Σοφούλης και Βενιζέλος υποστηρίζουν ότι ο λαός καλείται να ψηφίσει περί της μορφής του πολιτεύματος και όχι περί της επιστροφής ή μη του Γεωργίου. Από τη μεριά του ο Κωνσταντίνος Τσαλδάρης ομιλεί για ζήτημα επανόδου καθιστώντας, ωστόσο, σαφές πως αρνητική ψήφος στο αυτό ζητούμενο σημαίνει τερματισμό της μοναρχίας.

Στις 18 Μαΐου 1946 και αφού εκλέγεται ο Τσαλδάρης στην ηγεσία του Λαϊκού Κόμματος, σχηματίζεται κυβέρνηση υπό αυτόν και αποκλειστικά από στελέχη της Ηνωμένης Παρατάξεως Εθνικοφρόνων.

Το περί του πολιτειακού ζητήματος δημοψήφισμα λαμβάνει χώρα την 1^η Σεπτεμβρίου 1946. Υπέρ της επανόδου του Γεωργίου τάσσεται το 69% των ψηφισάντων. Γίνονται καταγγελίες για νοθεία με το ΚΚΕ να πρωτοστατεί σ' αυτές. Σε περιοχές με αριστερή επιρροή, το αποτέλεσμα μοιράζεται. Ξένοι παρατηρητές αναφέρουν την, όπου ήτο δυνατό, άσκηση πίεσης από το Λαϊκό Κόμμα υπέρ του βασιλέα. Πάρα ταύτα καταλήγουν στο συμπέρασμα πως και χωρίς τη δεξιά επιρροή, η επάνοδος του Γεωργίου θα είχε επιτευχθεί. Ο Βασιλεύς Γεώργιος ο Β΄ της Ελλάδος επιστρέφει στην χώρα την 28^η Σεπτεμβρίου 1946 υποδεχόμενος από την πολιτική ηγεσία και τον Αρχιεπίσκοπο-Αντιβασιλέα Δαμασκηνό. Αποβιώνει στην Αθήνα την 1^η Απριλίου του 1947 -για μια εικόνα περί τούτων βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 414-420.

²⁵² Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 69

²⁵³ *Εκκλησία* (23), 1946, σ. 73-74.

Ο Δαμασκηνός υποδέχεται τον Γεώργιο κατά την άφιξη του τελευταίου στην Αθήνα.

Πίσω από τον αρχιερέα διακρίνεται ο Ιωαννίνων Σπυρίδων ήτοι, ο επόμενος
αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος

2. Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός Αντιβασιλέας. Τρία θέματα προς διερεύνηση

2.1 Αλλά τι συμβαίνει άραγε με τον πρώην μητροπολίτη Αθηνών Χρυσάνθο; Μετά την απελευθέρωση, πρόσωπα φιλικά προς αυτόν κινούν θέμα αποκατάστασής του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο. Χαρακτηριστική είναι η μελέτη του δικηγόρου παρ' Αρείω Πάγω και τω Συμβουλίω της Επικρατείας Παναγιώτη Παναγιωτάκου υπό τον τίτλο *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου και των επισκόπων εν τη Ορθοδόξω Εκκλησία*. Ο Παναγιωτάκος αφού μελετά τη «συνταγματικότητα» της κυβέρνησης Τσολάκογλου προχωρά σε κρίση επί του ζητήματος της αποπομπής Χρυσάνθου. Συμπερασματικά καταλήγει στα εξής:

α) οι πράξεις των ελληνικών κυβερνήσεων κατοχής, με τη λήξη της διάρκειας των εν λόγω κυβερνήσεων, οφείλουν να εξεταστούν προκειμένου να εξακριβωθεί η

συμβατότητά τους ή μη επί τη βάσει των διεθνών νομίμων. Βάσει του αποτελέσματος της εξέτασης τους αποδίδεται ή όχι έννομο κύρος,

β) η πρώτη ελληνική κατοχική κυβέρνηση με το υπ' αριθμόν 1 νομοθετικό διάταγμα δηλώνει ότι θα προβεί σε έκδοση πράξεων συντακτικού, νομοθετικού και διοικητικού ενδιαφέροντος θεωρώντας τον εαυτό της *de facto* κυβέρνηση. Ωστόσο, υποστηρίζει ο Παναγιωτάκος, οι κυβερνήσεις κατοχής δεν συνιστούν *de facto* κυβερνήσεις, ούτε οι πράξεις τους δύναται να απολαύσουν αναγνώρισης έννομου κύρους *de facto* κυβερνήσεων. Κατά τον ίδιο, η κυβέρνηση Τσολάκογλου καταπάτησε το διεθνές και ελληνικό δίκαιο,

γ) η κατοχική κυβέρνηση μεταβάλλοντας με το Ν.Δ. 188/1941 την ισχύουσα περί την Εκκλησία της Ελλάδος νομοθεσία και θίγοντας τα διοικητικά της όργανα δρα πέρα από τα νόμιμα που προβλέπει το Διεθνές Δίκαιο. Το αρχιεπισκοπικό ζήτημα του 1938 έχει κριθεί τελεσίδικα και δεν μπορεί να επαναρυθμιστεί με πολιτειακό νόμο. Η Πολιτεία δεν δύναται να αλλοιώσει την απόφαση Ανωτάτου Διοικητικού Δικαστηρίου (ΣτΕ) της χώρας,

δ) μια κυβέρνηση κατοχής στερούμενη δικαιώματος άσκησης κυριαρχικής εξουσίας δεν δύναται να συγκαλεί αρχιερείς εξουσιοδοτώντας τους περί απόφασης επί αντικειμένων συμμείκτου είδους των οποίων τον έλεγχο νομιμότητας ασκεί η Πολιτεία. Κατά συνέπεια η Μείζων Σύνοδος του 1941 δεν μπορεί να αποφανθεί περί του κύρους του περιεχομένου αποφάσεων του Ανωτάτου Διοικητικού Δικαστηρίου.²⁵⁴ Επί τη βάσει των ανωτέρω, πολλοί ήταν αυτοί που έκριναν πως οι ελληνικές μετακατοχικές κυβερνήσεις είχαν την υποχρέωση να ακυρώσουν το Ν.Δ. 188/1941 στη λογική της εκκαθάρισης των κατοχικών νομοθετημάτων και να αποκαταστήσουν τον Χρύσανθο.²⁵⁵

Σχετικά με τον τελευταίο, ο Καραγιάννης γράφει ότι αντιμετωπίζει την αντιβασιλεία Δαμασκηνού με εχθρική διάθεση. Ο Χρύσανθος, επικεφαλής των βασιλοφρόνων όχι μόνο εγκρίνει όλες τις επιθέσεις κατά του αντιβασιλέα αλλά και τις ενορχηστρώνει. Κάθε φιλοβασιλική πρωτοβουλία οφείλει να συνοδεύεται από τη σύμφωνη γνώμη του πρώην αρχιεπισκόπου. Εάν κάποιος κινηθούν «εκτός γραμμής», ο Χρύσανθος τους επαναφέρει. Κάπως έτσι, συνεχίζει ο Καραγιάννης παραπέμποντας σε έκθεση του Σπύρου Μαρκεζίνη προς τον Γεώργιο, συνετίζεται ο αρχηγός της

²⁵⁴ Παναγιωτάκος Παναγιώτης, *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου και των επισκόπων εν τη Εκκλησία της Ελλάδος*, Αθήνα, 1946, σ. 109-128.

²⁵⁵ Κασαπίδης Μάκης, *Χρύσανθος, ο Αρχιερέυς Εθνάρχης των Ποντίων*, Μελβούρνη, 2004, σ. 209.

οργάνωσης 'Χ', Γεώργιος Γρίβας, όταν σκέφτεται τη συμμετοχή του σε κυβερνητικό πραξικόπημα τον Ιούλιο του 1945. Σε κάθε περίπτωση, επιμένει ο μελετητής, πίσω από τους μηχανισμούς των βασιλοφρόνων βρίσκεται ο Χρύσανθος διοικώντας ουσιαστικά την Επιτροπή Συντονισμού Εθνικού Αγώνος (ΕΣΕΑ) που κοσμεείται από εξέχοντα μέλη όπως ο Αλέξανδρος Παπάγος, ο Χρήστος Ζαλοκώστας, ο Αχιλλέας Κύρου και ο Σπύρος Μαркеζίνης. Η Επιτροπή συνεδρίασε για πρώτη φορά στην οικία του πρώην αρχιεπισκόπου στην Κυψέλη την άνοιξη του 1945. Όπως υποστηρίζει ο βασιλικός σύμβουλος *...με άριστο δίκτυο πληροφοριών και σχέδιο βαθμιαίας διεισδύσεως στις Ένοπλες Δυνάμεις, στη Χωροφυλακή, στην Αστυνομία, στις επαγγελματικές οργανώσεις, επέτυχε να εξουδετερώσει, εν πολλοίς, την αντίδραση των κατεχόντων την εξουσία, οι οποίοι στις επιδιώξεις τους εβοηθούντο από τους συμμάχους.*²⁵⁶

Εν τοιαύτη περιπτώσει το αρχιεπισκοπικό ζήτημα συζητείται στην Ιερά Σύνοδο της Ιεραρχίας την 25^η Ιουλίου 1946⁷· ασφαλώς δεν πρόκειται να διακινδυνεύσει κάτι ο Δαμασκηνός. Μάλιστα κατατίθεται πρόταση στην οποία διαδηλώνονται ευχαριστίες και ευγνωμοσύνη προς τη Μείζονα Σύνοδο του 1941 για την αποκατάσταση της κανονικής τάξεως και την προσφορά υπηρεσιών στην Εκκλησία και στο Έθνος.²⁵⁷ Οι πολέμιοι του Δαμασκηνού εκφράζουν άποψη περί αντικανονικότητας της σύγκλησης της Συνόδου της Ιεραρχίας βάλλοντας ουσιαστικά κατά της Αριστίνδην Διαρκούς Ιεράς Συνόδου της 91^{ης} Συνοδικής Περιόδου αλλά και κατά των κατοχικών νόμων. Από απόψεως συγκροτήσεως κρίνεται αντικανονική διότι: α) διευθύνεται από αντικανονικό Αρχιεπίσκοπο και β) συμμετέχουν και μητροπολίτες διορισθέντες ύστερα από πρόταση άκυρης και αντικανονικής Διαρκούς Ιεράς Συνόδου βάσει νόμου της κατοχής.²⁵⁸

Πέραν εικασιών και φιλοχρυσανθικών προσπαθειών, οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν προέβησαν στην κατάργηση των διαταγμάτων Τσολάκογλου βάσει των οποίων ο

²⁵⁶ Μαркеζίνης Σπύρος, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος Β', Πάπυρος, Αθήνα, 1994, σ. 120, 141, 151-153, 241-242

²⁵⁷ Κωνσταντινίδης Ιωάννης, «Η Εκκλησία των Αθηνών κατά την 35ετία 1923-1957» στο *Εκκλησία* (38), 1961, σ. 48. Ο Γιώργος Καραγιάννης εξηγεί ότι η σύγκληση της Ιεραρχίας αποτελεί έργο Δαμασκηνού που φοβάται τη στενή σχέση του Χρύσανθου με τον βασιλέα Γεώργιο που οσονούπω θα επιστρέψει στην Ελλάδα. Ο Δαμασκηνός κατά τον τρόπο τούτο επιχειρεί και τελικά εξασφαλίζει -ενόψει επιστροφής Γεωργίου- τη «δεδηλωμένη» του Σώματος της Εκκλησίας της Ελλάδος -για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 187-189.

²⁵⁸ Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 423-424.

Χρύσανθος απομακρύνθηκε του αρχιεπισκοπικού θρόνου. Η υπόθεση είναι εξόχως πολιτική και ως τέτοια αντιμετωπίζεται από τις κυβερνήσεις της Ελλάδας και της Βρετανίας. Αμφισβήτηση της ισχύος και του κύρους των νόμων με τους οποίους αποκαταστάθηκε ο Δαμασκηνός θέτει υπό αίρεση και το αξίωμα του αντιβασιλέα επιφέροντας κλυδωνισμούς στην ελληνική πολιτική ζωή. Αν ο Χρύσανθος προσέφευγε στο ΣτΕ μπορούσε να ελπίζει είτε σε ακύρωση των νομοθετικών διαταγμάτων της κατοχής, είτε σε ηθικό πλήγμα κατά του Δαμασκηνού καθώς σύμφωνα με την Συντακτική Πράξη 6/1945 «οι κυβερνήσεις της Ξένης Κατοχής, δεν ήσαν ελληνικά κυβερνήσεις, αλλά κυβερνήσεις των κατακτητών [...] δεν ήσκουν εξουσία ιδίω ονόματι. Οι εκδιδόμενοι νόμοι παρά των Κυβερνήσεων της Ξένης Κατοχής δεν είναι νόμοι Ελληνικής Κυβερνήσεως, αλλά νόμοι της Κατοχής, όργανο της οποίας ήσαν οι εκάστοτε δήθεν Ελληνικά Κυβερνήσεις».²⁵⁹ Για το λόγο αυτό, του ζητείται να μην διεκδικήσει την επάνοδό του στην Αρχιεπισκοπή, κίνηση στην οποία δεν σκόπευε άλλωστε να προβεί. Μάλιστα ο Αλέξανδρος Α. Πάλλης, υπασπιστής του βασιλέως Γεωργίου, ανακοινώνει (γραφτώς) στον Χρύσανθο ότι *...υπάρχουν περιστάσεις όπου η νομιμότης οφείλει να υποχωρήσει προ της πολιτικής σκοπιμότητος*.²⁶⁰

Εν τέλει ο πρώην αρχιεπίσκοπος Χρύσανθος καλεί την 13^η Μαΐου 1946 τον Σπύρο Μαρκεζίνη και του ενεχυριάζει κείμενο παραίτησης από τον θρόνο των Αθηνών απευθυνόμενο στον πρόεδρο της Αναθεωρητικής Βουλής. Ο Μαρκεζίνης συστήνει όπως η παραίτηση υποβληθεί στον ίδιο τον βασιλέα Γεώργιο με την επιστροφή του, «όταν θα αποκατασταθεί πλέον η πλήρης νομιμότης», όπερ και εγένετο. Την 28^η

²⁵⁹ Ζάικος Νίκος, «Διεθνές δίκαιο και συνεργασία με τον εχθρό. Η περίπτωση των κυβερνήσεων 'ανδρεικέλων' κατά τον Β' Π. Π.» στο *Εχθρός εντός των τειχών. Όψεις του δοσιλογισμού στην Ελλάδα της κατοχής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006, σ. 142.

²⁶⁰ Τασούδης Γεώργιος, *Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρύσανθος ο από Τραπεζούντος. Η εθνική και εκκλησιαστική δράσις του. 1926-1949*, τόμος Β', Αθήνα, 1972, σ. 442. Ο Γιώργος Καραγιάννης παραπέμποντας στον Θεόκλητο Στράγκα σημειώνει ότι ο ασπασμός που αντήλλαξαν στις 18 Οκτώβρη 1944 ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός και ο Γεώργιος Παπανδρέου μπροστά στον μητροπολιτικό ναό Αθηνών σηματοδοτεί τη στάση της κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας έναντι του εκκλησιαστικού προβλήματος που δημιούργησε η αποπομπή Χρύσανθου και η επάνοδος Δαμασκηνού. Η θετική κυβερνητική στάση επιβεβαιώθηκε και στην ομιλία του κυβερνητικού επιτρόπου Δημητρίου Πετρακάκου στις 9 Νοέμβρη 1944. Ο Πετρακάκος αποκαλεί τον αρχιεπίσκοπο «Γενάρχη των Ελλήνων» τονίζοντας την κατ' οίκον κράτησή του από τους Γερμανούς κατά το διάστημα Μαΐου-Αυγούστου 1944 και τις προσπάθειες που έγιναν από τις κατοχικές αρχές για την αντικατάστασή του. Αντίθετος με την κυβέρνηση στέκεται ο βασιλέας Γεώργιος. Είναι χαρακτηριστικό πως στα τηλεγραφήματα που στέλλει στον Δαμασκηνό αλλά και στον Παπανδρέου τον Δεκέμβριο του 1944 για το περί αντιβασιλείας ζήτημα αναφέρεται στον «μητροπολίτη κύριον Δαμασκηνόν» και όχι στον «Μακαριώτατον αρχιεπίσκοπον Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κύριον Δαμασκηνόν» -για περισσότερες λεπτομέρειες βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 187.

Σεπτεμβρίου 1946, μια μέρα μετά την επάνοδο του βασιλέως, ο Χρύσανθος παραιτείται οριστικά.²⁶¹ Σημειώνει ότι θεωρεί τον εαυτό του παρητημένο από την 5^η Ιουλίου 1941, ωστόσο ελλείπει νομίμου εκκλησιαστικής και πολιτειακής αρχής δεν υποβάλλει σχετικό έγγραφο. Το μόνο που ζητά είναι η αναγνώριση της αρχιερατείας του κατά το διάστημα από 13 Δεκεμβρίου 1938 έως και 5 Ιουλίου 1941, η μη εγγραφή του ως 'επιβάτη' του αρχιεπισκοπικού θρόνου.²⁶² Μετά το θάνατο του Γεωργίου επαναλαμβάνει την παραίτησή του στον βασιλέα Παύλο τη 16^η Απριλίου 1947.²⁶³ Αποκαθίσταται στο πινάκιο των Αρχιεπισκόπων μόνο με τον θάνατο του

²⁶¹ Πριν την επίσημη υποβολή της παραίτησης του Χρύσανθου (όπου την παρούσα στιγμή έχει συμβολικό και όχι ουσιαστικό χαρακτήρα) βασιλόφρονες βουλευτές και μητροπολίτες προσκείμενοι σ' αυτόν πιέζουν για την απομάκρυνση του Δαμασκηνού απειλώντας να φέρουν το ζήτημα στο ΣτΕ. Η κυβέρνηση Κωνσταντίνου Τσαλδάρη ενημερώνει τον Γεώργιο και αυτός με τη σειρά του βολιδοσκοπεί τους Βρετανούς για μια ακόμα φορά' οι τελευταίοι παραμένουν ανένδοτοι. Όταν τελικά ο Χρύσανθος συναντάται πρόσωπο κατά πρόσωπο με τον Γεώργιο μετά από πέντε χρόνια, την 7^η Οκτωβρίου 1946, ο βασιλέας καθιστά σαφές πως δεν επιθυμεί συντήρηση του αρχιεπισκοπικού θέματος. Ασχέτως επιθυμίας ή μη του Χρυσάνθου περί ανακίνησης του όλου ζητήματος, ασχέτως επιθυμίας ή μη του βασιλέως να υποστηρίξει τον πρώην αρχιεπίσκοπο, η εξάρτηση της ελληνικής πολιτείας από τους Βρετανούς καθίσταται εις έτι μία ακόμα φορά φανερή. Μάλιστα η όλη επιρροή καταγράφεται στην επιστολή που παραδίδει στον Χρυσάνθο ο υπασπιστής υπηρεσίας του Γεωργίου κατά την έξοδο του πρώτου από τα ανάκτορα αμέσως μετά το πέρας της άνω αναφερομένης συνάντησης. Η επιστολή έχει συνταχθεί στο Λονδίνο τη 18^η Σεπτεμβρίου 1946 από τον υπασπιστή και σύμβουλο του Γεωργίου Α. Α. Πάλλη αποδίδοντας την επίδραση της Βρετανίας στα ελληνικά εσωτερικά ζητήματα -για μια άποψη βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 190-192, Μαρκεζίνης Σπύρος, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος Β', Πάπυρος, Αθήνα, 1994, σ. 258-260, 296-297.

²⁶² Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 189-190. Ο Χρύσανθος, είτε έτσι είτε αλλιώς, έχει καταλάβει εδώ και καιρό ότι η επιστροφή του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο είναι αδύνατη. Αυτό που επιζητά είναι η αναγνώριση της νομιμότητάς του και η αποδοκιμασία των πράξεων βάσει των οποίων εκθρονίστηκε. Επέμεινε μέχρι τέλους σ' αυτό που ονόμαζε «αποκάθαρσιν της Εκκλησίας και της Πολιτείας από τα στίγματα των Συντακτικών Πράξεων και Νόμων της βδελυράς Κατοχής και απαισίου τυραννίας». Ο Σπύρος Μαρκεζίνης γράφει πως «θεωρούσε ότι ο εκκλησιαστικός του ρόλος είχε τερματιστεί, διατηρούσε όμως τον τίτλο του, ειδήλλως θα συνέπραττε με όσα παράνομα και εθνικώς απαράδεκτα έπραττε η κυβέρνηση των δοσιλόγων» -για μια καλύτερη άποψη βλέπε Μαρκεζίνης Σπύρος, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος Β', Πάπυρος, Αθήνα, 1994, σ. 256. Σ' αυτό το σημείο οφείλουμε να τονίσουμε ότι ο Χρύσανθος αρνήθηκε την πρόταση επιστροφής όταν οι Γερμανοί σκέφτηκαν την απομάκρυνση του Δαμασκηνού που είχε πέσει σε δυσμένεια την άνοιξη-καλοκαίρι του 1944. Μάλιστα, ο μεγάλος αντίπαλος του νυν Αθηνών βολιδοσκοπείται από τους αδελφούς Μινόπουλους ήδη την 5^η Φεβρουαρίου 1944. Ο Χρύσανθος δεν αποδέχεται την πρόταση απαντώντας ως εξής ...είναι αδύνατον να δεχθώ τοιούτον τι και αν ο Δαμασκηνός έλαβεν ανά χείρας την ψαλίδα και έσχισε τον άρραφον χιτώνα του Κυρίου δεν είμαι εγώ ο οποίος θα συνεχίσω το σχίσισμον προς τέρψιν του εχθρού της πατρίδος, αρεσκυμένων να αναβιβάζουν και καταβιβάζουν τους Αρχιεπισκόπους κατά βούλησιν. Επομένως, περιττόν να έλθω και ο Λογοθετόπουλος... Σημειώνουμε ότι μετά το θάνατο του Δαμασκηνού, τον Μάιο του 1949, προκύπτει νέα πρόταση αποκατάστασης του Χρυσάνθου στον θρόνο των Αθηνών. Η συγκεκριμένη κίνηση βρήκε αντίθετους τους μητροπολίτες που είχαν εκλεχθεί επί Δαμασκηνού αλλά και την κυβέρνηση Σοφούλη που εντωμεταξύ είχε αναλάβει και που δεν ήθελε να ανοίξει μέτωπο με την Εκκλησία -περί τούτων βλέπε Στράγκας Θεόκλητος, *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών αψευδών 1817-1967*, τόμος Δ', Αθήνα, 1969, σ. 2462-2463, 2627-2631, επίσης, Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 193-194, *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 595, Ιανουάριος 2018, σ. 39.

²⁶³ Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του

μεγάλου του αντιπάλου (Μάιος 1949) και μόλις έναν μήνα πριν την ιδική του εκδημία (Σεπτέμβριος 1949). Η αποκατάσταση πραγματοποιείται από τον νέο αρχιεπίσκοπο Σπυρίδωνα Βλάχο κυρίως για οικονομικούς λόγους προκειμένου να λάβει ανάλογη σύνταξη²⁶⁴, σύνταξη που τελικά δεν απήλαυσε.

2.2 Το δεύτερο ζήτημα που ενδιαφέρει έχει να κάνει με τη στάση του Δαμασκηνού έναντι των αριστερών και τούμπαλιν. Οι τελευταίοι δεν παύουν στιγμή να θεωρούν τον αρχιεπίσκοπο και αντιβασιλέα ως ένα από τα κυριότερα εργαλεία των Βρετανών για την προώθηση των σχεδίων τους. Ωστόσο, ως έχει γίνει αντιληπτό, η αντιμετώπισή του και οι πολεμικοί εναντίον του τόνοι ποικίλουν αναλόγως συνθηκών αλλά και της στάσης του Δαμασκηνού σε κεντρικά πολιτικά ζητήματα. Πάντως το κλίμα αποδοχής της αντιβασιλείας που εκφράστηκε από τον Σιάντο στη σύσκεψη των Χριστουγέννων του 1944 γρήγορα εξατμίστηκε. Μετά την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας το ΕΑΜ και οι εκπρόσωποι των κομμάτων που συμμετείχαν σ' αυτό κατηγόρησαν τον Δαμασκηνό για όργανο της δεξιάς. Σε εαμική έκκληση που εστάλη στα κοινοβούλια των συμμάχων χωρών αναφέρεται ότι *...δεχτήκαμε τους όρους του στρατηγού Σκόμπυ και υπογράψαμε την ανακωχή για να ειρηνεύσει ο τόπος... όμως από τις δηλώσεις του αντιβασιλέα που μεταβλήθηκε από ανώτατος άρχων σε αρχηγό της δεξιάς, τις δηλώσεις του πρωθυπουργού Πλαστήρα και ακόμα από τους διωγμούς των δημοκρατικών, γίνεται φανερό η προσπάθεια της δεξιάς να εξοντώσει όλο το δημοκρατικό κόσμο.*²⁶⁵

Ασφαλώς η κλίμακα της αντιπαράθεσης ανέβαινε όσο συντηρείτο η πολιτική μισαλλοδοξία. Έτσι την 1^η Αυγούστου του 1945 το ΚΚΕ υποδεικνύει τον Δαμασκηνό ως βασικό αίτιο της ακαταστασίας εις την οποία βυθίζεται η χώρα ζητώντας, μάλιστα, την απομάκρυνσή του *...ο αντιβασιλέας και η κυβέρνηση Βούλγαρη έχουν γίνει βασική αιτία για την εσωτερική ελληνική κακοδαιμονία, είναι πηγή για σοβαρές εσωτερικές και εθνικές ζημιές. Αντιβασιλέας, κυβέρνηση και όλος ο κόσμος της αντίδρασης που συγκεντρώνεται γύρω τους, πρέπει να φύγουν από την Αρχή για να μπορέσει η Ελλάδα*

Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 424-425. Σημειώνουμε ότι οι παραιτήσεις Χρυσάνθου, έστω συμβολικές, ποτέ δεν έγιναν δεκτές από τον Γεώργιο και τον Παύλο.

²⁶⁴ Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 292, επίσης, Τσιρώνης Θεοδόσης, *Εκκλησία Πολιτευομένη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σ. 428.

²⁶⁵ *Λευκή Βίβλος - Μάης 1944 - Γενάρης 1945*, ΕΑΜ, Τρίκαλα, Φλεβάρης 1945, σ. 87.

να ανασάνει λεύτερα εσωτερικά και να βρει κατανόηση και δικαίωση εξωτερικά.²⁶⁶ Το κομμουνιστικό αίτημα της απομάκρυνσης του αντιβασιλέα Δαμασκηνού επαναλαμβάνεται έναν μήνα αργότερα συνοδευόμενο από βαρύτατες κατηγορίες δοσιλογισμού με αφορμή φυσικά την επάνοδό του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο επί κατοχικής κυβέρνησης Τσολάκογλου.²⁶⁷ Το ΚΚΕ δεν παύει να επιμένει ούτε κατά την περίοδο της ανοχής που είχε δώσει στην κυβέρνηση Σοφούλη.²⁶⁸ Ασφαλώς υπάρχει και η καταγγελλόμενη από το ΚΚΕ δεξιά τρομοκρατία αμέσως μετά την Βάρκιζα. Ο Καραγιάννης γράφει ότι απέναντι σ' αυτήν την κατάσταση η Ιεραρχία σιωπά. Ο ίδιος σημειώνει, επικαλούμενος μάλιστα τον Σπύρο Μαρκεζίνη, πως ο Δαμασκηνός, επί αντιβασιλείας του οποίου έλαβαν χώρα οι πρώτες εκτελέσεις αριστερών, ουδέποτε παρενέβη. Από μεριάς του ο Δαμασκηνός, το καλοκαίρι του 1948, δηλώνει σε επιστολή-απάντησή του προς τον Πατριάρχη Μόσχας Αλέξιο ότι το ελληνικό κράτος ουδέποτε εξετέλεσε ομήρους ή κρατουμένους, αλλά μόνο καταδικασθέντες εις θάνατον κατόπιν νομίμου και δημοσίας διαδικασίας διά της οποίας απεδείχθη η βαρυτάτη ενοχή τους, μετά παροχής εις αυτούς κάθε ενδίκου μέσου υπερασπίσεως της θέσεώς τους.²⁶⁹

Το ίδιο ξεκάθαρα αρνητική είναι η στάση που τηρεί ο ιεράρχης έναντι των αριστερών. Αν και παρουσιάζεται αρχικά συγκαταβατικός λόγω πολιτικών αναγκαιοτήτων, έχει εκδηλώσει τις διαθέσεις του απερίφραστα στον Ούνιτσον Τσόρτσιλ ήδη από το Δεκέμβριο του 1944, και αυτό, θεωρούμε, δεν αποτελεί αναπόφευκτο ελιγμό προκειμένου να καταλάβει τη θέση του αντιβασιλέως.

Στη σύνοδο μάλιστα της Ιεραρχίας τον Ιούλιο του 1946 αποφασίζεται η έκδοση ποιμαντορικής εγκυκλίου, εγκυκλίου που καταδικάζει την 'αριστερή ανταρσία'. Βάσει του κειμένου αυτού, γράφει ο Καραγιάννης, η Εκκλησία κηρύσσει πόλεμο κατά των φορέων των 'υλιστικών κοσμοθεριών αι οποίαι θεωρούν ως αυταπάτην το πνεύμα, την ελευθερίαν, τον Θεόν, τον άνθρωπον, είναι απόβλητοι και ασυμβίβαστοι προς την πίστιν και το πνευματικόν βάθος του'.²⁷⁰ Από τη Σύνοδο αυτή μέχρι και το τέλος του ελληνικού εμφυλίου, η καταδίκη των αριστερών πράξεων, μεθόδων και

²⁶⁶ Ριζοσπάστης, 2 Αυγούστου 1945.

²⁶⁷ Ριζοσπάστης, 8 Σεπτεμβρίου 1945.

²⁶⁸ Ριζοσπάστης, 23 Νοεμβρίου 1945.

²⁶⁹ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 156-158. Περί των επιστολών Αλεξίου και Δαμασκηνού βλέπε αντιστοίχως στις σελίδες 357-358 και 358-360 του ίδιου.

²⁷⁰ Περί του κειμένου της εγκυκλίου βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 343-345.

σχεδιασμών από όλα τα εκκλησιαστικά σώματα είναι συνεχής όπως συνεχής είναι η έκκληση, προς το χριστεπώνυμο πλήρωμα, συμμετοχής στον 'Εθνικό Αγώνα'. Η έκκληση αυτή συνοδεύεται, τις περισσότερες φορές, από προτροπή μη απουσίας από τον αγώνα καθώς «όποιος απουσιάσει θα θεωρηθεί λιποτάκτης». Με την παρέλευση ενός έτους από τον Ιούλιο του 1946 και πιο συγκεκριμένα το βράδυ της 19^{ης} Ιουλίου 1947 ο ραδιοφωνικός σταθμός Αθηνών μεταδίδει, στο πλαίσιο του εράνου 'Προνοίας των Βορείων Επαρχιών της Ελλάδος', το εξής μήνυμα του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού: «Ο ελληνικός λαός δυνάμει των ιεροτέρων ιστορικών του παραδόσεων, είναι σήμερον στρατευμένος εις αγώνα επιβίωσης του χειμαζόμενου γένους. Εκείνος ο οποίος θα απουσιάσει, λιποτακτεί [...] Διότι δεν είναι νοητόν, είναι απαράδεκτον, άλλοι να δοκιμάζονται σκληρώς και να υφίστανται βαρείας θυσίας και άλλοι, απολαύοντες της ησυχίας και των αγαθών των, να διστάζουν να θυσιάσουν ποσοστόν αυτών χάριν των προκινδυνευόντων εις τον υπέρ των όλων αγώνα και των εξ αυτού αναποτρέπτως δημιουργουμένων θυμάτων του...». Τέλος, τα Χριστούγεννα του 1948, ο Δαμασκηνός σε μήνυμά του προς τις Ένοπλες Δυνάμεις διαβεβαιώνει ότι η Παναγιά *...είναι η ακαταμάχητος στρατηγός των ενόπλων του έθνους μας δυνάμεων και συμπολεμεί μαζί σας, παρά το πλευρό σας, τας σκοτεινάς δυνάμεις του αντιχρίστου, διότι ο αγών μας είναι αγών ιερός και άγιος.*^{271, 272}

2.3 Το τρίτο ερώτημα που απασχολεί εγγράφεται ως εξής: «Χειραγωγούσαν τελικά οι Βρετανοί τον Δαμασκηνό;». Υπέρ αυτής της άποψης κλίνουν, κατά τα μετά την απελευθέρωση χρόνια, οι αντίπαλοι του αρχιεπισκόπου θεωρώντας πως οι Βρετανοί τον 'κρατούσαν' με έγγραφα που απεδείκνυαν τη συνεργασία του με τις δοσιλογικές κυβερνήσεις και απειλώντας τον πως 'αν χρειαστεί' αυτά τα έγγραφα θα δοθούν στη

²⁷¹ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 92-93.

²⁷² Και να σκεφτεί κανείς ότι, όπως ο Διονύσης Μουσμώτης στο 'Σημείωμα της Σύνταξης' στη σελίδα 1 του *Ιστορία Εικονογραφημένη* (τεύχος 595, Ιανουάριος 2018) γράφει, κατά την περίοδο της κατοχής αναπτύσσεται για πρώτη φορά στην ιστορία της Αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Ελλάδος εντός των κόλπων της ένα ισχυρό ρεύμα υπέρ των αντιστασιακών οργανώσεων και των δυνάμεων της αριστεράς. Επίσκοποι όπως οι Κοζάνης Ιωακείμ, Ηλείας Αντώνιος και Χίου Ιωακείμ εντάσσονται στο ΕΑΜ. Μεγάλη είναι και η συμμετοχή κατωτέρων κληρικών τόσο στις πολιτικές αντιστασιακές οργανώσεις όσο και στις μονάδες του ΕΛΑΣ. Όλα αυτά θα διαφοροποιηθούν μετά τη Συνθήκη της Βάρκιζας. Όσο η χώρα θα διολισθαίνει στον εμφύλιο, συνεχίζει ο Μουσμώτης, η πολιτεία θα ποδηγετεί την Εκκλησία ως ιδεολογικό και όχι μόνο μηχανισμό.

δημοσιότητα. Η συγκεκριμένη αντίληψη κυριαρχούσε κυρίως εντός των κύκλων των συνεργατών του Νικολάου Πλαστήρα μετά την παραίτηση του τελευταίου.²⁷³

Λίγους μήνες μετά την παραίτηση ή παύση Πλαστήρα, την 28^η Οκτωβρίου 1945, η αγγλική *The Week* γράφει ότι «ο αντιβασιλέας οφείλει τη θέση του αποκλειστικά στους Άγγλους ευρισκόμενος κάτω από τις εκβιαστικές απειλές των μοναρχικών να βγάλουν στη φόρα τις επιστολές που είχε στείλει στον Γεώργιο Τσολάκογλου. Οι επιστολές αυτές κυκλοφορούν ήδη... Ο φόβος ότι ο στρατιωτικός σύνδεσμος ή οποιοσδήποτε άλλος θα μπορούσε να δημοσιεύσει αυτές τις επιστολές κάνει τον αντιβασιλέα να μην μπορεί να κλείσει μάτι τη νύχτα».²⁷⁴

Τις απόψεις αυτές δεν δύναται να μην υιοθετήσουν τα έντυπα της αριστεράς. Η *Λαϊκή Φωνή* της Θεσσαλονίκης με αφορμή τη μετατροπή της θανατικής ποινής του Τσολάκογλου σε ισόβια γράφει: «Το Συμβούλιο Χαρίτων κατά πλειοψηφία έδωσε χάρη στον αρχικουίσλικ Τσολάκογλου μετατρέποντας την ποινή του θανάτου που του επιβλήθηκε σε ισόβια δεσμά. Έγκυροι κύκλοι της Αθήνας σχολιάζοντας το πρωτοφανές αυτό έγκλημα, το αποδίδουν στην πίεση που εξασκούν αντιδραστικοί παράγοντες στον αντιβασιλέα, απειλώντας τον με τις επιστολές του που κρατούν στα χέρια τους».²⁷⁵

Αντίθετη είναι η άποψη του Σπύρου Μαρκεζίνη. Ανένδοτος αντίπαλος του Δαμασκηνού, σε συζήτηση με τον Καραγιάννη όπως ο τελευταίος μαρτυρά, δηλώνει πως οι Εγγλέζοι δεν έχουν λόγο να εκβιάσουν τον αρχιεπίσκοπο-αντιβασιλέα καθώς αυτός είναι σε κάθε στιγμή έτοιμος να τους παραδώσει τα πάντα ...*ήταν άνθρωπος που ποτέ δεν [τους] έφερνε αντιρρήσεις*.²⁷⁶

Προσωπικά επί του τρίτου ερωτήματος τοποθετούμεθα ως εξής: α) η όποια συνεργασία μεταξύ Δαμασκηνού και δοσιλογικών κυβερνήσεων δεν αποτελεί έκπληξη καθώς είναι οι τελευταίοι που επαναφέρουν τον πρώτο στη θέση του αρχιεπισκόπου Αθηνών. Αυτό που απασχολεί είναι το είδος και το βάθος της συνεργασίας. Περί τούτου μπορεί να γίνουν μόνο εικασίες καθώς δεν παρέχονται ιδιαίτερα στοιχεία εκ μέρους των κατοχικών κυβερνήσεων, β) επίσης ιδιαίτερα σχετικά στοιχεία δεν έχουν απελευθερωθεί μέχρι σήμερα εκ μέρους των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών, άρα, οι όποιες σκέψεις εξακολουθούν να παραμένουν σε

²⁷³ Μαρκεζίνης Σπύρος, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος Β', Πάπυρος, Αθήνα, 1994, σ. 124.

²⁷⁴ Καρκάνης Νίκος, *Οι δοσίλογοι της Κατοχής. Δίκες Παρωδία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 52-53.

²⁷⁵ *Λαϊκή Φωνή*, 10 Νοεμβρίου 1945.

²⁷⁶ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 72.

επίπεδο υποθέσεων, γ) το ειδικό βάρος των Βρετανών στα ελληνικά θέματα θέτει έτσι ή αλλιώς πίεση στον Δαμασκηνό. Είναι η εγγλέζικη διπλωματία αυτή που τον επιβάλλει, με τη σύμφωνη γνώμη των περισσοτέρων Ελλήνων πολιτικών, ως αντιβασιλέα. Συνεπώς ο προκαθήμενος της Εκκλησίας της Ελλάδος σε καμία περίπτωση δεν δύναται να ακολουθήσει μια ανεξάρτητη ατζέντα. Αυτό που και εδώ απασχολεί είναι το είδος και το βάθος της εξάρτησης. Και σ' αυτό το σημείο οι εικασίες, παρά η βεβαιότητα, περισσεύουν. Πάρα τούτα, και προκειμένου να μην αδικηθεί ο Δαμασκηνός, η προσωπικότητά του πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη όταν η συζήτηση φτάνει στο θέμα της εξάρτησής του ή μη από ελληνικά και αλλοδαπά κέντρα. Ασφαλώς άλλοι θα υποστηρίξουν πως επίσης οφείλει να ληφθεί υπόψη η πολιτική φιλοδοξία του που δεν μπορεί μάλλον να ικανοποιηθεί δίχως παραχωρήσεις 'εκεί που πρέπει'.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ 5

Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, η κριτική

Για τον χαρακτήρα, την προσωπικότητα και το έργο του Δαμασκηνού έχουν ομιλήσει ουκ ολίγοι, και με το θάνατό του ως αφορμή. Κάποιοι από αυτούς...

Αλέξανδρος Διομήδης, πρωθυπουργός της Ελλάδος: *Συγκαταλέγεται ήδη και αυτός μεταξύ των μεγάλων εκείνων ιεραρχών των χρόνων της δουλείας και της περιόδου της εθνικής παλιγγενεσίας [...] Απτόητος και ήρεμος ο Δαμασκηνός, μη φεύγων ποτέ τον κίνδυνο με σαφή επίγνωση της υψηλής αποστολής του έταξε ως σκοπό του βίου του κατά τους χαλεπούς χρόνους της δουλείας, όταν αμείλικτος ο κατακτητής έπληττε με θάνατο μυριάδες Έλληνες πιστούς στα ιδανικά της φυλής, πώς να σώσει αυτούς από το εκτελεστικό απόσπασμα. Όσοι εργάστηκαν δίπλα του θαύμασαν το θάρρος του, την παρρησία και τη δεξιότητα με την οποία, πότε απειλώντας, πότε ικετεύοντας, πετύχαινε να αρπάζει τους ετοιμοθάνατους από τα χέρια του Χάρου. Αληθινός Εθνάρχης, με τη μυστική δύναμη που προσδίδει εις την κορυφή της Εκκλησίας η ιδιότητά της, αυτός εμφανίζεται ως προστάτης του υποδουλωμένου Γένους [...] Η ακτινοβολία της προσωπικότητάς του απετέλεσε ασυνήθιστο και εκπληκτικό φαινόμενο.*²⁷⁷

Γεώργιος Παπανδρέου, πρωθυπουργός της Ελλάδος: *Ο Δαμασκηνός ήτο άνθρωπος μεγάλων ικανοτήτων. Είχε προσωπικότητα που συνέθετε στοιχεία αστάθμητα, προσωπικότητα που δεν αναλύεται. Διέθετε κρίση, αντίληψη, επιβολή, ήτο δραστήριος. Έναντι των κατακτητών όρθωσε το ανάστημά του, προσέδωσε γόητρο στην Εκκλησία, ήτο εθνικά χρήσιμος... Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός είχε το πάθος όχι της δύναμης, αλλά της αρχής. Και ιδία της πολιτικής εξουσίας. Είχε προσπεράσει την ικανοποίηση της εκκλησιαστικής ηγεσίας. Ήτο φύσις πολιτική.*²⁷⁸

Επίσης, ο ίδιος, αναφέρει σε δηλώσεις του: *Πενθούμε τον αδόκητο θάνατο του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού. Ως μητροπολίτης Κορίνθου, ως έξαρχος Αμερικής και ως αρχηγός της Εκκλησίας υπήρξε εμπνευσμένος δημιουργός. Αλλά δεν ήτο μόνο*

²⁷⁷ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 259-260.

²⁷⁸ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 260. Μάλιστα ο Ηλίας Βενέζης, βιογράφος του Δαμασκηνού, σημειώνει ότι κάποια στιγμή ο ιεράρχης, όταν είχε πλέον καταθέσει την εντολή της αντιβασιλείας και είχε επιστρέψει στην αρχιεπισκοπή, συναντήθηκε στην Ακαδημία με τον Γεώργιο Παπανδρέου. Ο τελευταίος του είπε: «Έχω την εντύπωση ότι τώρα είσθε μακράν των κύριων έργων σας και ότι τελείται επ' αδείας». Ο πρώην αντιβασιλέας καθόλου δεν δυσφόρησε, αντιθέτως, εγέλασε με το λόγο του Παπανδρέου -για μια εικόνα βλέπε Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981, σ. 19.

εκκλησιαστικός αρχηγός. Κατέστη κατά τη διάρκεια της κατοχής και αρχηγός του Έθνους. Όπως οι μεγάλοι ιεράρχαι του Γένους κατά τους σκοτεινούς καιρούς της δουλείας, επεβάλλετο εις τους κατακτητάς, διά να ελαττώνει τας δοκιμασίας του ποιμνίου του και ενίσχυε το φρόνημα της εθνικής αντιστάσεως, ορθώνων το ανάστημά του και εκτιθεμένος εις βαρυτάτους κινδύνους. Απέθανε ενώ ακόμη ευρίσκετο εις την πλήρη ακμήν του [...] Ως χριστιανοί, ως Έλληνες και ως φίλοι, του απευθύνομεν ευλαβή και εγκάρδιον αποχαιρετισμόν. Η Ελληνική Εκκλησία και η πατρίς θα ενθυμούνται πάντοτε με βαθείαν τιμήν και ευγνωμοσύνην τας ιστορικές του υπηρεσίας.²⁷⁹

Θεοφύλακτος Παπακωνσταντίνου, δημοσιογράφος και ιστορικός: [...] Ατάραχος ατένισε προ δεκαετίας τη δικτατορική μικρότητα, όταν στηριγμένη στους όνυχας των άθλιων ποδών της του αφαίρεσε την αρχιεπισκοπική μίτρα. Ολύμπιος αντιμετώπισε των ξανθών κτηνών τη σιδερόφρακτο δύναμιν κατά τη διάρκεια της τριπλής κατοχής. Και πλήρης αγαθών προθέσεων εστάθη πάνω από το μεταδεκεμβριανό χάος. [...] Όταν όμως κατά τη διάρκεια της κατοχής επιχείρησε ο εχθρός να τον πτοήσει, υπενθυμίζοντάς του ότι πέραν της ζωής υπάρχει και το σκότος του θανάτου και ότι ο θάνατος μπορεί να προκληθεί και βιαίως, αυτός δεν απήντησε με ρητά της Αγίας Γραφής. Του εδήλωσεν ότι ακολουθεί την βιοθεωρία και κοσμοθεωρία του Κανάρη, ο οποίος είχε λύσει όλα τα προβλήματα και είχε λυτρωθεί από κάθε φόβο και υπολογισμό με το υπέροχον εκείνο: 'Κωνσταντή, θα πεθάνεις'.

Υπάρχουν δύο ειδών ιστορικά πρόσωπα. Εκείνα που έχουν πλασθεί διά τις στάσεις -διά τους κόμβους- της ιστορίας και εκείνα που έχουν πλασθεί διά τις λεωφόρους της. Ο χθεσινός νεκρός - 'Δαμασκηνέ, θα πεθάνεις' - ήτο άνθρωπος των ιστορικών κόμβων. Τέσσερεις του έταξε η Μοίρα να αντιμετωπίσει: τη συμπυκνωμένη οδύνη, που δημιουργεί ο αμοραλισμός των φυσικών νόμων όταν αφηνιάσει, την ασφυκτική αηδία, που προκαλεί των μικρών η προσπάθεια όπως παραστήσουν τους γίγαντες, τον υπέρτατο κίνδυνο εξουθενώσεως, που έρχεται μαζί με την εθνική δουλεία, και τη σύγχυση που ανατέλλει μαζί με την επιούσα κάθε εσωτερικού πολέμου.

Ασύγκριτος εφάνει τη δυσκολότερα στιγμή: την κατοχή. Τότε ακριβώς που οι τιτλούχοι εγίνοντο σκώληκες και οι ανώνυμοι έπαιρναν τις διαστάσεις ηρώων, αυτός ύψωνε κάθε μέρα το ανάστημά του, λιτός, σεμνός, αρητόρευτος και ανθρώπινος βαθύτατα. Όταν ο κατοχικός Μινώταυρος του ζήτησε κατάλογο ομήρων, έβαλε τον

²⁷⁹ Κόλλιας Σήφης, Αρχιεπίσκοπος - Αντιβασιλεύς Δαμασκηνός ο από Κορινθίας, Αθήνα, 1975, σ. 139.

εαυτόν του πρώτον. Όταν η πείνα είχε απλώσει την σκελετώδη χείρα της επάνω εις τα παιδιά, μέσα σε ένα τέταρτο της ώρας εξήντησε όλη την κλίμακα του ανθρωπίνου πάθους -από της βίας μέχρι της υπέρτατης οδύνης- ενώπιον του διπλωματικού αντιπροσώπου του εχθρού ως συνήγορος του μέλλοντος [...]

Είναι 'ο παπάς' ο χθесινός νεκρός. Δεν είναι ο αρχιεπίσκοπος. Ο ελληνικός λαός, ο οποίος έτσι τον ονόμαζε κατά τας στιγμάς της μεγαλύτερας οδύνης του, τον σεβασμό του επεδείκνυε και την αγάπη του προς αυτόν με την δημοκρατική αυτή ισοπέδωση. Ήθελε να υπογραμμίσει ότι τον αισθάνεται πολύ κοντά του. Και τον αισθάνεται πολύ κοντά του, διότι πράγματι ήτο κοντά του, ολόσωμος και όρθιος πάντοτε. Είχε πολλές αρετάς 'ο παπάς' [...]

Ως κεφαλή της πολιτείας, ουδενός κληρονομικού ή αιρετού συναδέλφου του υπήρξε κατώτερος. Ως πολιτικός όμως -διότι πολιτικά του ετίθεντο κατ' εξοχήν καθήκοντα- είναι δύσκολο να χαρακτηρισθεί ως επιτυχών, οσονδήποτε και αν η περίοδος της αντιβασιλείας του φαίνεται ειδυλλιακή εν συγκρίσει προς όσα ακολούθησαν. Αν όμως ο Δαμασκηνός δεν κατόρθωσε να λύσει όλα τα προβλήματα που του έθεσε η Ιστορία, ενσάρκωσε τουλάχιστον έναν ανθρώπινο τύπο εις τον οποίον υπήρξεν απόλυτος αρμονία -κλασικής μορφής- μεταξύ ύλης και είδους, μεταξύ μορφής και περιεχομένου, μεταξύ σώματος και ψυχής. Ας είναι το χώμα που τον σκεπάζει ελαφρό. Όταν ο λαός της τραγικής αυτής χώρας χρειάζονταν ενθάρρυνση, του την έδωσε ο σημερινός νεκρός με το παραπάνω από το περίσσευμα της καρδιάς του που έσπασε εχθές απότομα.²⁸⁰

Ειρηναίος, μητροπολίτης Σάμου: Εάν απέκλινε προς την πολιτικήν εκτίμησιν των εκκλησιαστικών πράξεων τούτον δεν εμείωνε την προσωπικότητά του, αλλ' αντιθέτως τον ετοποθέτει βαθύτερον εις την συνείδησιν των πολιτικών και διπλωματικών κύκλων. Η μορφή του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού έχει σημειώσει λαμπράς σελίδας εις την σύγχρονον ιστορίαν της Εκκλησίας της Ελλάδος. Εξετιμάτο βαθύτατα από τους ηγέτας των Ορθοδόξων Εκκλησιών και των ετεροδόξων τοιούτων. Η πρόωρος απώλειά του αφήνει μέγα κενόν εις τας τάξεις της Ιεραρχίας.²⁸¹

Σεραφείμ, αρχιεπίσκοπος Αθηνών: Το γεγονός ότι ήταν αντιβασιλικός, βενιζελικός συγκεκριμένα, και οι τότε βασιλείς δέχτηκαν να αναλάβει αντιβασιλέας και επί των ημερών του να γίνει το δημοψήφισμα για την βασιλεία, λέει πολλά. Όλοι τον

²⁸⁰ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 260-262.

²⁸¹ Κόλλιας Σήφης, *Αρχιεπίσκοπος - Αντιβασιλεύς Δαμασκηνός ο από Κορινθίας*, Αθήνα, 1975, σ. 139-140.

εμπιστευόντουσαν. Ήξεραν ότι θα [το] φέρει σε πέρας και το πολιτικό του έργο δεν πρόκειται να αδικήσει ή να υπονομεύσει κανέναν. Ήταν άρχοντας, ήταν ηγέτης.²⁸²

Χάρολντ Μακμίλαν, Βρετανός υπουργός αρμόδιος θεμάτων Μέσης Ανατολής: Ο αρχιεπίσκοπος ήτο ένας μεγάλος άνθρωπος, ένας μεγάλος πατριώτης, ένας μεγάλος χριστιανός. Θα ενθυμούμε πάντοτε την καλοσύνη που μου έδειξε και το παράδειγμά του θα με ενισχύει πάντοτε εις ώρας δυσχερειών και κινδύνου. Ήτο ένας άνδρας απεριορίστου θάρρους και, ταυτοχρόνως, γεμάτος ανθρωπιά και χιούμορ.²⁸³

Ο ίδιος, μετά από μία συνάντησή του με τον αρχιεπίσκοπο στη βρετανική πρεσβεία την παραμονή των Χριστουγέννων του 1944, είχε σημειώσει στο ημερολόγιό του: Εντυπωσιάζομαι από την οξύνοια και την μετριοπάθειά του. Δεν ξέρω τι γνώσεις περί θεολογίας έχει, αλλά κατέχει πλήρως την πολιτική και διαθέτει πολύ ευρύτερες πολιτικές απόψεις απ' όσους πολιτικούς έχω ως τώρα συναντήσει.²⁸⁴

Ρέτζιναλντ Λήπερ, Βρετανός εν Ελλάδι διπλωμάτης: Ο Δαμασκηνός ανεδείχθη τον καιρό της γερμανικής κατοχής ο άφοβος ηγέτης του λαού του, σε μια εποχή που η Ελλάς είχε απόλυτον ανάγκη ηγεσίας. Το μέτρο του σεβασμού που είχε αποκτήσει μεταξύ του λαού του το δίδει το γεγονός ότι προς το τέλος του 1943 όλοι σχεδόν οι Έλληνες σημαίνοντες πολιτικοί τον ζητούσαν ως αντιβασιλέα διά την περίοδον την μετά την αποχώρησιν των Γερμανών. Και ήταν πράγματι το μοναδικό πρόσωπο στην Αθήνα του Δεκεμβρίου του 1944 που θα γινόταν ομοφώνως δεκτόν ως αντιβασιλεύς [...] Τον εγνώρισα ως αληθή φίλον, και όσο τον εγνώριζα περισσότερο, αυτό που μου έκανε εντύπωση ήτο η μεγαλοψυχία του. Υπήρξαν πολλοί που τον έψεξαν. Εν τούτοις δεν μπορώ να θυμηθώ καμία περίπτωση που, τουλάχιστον εν τη παρουσία μου, να έδειξε ότι διεισφέρει έστω και την παραμικρά μνησικακία απέναντι των επικριτών του. Οι Έλληνες χρειάζονταν έναν άνδρα με καρδιά, έναν οραματιστή σαν τον Δαμασκηνό, τις δύσκολες μέρες του 1945. Και ασφαλώς θα τον θυμούνται με ευγνώμονα αισθήματα στις πιο γαλήνιες μέρες που θα έλθουν.²⁸⁵

Χέρμαν Νουνμπάχερ, σύμβουλος του Χίτλερ επί θεμάτων Ν.Α. Ευρώπης: Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Δαμασκηνός αποτελεί την ισχυρότερη πολιτική προσωπικότητα που συνάντησα στην Ελλάδα.²⁸⁶

²⁸² Συνέντευξη Σεραφεΐμ στην *Καθημερινή* της 29^{ης} Οκτωβρίου 1995.

²⁸³ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 260.

²⁸⁴ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 59 / υπ. 6.

²⁸⁵ Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991, σ. 260.

²⁸⁶ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 19. Στις σελίδες 36-40 του τεύχους 595 του περιοδικού *Ιστορία Εικονογραφημένη* (Ιανουάριος 2018)

Ο Σήφης Κόλλιας πλέκοντας το εγκώμιο του Δαμασκηνού υποστηρίζει πως αυτός ανήκει στους ανθρώπους που λαμβάνουν τα αξιώματά τους με το σπαθί τους, με τα προσόντα και τις ικανότητές τους. Δεν αγάπησε την αμεριμνησία, μήτε την ηθική και κοινωνική ατολμία, την αδιαφορία ή τη νωθρότητα. Επιπλέον ήταν προσηνής και ευγενής με όλους. Δεν υπήρξε ετερόφωτος. Δεν υπήρξε αρχιεπίσκοπος της ρουτίνας. Αντιθέτως, συνεχίζει ο Κόλλιας στην εν έτει 1975 κατάθεσή του, υπήρξε ο ηγεμόνας της ελληνικής Ιεραρχίας της τελευταίας εκατονταετίας.²⁸⁷

Ο Χαραλαμπος Χαραλαμπόπουλος ρωτά: *Τι είναι αλήθεια ο Δαμασκηνός; Είναι ένας άγιος, ένας εθνικός ήρωας, μια μεγαλοφυΐα;* Απαντά δηλώνοντας πως «είναι ο ηγέτης με τις αδυναμίες του που φαντάζουν μεγάλες, με τις αρετές του που φαντάζουν απόκοσμες». Ο Χαραλαμπόπουλος γνωρίζει τις επικρίσεις που δέχτηκε ο Δαμασκηνός αλλά «αυτές δεν αλλοιώνουν τον χαρακτήρα του έργου του [...] Για να τον κρίνεις τον Δαμασκηνό, πρέπει να τον καταλάβεις πραγματικά».²⁸⁸

Αλλά περί ποίων ακριβώς επικρίσεων ομιλούμε; Ο ανωτέρω μελετητής σημειώνει ότι ο Δαμασκηνός: α) επικρίθηκε διότι χρησιμοποίησε τις κατοχικές αρχές για την επάνοδό του στον αρχιεπισκοπικό θρόνο και για την απομάκρυνση του Χρύσανθου 'ιεράρχου διακεκριμένου αντιτάξαντος περιφρόνησιν προς τους κατακτητάς', β) επικρίθηκε διότι επεδίωξε κοσμικά αξιώματα παραμελώντας την Εκκλησία²⁸⁹, γ) επικρίθηκε διότι κατά την διαχείριση των κοσμικών πλέον αξιωμάτων επέτρεψε την κυριαρχία της αγγλικής πολιτικής στα ελληνικά ζητήματα. Ωστόσο, συνεχίζει, ο ίδιος: α) ο Δαμασκηνός ήταν από το 1938 ο κανονικός αρχιεπίσκοπος. Με την επιστροφή του στο θρόνο αποκαθίσταται η κανονική τάξη²⁹⁰, β) ο Δαμασκηνός δεν επεδίωξε κοσμικά αξιώματα. Αυτά απετέλεσαν προσφορά του πολιτικού κόσμου σε

διαβάζουμε περί της ικανότητας του Δαμασκηνού να ισορροπεί μεταξύ τεσσάρων αντιμαχομένων πόλων ήτοι, των αρχών κατοχής, των ελληνικών κατοχικών κυβερνήσεων, των κομμουνιστικών και μη κομμουνιστικών ομάδων της Εθνικής Αντίστασης και της ελληνικής επίσημης εξόριστης κυβέρνησης. Περαιτέρω σημειώνεται πως ο Δαμασκηνός, είτε έτσι, είτε αλλιώς, διέσωσε τον θρόνο του παρά το ότι οι γερμανικές αρχές πίστευαν πως είχε επαφή με τους αντάρτες τη στιγμή που ο Τσόρτσιλ, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 1943, τον θεωρούσε όργανο των Γερμανών.

²⁸⁷ Κόλλιας Σήφης, *Αρχιεπίσκοπος - Αντιβασιλεύς Δαμασκηνός ο από Κορινθίας*, Αθήνα, 1975, σ. 140-143.

²⁸⁸ Χαραλαμπόπουλος Χαραλάμπος, *Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος. Δαμασκηνός Παπανδρέου. Αντιβασιλεύ-Πρωθυπουργός (1891-1949)*, Εκδόσεις Συλλόγου Δορυβιστών Ναυπακτίας «Η Αναγέννηση», Αθήνα, 1990, σ. 34.

²⁸⁹ Ο Σήφης Κόλλιας υπερασπιζόμενος τον Δαμασκηνό δηλώνει: *Είπαν τον Δαμασκηνό 'φίλαρχο' οι ανίκανοι. Τον είπαν 'αρχομανή' οι δειλοί και οι κοντόθωροι. Τον είπαν 'φιλόδοξο' όσοι ήσαν ανίκανοι να προσφέρουν θυσιαστικούς τον εαυτό τους στην υπηρεσία του λαού* -περί τούτου βλέπε Κόλλιας Σήφης, *Αρχιεπίσκοπος - Αντιβασιλεύς Δαμασκηνός ο από Κορινθίας*, Αθήνα, 1975, σ. 141.

²⁹⁰ Ο μελετητής ουσιαστικά δεν ανταπαντά στην επίκριση. Σε κάθε περίπτωση ο Δαμασκηνός βασίστηκε στις κατοχικές αρχές και από αυτές επανήλθε. Το περί επαναφοράς στην κανονική τάξη δεν είναι οριστικά λελυμένο.

μια εποχή ανώμαλη. Θα μπορούσε άραγε να αρνηθεί;²⁹¹ γ) μετά τις συμφωνίες των μεγάλων δυνάμεων, ο χώρος επιρροής τους είχε καθοριστεί αυστηρά. Εξαιτίας τούτου, οι δυνατότητες σχεδιασμού ανεξάρτητης πολιτικής εκ μέρους μικρών χωρών ήτο ουσιαστικά αδύνατη. Άλλωστε ο Δαμασκηνός είχε διοριστεί με τη σύμφωνη γνώμη του πολιτικού χώρου και εκινείτο σε καθορισμένα πλαίσια.^{292, 293}

Οπωσδήποτε, όταν η συζήτηση φτάνει σε ενδεχόμενες κατά του Δαμασκηνού επικρίσεις, η αριστερά δεν μπορεί να λείψει. Ήδη έχουμε αναφερθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο. Σε κάθε περίπτωση η κοσμοθέαση του αρχιεπισκόπου βρίσκεται σε θέση διαμετρικά αντίθετη με την κοσμοθέαση των κομμουνιστών και αυτό είναι κατανοητό· εάν δεν υπήρχαν εκατέρωθεν τριβές, τότε, θα επρόκειτο σχεδόν για θαύμα. Σχετικά με τη στάση αλλά και την προσωπικότητα του Δαμασκηνού, ο Πέτρος Ρούσσος, μέλος του πολιτικού γραφείου του ΚΚΕ, σημειώνει ...*Την ώρα που, κατά τις ομολογίες των ίδιων των Γερμανών, ο ένδοξος ΕΛΑΣ χτυπά τους κατακτητές, και τους χτυπά αλύπητα για να ελευθερώσει την πατρίδα, 'εθνικιστικοί κύκλοι' και 'ισχυρές προσωπικότητες' της πλουτοκρατίας βρίσκονται σε συνεχή επαφή με τον εχθρό για να εξασφαλίσουν την 'αλλαγή φρουράς' για το αντιλαϊκό καθεστώς τους. Μέσα στις 'ισχυρές προσωπικότητες' πρώτος και καλύτερος εξυπονοείται ο τότε αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνός. Ο Ρούσσος χαρακτηρίζει τον Αθηνών ως άνθρωπο φιλόδοξο που ήταν καιρό ανακατεμένος στις πολιτικές μηχανορραφίες μεταξύ Καΐρου-Αθήνας, Ελλήνων, Άγγλων και Γερμανών πρακτόρων, και προσθέτει πως οι Άγγλοι τον θεωρούσαν πρόσωπο ικανό να συνενώσει γύρω του εκείνη τη στιγμή τους Έλληνες μια και είχε υψώσει τη φωνή του για ορισμένα προβλήματα κατά την περίοδο της κατοχής, πράγμα που του στοίχισε τον κατ' οίκον περιορισμό.*²⁹⁴ Από τη μεριά του

²⁹¹ Όντως τα αξιώματα του εδόθησαν με τη σύμφωνη γνώμη της μεγαλύτερης μερίδας του ελληνικού πολιτικού κόσμου της εποχής, άλλωστε, θα μπορούσε να γίνει αλλιώς; Μόλα ταύτα πιστεύουμε ότι ο Δαμασκηνός τα επεδίωξε. Και ναι, αν επιθυμούσε θα εδύνατο να τα αρνηθεί.

²⁹² Ουσιαστικά συμφωνούμε. Ανεξάρτητη πολιτική ήταν μάλλον αδύνατο να ακολουθηθεί χωρίς να προκληθούν παρενέργειες των οποίων τη φύση δεν γνωρίζουμε. Η άποψη, ωστόσο, ότι ο Δαμασκηνός είχε διοριστεί με τη σύμφωνη γνώμη του πολιτικού κόσμου δεν μετακυλύει τις όποιες ευθύνες σ' αυτόν. Άλλωστε τμήμα του πολιτικού ελληνικού κόσμου αποτελούσαν και οι δυνάμεις της αριστεράς που από ένα σημείο και έπειτα κάθε άλλο παρά συμφωνούσαν μαζί του.

²⁹³ Περί των συγκεκριμένων επικρίσεων και απαντήσεων βλέπε Χαραλαμπίδης Χαραλάμπος, *Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος. Δαμασκηνός Παπανδρέου. Αντιβασιλεύ-Πρωθυπουργός (1891-1949)*, Εκδόσεις Συλλόγου Δορυττωτών Ναυπακτίας «Η Αναγέννηση», Αθήνα, 1990, σ. 34-36

²⁹⁴ Ρούσσος Πέτρος, *Η μεγάλη πενταετία*, τόμος Β', Αθηνά, Αθήνα, 1986, σ. 298-299, *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 595, Ιανουάριος 2018, σ. 40.

ο Σπύρος Μαρκεζίνης χαρακτηρίζει τον Δαμασκηνό του Δεκέμβρη του 1944 ως «ρεαλιστή, υποκριτή, αδίστακτο και φιλόδοξο».²⁹⁵

Κλείνουμε το κεφάλαιο μεταφέροντας τη συνομιλία του αρχιεπισκόπου Σεραφείμ με τον σύμβουλό του και εκπρόσωπο Τύπου της Εκκλησίας Ιωάννη Μ. Χατζηφώτη περίξ του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού όπως αυτή δημοσιεύθηκε στο *Εκκλησιαστική Ναυς*, αρ. 20, Ιανουάριος-Μάρτιος 1989:

-Τι ανάμνηση διατηρείτε, Μακαριώτατε, από τον Αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό;

-Υπήρξε μεγάλη μορφή ο Δαμασκηνός, εκκλησιαστική μορφή ο Δαμασκηνός, εκκλησιαστική μορφή. Ο Θεός τον επροίκισε με πολλά χαρίσματα. Ήτο οζύνους, ήτο ευφρέστατος, ήτο άκρως επιβλητικός, που όταν παρουσιάζετο κοντά σου ένοιωθες ότι ήσουν μικρότερος, κατώτερος από αυτόν. Μέσα σ' αυτή τη σοβαρότητα και το δέος που σε κατελάμβανε από την παρουσία του,

²⁹⁵ Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 59 / υπ. 6. Οι σελίδες 84-87 του ίδιου έργου αναφέρονται σε στιγμιότυπα της δίκης των δοσιλόγων που ξεκίνησε την 21^η Φεβρουαρίου 1945. Μεταξύ των κατηγορουμένων ήτο και ο Νικόλαος Λούβαρης, καθηγητής της Θεολογικής Σχολής, υπουργός Παιδείας και Πρόνοιας στην κυβέρνηση Ιωάννη Ράλλη αλλά και συμπαραστάτης του Δαμασκηνού στην προσπάθεια του τελευταίου να επανέλθει στον αρχιεπισκοπικό θώκο. Ο Λούβαρης ήλπιζε πως ο Δαμασκηνός, με προτροπή του οποίου έλαβε μέρος στην κυβέρνηση Ράλλη, θα έσπευδε να τον υπερασπιστεί ή, τουλάχιστον, να προβεί σε μια δήλωση συμπαθείας. Όμως ο αρχιεπίσκοπος και αντιβασιλέας ουδέποτε μίλησε για τον κύριο καθηγητή. Μάλιστα την ημέρα που ξεκινούσε η δίκη ανακοινώθηκε ότι προσβλήθηκε από μια ελαφρά κρίση στηθάγχης, οι εφημερίδες της εποχής έγραψαν για 'διπλωματική ασθένεια'. Ο μάρτυρας υπεράσπισης αντιναύαρχος Οικονόμου κατέθεσε πως ο Ράλλης του εκμυστηρεύτηκε ότι ο Δαμασκηνός είχε ευλογήσει την πρόθεσή του (του Ράλλη) να σχηματίσει κυβέρνηση. Ο Ράλλης με τη σειρά του υπεστήριξε ότι ο Λούβαρης εδέχθη να μετάσχει στην κυβέρνησή του κατόπιν πίεσεων του αρχιεπισκόπου. Στις ίδιες πιέσεις αναφέρθηκε και ο Λούβαρης κάνοντας παράλληλα λόγο και για παροτρύνσεις εκ μέρους του συνεργάτη του Δαμασκηνού, Κωνσταντίνου Τσάτσου. Για τις συστάσεις του αρχιεπισκόπου μίλησε στην απολογία του και ο Αντώνιος Λιβιεράτος, στέλεχος της κυβέρνησης Τσολάκογλου, κατά τον οποίο ...*συνέβαλε [ο Δαμασκηνός] στον διορισμό μου, ευλόγησε τας κατοχικές κυβερνήσεις και όρκισε τον Ράλλη. Συνεργάστηκε μαζί μας και μας επισκεπτόταν τακτικά. Εδέχετο αυτές τις κυβερνήσεις και συνεργάζονταν μετ' αυτών -πέραν του έργου του Καραγιάννη βλέπε Κοντογιαννίδης Τάσος, *Ήρωες και προδότες την κατοχική Ελλάδα*, Πελασγός, Αθήνα, 1998, σ. 232, Καρκάνης Νίκος, *Οι δοσίλογοι της Κατοχής. Δίκες Παρωδία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 123, Αποστόλου Λευτέρης, *Η παρωδία της δίκης των δοσιλόγων και η αυτοκαταδίκη της δεξιάς*, Αθήνα, 1945, σ. 51, Ράλλης Ι. Γεωργίου, *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήνα, 1947, σ. 24, επίσης, στην εφημερίδα *Έθνος* της 1^{ης} και 2^{ας} Μαΐου 1945. Ο Θεοδωρίδης σημειώνει πως ο Δαμασκηνός συνεργάστηκε με τους κατοχικούς πρωθυπουργούς ξεσηκώνοντας τη μήνη μερίδας ιστορικών. Οι τελευταίοι λένουν ότι ενώ οι κυβερνώντες δικάστηκαν, ο αρχιεπίσκοπος που όρκισε Λογοθετόπουλο και Ράλλη εξήλθε αλώβητος. Άλλοι υποστηρίζουν ότι ο Δαμασκηνός φέρθηκε κάποιες φορές με σκληρότητα στους αντιπάλους του. Φέρεται, π. χ., πως απαίτησε την απομάκρυνση των Συμβούλων της Επικρατείας που χειρίστηκαν την υπόθεσή του το 1938. Περιττό να επισημάνουμε ότι δεν έλειπαν και αυτοί που θεωρούσαν τον Δαμασκηνό άτομο της πολιτικής παρά της εκκλησιαστικής εξουσίας -για μια εικόνα ανέτρεξε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 459. Από την άλλη μεριά οι υποστηρικτές του Δαμασκηνού τονίζουν πως ο αρχιεπίσκοπος περιορίστηκε ουσιαστικά σε ανέξοδα λόγια κρατώντας αποστάσεις από τις κατοχικές κυβερνήσεις, πως ουδέποτε καταδίκασε τη Σοβιετική Ένωση, την Εθνική Αντίσταση ή τους Έλληνες κομμουνιστές παρά την πίεση που του ασκήθηκε από τις δοσιλογικές αρχές -περί τούτου βλέπε Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001, σ. 19, *Ιστορία Εικονογραφημένη*, τεύχος 595, Ιανουάριος 2018, σ. 36-37.*

εκρύβετο ένας άνθρωπος με πολύ τρυφερά αισθήματα. Ήτο άνθρωπος ανεξίκακος, όπως το έδειξε και σ' εκείνους τους αδελφούς του Αρχιερείς, οι οποίοι τον έστειλαν και εξορία μάλιστα, τότε στη Μονή Φανερωμένης, σ' εκείνους που ακύρωσαν την κανονική εκλογή του στο Συμβούλιο της Επικρατείας το 1938, επί δικτατορίας Μεταξά. Όταν ο Μητροπολίτης Άρτης Σπυρίδων έθεσε στη Σύνοδο το ερώτημα: «Μακαριώτατε, έχομε τους αρχιερείς, οι οποίοι εξετράπησαν κ.λπ.», τότε θυμούμαι χαρακτηριστικά ότι εκείνος συνωφρυνόθη κάπως, ανασήκωσε λιγάκι το κορμί του από την καρέκλα στην οποία εκάθητο και απήντησε: «Άγιε αδελφέ, παρακαλώ πάρα πολύ, για μένα δεν υφίσταται θέμα, ας νομίζουν ό,τι θέλουν αυτοί οι αδελφοί». Ήτο τόσο ανεξίκακος, που αν ήτο άλλος εις την θέσιν του δεν ξεύρω τι θα έκαμνε, πώς θα εξελίσσοντο τα πράγματα.

-Γενικά πώς θα τον χαρακτηρίζατε;

-Τον Δαμασκηνό, ο Επίσκοπος Υόρκης, όταν απέθανε τον χαρακτήρισε ως εξής: Είχε καρδίαν λέοντος, σοφίαν Κυβερνήτου και τρυφερότητα γυναικός. Πράγματι τα χαρίσματα αυτά τα έδειξε ο Δαμασκηνός κατά την εντυπωσιακήν σταδιοδρομίαν του, ιδίως κατά τους χρόνους εκείνους της Κατοχής, οπότε και ηρωισμόν έδειξε και καρδίαν λέοντος, διότι είχε να αντιμετωπίσει τότε τας βαρβαρικές αρχάς της Κατοχής, την βίαν των Γερμανών. Πόσους δεν απηλευθέρωσε εκ των κρατουμένων υπό των Γερμανών και εγλύτωσε από βεβαίαν εκτέλεσιν; Εματαίωσε την επιστράτευσιν, που ήθελαν να κάνουν οι Γερμανοί και πολλά άλλα, που θα εχρειάζετο πολλή ώρα, διά να τα απαριθμήσω. Η κυρία Ιωάννα Τσάτσου έχει γράψει πολλά διά τον Δαμασκηνόν. Είχε σοφίαν Κυβερνήτου. Εκυβέρνησε την πατρίδα μας ως Αντιβασιλεύς και ως Πρωθυπουργός και τα έβγαλε πέρα πάρα πολύ καλά.

Εδώ θέλω να εκφράσω την θλίψη μου προς την Πολιτεία, διότι ενώ ο Δαμασκηνός ως Αντιβασιλεύς ήτο ο πρώτος, ο οποίος πριν προφθάσουν καλά-καλά να φύγουν οι Ιταλοί από τα Δωδεκάνησα επάτησε το πόδι του εις την Ρόδον, διά να αποτελέσει γεγονός τετελεσμένον και να προλάβει τυχόν εξελίξεις, ουδέποτε εμνημονεύθη το όνομα του ανδρός αυτού διά το γεγονός της απελευθερώσεως της Δωδεκανήσου.

-Έχετε απόλυτο δίκαιο, Μακαριώτατε.

-Ο Δαμασκηνός είχε πράγματι και τρυφερότητα γυναικός. Ήτο πολύ λεπτός άνθρωπος. Σ' αυτόν τον γίγαντα έβλεπε κανείς αισθήματα όμορφα, λεπτά. Ήτο πολύ ευαίσθητος. Μπορούσε να δακρύσει ο Δαμασκηνός, αυτός ο βλοσυρός τύπος μπροστά σε μια τραγική σκηνή που μπορούσε να δει, μπρος στην κατάντια ενός ανθρώπου ταλαιπωρημένου, πάσχοντος κ.λπ. Ήτο μεγάλος με μια λέξη ο Δαμασκηνός.

-Μακαριώτατε πώς τον γνωρίσατε εσείς;

-Τον Δαμασκηνό τον ε γνώρισα εγώ το 1935, όταν ενεγράφην εις το τελευταίον έτος της πενταταξίου ιερατικής σχολής Κορίνθου. Φυσικά ήτο ο Μητροπολίτης της περιοχής. Τα τέσσερα χρόνια τα είχα κάνει στην ιερατική σχολή Άρτης. Στην Κόρινθο τον ε γνώρισα και είχα την ευτυχία να με χειροτονήσει ο ίδιος, διότι έζησε εις την περιοχήν της πατρίδος μου, εις την

Καρδίτσαν. Μαθητής ετελείωσε το Γυμνάσιον Καρδίτσας, εσπούδασε εις το Πανεπιστήμιον Αθηνών δαπάναις της Ιεράς Μονής Κορώνης, της οποίας ηγούμενος ήτο ο θείος του ο Χριστόφορος, κάπως έτσι το πράγμα με συνέδεσε μαζί του εμέ ως Καρδιτσιώτην και είχα το μεγάλο ευτύχημα και να τον ζήσω όσο ήτο δυνατόν να τον ζήσω και να τον γνωρίσω ως γραμματέυς της Ιεράς Συνόδου.

-Μακαριώτατε, εκείνος δεν σας χειροτόνησε και πρεσβύτερο;

-Βεβαίως. Με χειροτόνησε όπως είπα διάκονο και εν συνεχεία πρεσβύτερο. Στον Άγιο Λουκά Πατησίων.

-Ο Δαμασκηνός σάς είχε στείλει στον Ζέρβα τις ομάδες;

-Στου Ζέρβα πήγα μόνος μου. Εμνήθην στον ΕΔΕΣ και μόνος μου απεφάσισα να πάω στα βουνά και πήγα. Πήρα όμως την ευχή του και τη συγκατάθεσή του. Δεν με ημπόδισε. Διότι εγκατέλειψα την Σύνοδο, όπου ήμουν γραφεύς και την ενορίαν τού Αγίου Λουκά φυσικά.

-Νομίζω, Μακαριώτατε, ότι έχουν ολοκληρωθεί από την Εκκλησίαν όλες οι προεργασίες, για να στηθεί ο ανδριάντας του Δαμασκηνού.

-Σχεδόν περί το τέλος είμεθα. Υπήρξε μια καθυστέρησις, τώρα δεν ξέρω που οφείλεται. Εις το ότι είμεθα όλοι απησχολημένοι;

-Θα στηθεί μπροστά στη Μητρόπολη;

-Δεν ξέρω που ακριβώς. Εκεί μάλλον πρέπει να στηθεί ο ανδριάνς του Δαμασκηνού, διά να τον βλέπει όλος ο κόσμος. Όμως δεν υπήρξε μόνον εκκλησιαστικός ηγέτης, υπήρξε και εθνικός. Υπήρξε εθνάρχης. Τότε δεν υπήρχαν αρχαί και εξουσίαι, διότι είμεθα υπόδουλοι. Και εκείνος ήτο εθνάρχης.

-Πώς τα πήγαινε με την ψαλτική;

-Βέβαια δεν ήτο καλλίφωνος, ήξευρε όμως εκείνο που έπρεπε να πει, να το πει όμορφα και κατανυκτικά. Όταν ελειτούργει ησθάνετο την Θεϊαν Λειτουργίαν ο Δαμασκηνός. Οι λόγοι του ήσαν πολύ προσεγμένοι και το ακροατήριον ηυχαριστείτο και συνεκινείτο. Τότε μάλιστα, κατά τους χρόνους της Κατοχής, τότε ποιος θα ξεχάσει τους λόγους του, τους ρηζικέλευθους λόγους, τους οποίους εξεφώνει κατά τας χειροτονίας αρχιερέων, όπου δεν edίσταζε να τα ψέλνει και εις τους κρατούντας, δηλαδή τους κατακτητάς. Το θάρρος και την τόλμη αυτή δεν την έχει όποιος και όποιος.

-Την κηδεία του, Μακαριώτατε, την ενθυμείσθε;

-Η κηδεία του ήτο πάνδημος. Ετέθη επί κιλίβαντος και τον συνοδεύσαμε πεζή ως το Α΄ Νεκροταφείον. Ήμουν αρχιμανδρίτης και εκράτουν τα παράσημά του, όπως και ο μακαρίτης, αδελφός και αυτός, χειροτονία του Δαμασκηνού, κατόπιν Τριφυλλίας και μετέπειτα Δημητριάδος Δαμασκηνός.

-Ευχαριστώ πολύ, Μακαριώτατε.

-Ήταν μεγάλος, μεγάλη μορφή ο Δαμασκηνός.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Καίτοι η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος με σειρά εγκυκλίων²⁹⁶ διακηρύσσει ότι οι κληρικοί δεν πρέπει να αναμειγνύονται στα πολιτικά ζητήματα, η περίπτωση του αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού δεν ακολουθεί τον κανόνα.

Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός αναλαμβάνει κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών του 1944 πολιτικό ρόλο με σκοπό την έξοδο της χώρας από την κρίση. Ασφαλώς, η λύση Δαμασκηνού έχει συζητηθεί ήδη πριν το Συνέδριο του Λιβάνου. Όλες σχεδόν οι πολιτικές δυνάμεις συναινούν περί του προσώπου του. Γιατί αυτό; Διότι ο Δαμασκηνός διαθέτει την προσωπικότητα εκείνη που εγγυάται στο μέτρο του δυνατού μια, έστω και προσωρινή, συνεννόηση. Ο ιεράρχης έχει επιδείξει κατά τη διάρκεια της κατοχής στάση που τον έχει κάνει αγαπητό στο λαό παρέχοντάς του κοινωνικό έρεισμα και ανάλογη προβολή, άρα, παρουσιάζεται ως ο καταλληλότερος

²⁹⁶ Ο Ιωάννης Θεοδωρίδης επισημαίνει ότι αν και το καθεστώς της οθωμανικής αυτοκρατορίας είχε παραχωρήσει στον εκάστοτε Πατριάρχη και στον κλήρο και πολιτικές αρμοδιότητες, τα πράγματα άλλαξαν με την έκρηξη της Ελληνικής Επανάστασης παρά την περίπτωση του επισκόπου Ανδρούσης Ιωσήφ που ανέλαβε πρώτος υπουργός Θρησκείας. Στην Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας (άνοιξη 1927) απαγορεύτηκε η συμμετοχή των κληρικών στα δημόσια αξιώματα (24^ο Άρθρο Πολιτικού Συντάγματος Τροιζήνας) με την αιτιολογία πως κάτι τέτοιο είναι ανάρμοστο για το ράσο. Βέβαια η μη διάσωση σχετικού γνωμοδοτικού εγγράφου εκ μέρους της αρχιερατικής επιτροπής οδηγεί στην έκφραση αμφιβολιών περί του κατά πόσο η τελευταία ευρέθη σύμφωνη με τη σχετική απαγόρευση.

Η απαγόρευση μετοχής κληρικών στα κοσμικά αξιώματα συνεχίστηκε και από το νεοσύστατο ελληνικό κράτος όπου με τον «περί εκλογής βουλευτών» νόμο της Εθνοσυνέλευσης της Γ΄ Σεπτεμβρίου 1943 προβλεπόταν η μη δυνατότητα των ιερωμένων «να ψηφοφορήσουν ουδέ να εκλεχθώσι».

Επίσης η Ιερά Σύνοδος της Ελλάδος με σειρά εγκυκλίων τονίζει το μη συμβατό της ανάμειξης κληρικών στα πολιτικά πράγματα συμμετέχοντας σε εκλογές. Τέτοιοι εγκύκλιοι είναι: Εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 11148 (28 Νοεμβρίου 1842), εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 11177 (16 Δεκεμβρίου 1842), εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 60726-993 (22 Ιουλίου 1851), εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 3926 (19 Ιανουαρίου 1865), εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 9576 (6 Μαΐου 1859), εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 2142 (3 Ιανουαρίου 1873), εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 1996 (17 Μαΐου 1891), εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 671 (6 Ιουνίου 1907), εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 1923 (13 Ιουλίου 1916), εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 1394 (25 Μαΐου 1920), εγκύκλιος με αρ. πρωτ. 2082 (10 Σεπτεμβρίου 1932), εγκύκλιος 402/1944, εγκύκλιος 577/1950, εγκύκλιος 779/1954, εγκύκλιος 933/1957, εγκύκλιος 1001/1958, εγκύκλιος 1177/1961, εγκύκλιος 2166/1977, εγκύκλιος 2294/1981, εγκύκλιος 2316/1982, εγκύκλιος 2409/1985, εγκύκλιος 2776/2004. Εκ της μελέτης των άνω Συνοδικών Εγκυκλίων ο Θεοδωρίδης καταλήγει, μεταξύ άλλων, στα εξής: α) οι ιεροί κανόνες και οι νόμοι της πολιτείας απαγορεύουν την ανάμειξη του κλήρου στην πολιτική, β) τα καθήκοντα του κλήρου είναι πνευματικά, απάδει, δε, η μετοχή του σε πολιτικές διαμάχες, γ) οι κληρικοί ως πνευματικοί πατέρες δεν υπεισέρχονται σε κομματικές διενέξεις, δ) προβλέπονται πειθαρχικά μέτρα έναντι κληρικών που εμπλέκονται σε πολιτικές διαμάχες -για μια άποψη βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 451-455. Πάντως στη σελίδα viii της διατριβής του Θεοδωρίδη τονίζεται ότι την εποχή που αναλαμβάνει ο Δαμασκηνός την αντιβασιλεία εκείνο που απασχολεί δεν είναι τόσο το ζήτημα της κανονικότητας της ανάθεσης τέτοιων καθηκόντων σε έναν ιερωμένο, όσο, κυρίως, το εύρος ή, αν θέλετε, τα όρια της εξουσίας αυτού.

προκειμένου να επιφέρει μια ισορροπία στο πολιτικό σκηνικό.²⁹⁷ Ο μόνος που διάκειται αντιθέτως είναι ο Γεώργιος καθώς φοβάται αυτήν ακριβώς την προσωπικότητα του αρχιεπισκόπου -είναι λογικό να μην επιθυμεί να δοθούν οιονεί βασιλικές αρμοδιότητες στον Δαμασκηνό που, άλλωστε, δεν κρύβει τα φιλοβενιζελικά του αισθήματα (όπως αυτό δύναται να αποκρυπτογραφηθεί από τον βασιλέα, τους συμβούλους του και εν γένει τη φιλοβασιλική παράταξη).

Λίγες γραμμές μόλις παραπάνω κάναμε λόγο για προσωρινή συνεννόηση. Αίσθησή μας είναι πως πράγματι καμία πλευρά, εθνικοφρόνων ή αριστερών, δεν ήταν αρκετά διατεθειμένη για παραχωρήσεις που δεν (θα) έρχονταν τελικά με την ισχύ των όπλων. Ο Δαμασκηνός καταφέρει μια κάποια λύση. Ουσιαστικά πρόκειται για ανακωχή και μόνο. Με την παρέλευση ενός έτους και ολίγων μηνών ξεσπά ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Εντωμεταξύ μετά τη Βάρκιζα χάνει την στήριξη, κατ' άλλους ανοχή, της αριστεράς, που έτσι και αλλιώς μόνο λόγω πολιτικών σκοπιμοτήτων απήλαυσε για λίγο καθώς δεν υπήρξε καλύτερη απάντηση από αυτήν του ονόματός του στην ερώτηση «ποιος θα μεσολαβήσει;».

Η πολιτική αναγκαιότητα ανανεώνει την προς τον Δαμασκηνό εντολή. Ο αρχιερέας θα διατηρηθεί στην αντιβασιλεία μέχρι και τα τέλη Αυγούστου - αρχές Σεπτεμβρίου του 1946. Οδηγεί επιτυχώς τη χώρα στις πρώτες μετακατοχικές εθνικές εκλογές (αν και όχι χωρίς ενστάσεις). Οδηγεί τη χώρα επιτυχώς στο πολιτειακό δημοψήφισμα (αν και όχι χωρίς ενστάσεις), κατόπιν παραδίδει την πολιτική - βασιλική εξουσία.

Ο Δαμασκηνός χαρακτηρίζεται ως ρυθμιστής των πολιτικών πραγμάτων της περιόδου που ξεκινά από την αναχώρηση των Γερμανών και λήγει με την επάνοδο του Γεωργίου. Διαφωνούμε. Δεν πρόκειται για ρυθμιστή. Πρόκειται για διαχειριστή ή, ίσως, «ισορροπιστή». Ρυθμιστής ήταν ξεκάθαρα ο βρετανικός παράγοντας. Η Ελλάς βγαλμένη από μια αδίστακτη κατοχή και έτοιμη να εισέλθει εντός νέας, ενδεχομένως χειρότερης, ανωμαλίας δεν δύναται να πάρει τη μοίρα στα χέρια της.

Ο Δαμασκηνός είναι προσκολλημένος στους Βρετανούς. Δεν γνωρίζουμε αν θέλει, πάντως, δεν μπορεί να κάνει αλλιώς ειδικά από τη στιγμή που επιδιώκει να επανδρώσει τη θέση του αντιβασιλέα. Αν γνωρίζουμε γιατί ο πολιτικός εγχώριος και

²⁹⁷ Ο Ιωάννης Θεοδωρίδης γράφει πως «το καθολικά αναγνωρισμένο κύρος του σε συνδυασμό με την δυναμικότητά του και την έλλειψη αντιστοίχου προσώπου από τον πολιτικό κόσμο της χώρας οδήγησε στο να προταθεί για το αξίωμα του αντιβασιλέως» -περί τούτου βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 460.

εξ εσπερίας κόσμος προωθεί τον Δαμασκηνό, η ερώτηση είναι η εξής: «Γιατί ο Δαμασκηνός επιθυμεί να γίνει βασιλέας στη θέση του βασιλέα;». Απαντάμε: «Διότι θέλει να βοηθήσει καθ' οιονδήποτε τρόπο την πατρίδα, άλλωστε, δεν πρόκειται να μείνει ισοβίως, δεν πρόκειται να απαρνηθεί το ράσο». Σίγουρα αυτός είναι ένας κύριος λόγος. Πάρα ταύτα δεν είναι μόνο αυτό. Η όλη συμπεριφορά του δεικνύει άνθρωπο φιλόδοξο, κυνικό λένε οι άσπονδοι φίλοι και εχθροί, ήδη από εποχής ιερατείας στην Κόρινθο. Είναι αυτό κακό; Καθόλου εάν αυτός που φιλοδοξεί δύναται να υποστηρίξει τις φιλοδοξίες του. Και ο Αθηνών είναι ένα τέτοιο πρόσωπο.

Ο Δαμασκηνός συνθέτει μια αξιοπρόσεκτη προσωπικότητα. Κατά την επιστήμη των πολιτικών ιδεολογιών φέρεται και ως συντηρητικός μη φοβούμενος τις συνεργασίες με τις δεξιές δυνάμεις, μάλιστα τις επιδιώκει. Ταυτόχρονα είναι φιλελεύθερος μη κρύβοντας το φιλοβενιζελικό του πρότυπο επιθυμώντας την ισχυρή παρουσία του κέντρου στα πολιτικά ελληνικά πεπραγμένα. Από την άλλη βρίσκεται μονίμως σε διάσταση με τους καχύποπτους βασιλικούς αλλά και δεν διστάζει, συγχωρέστε μας την έκφραση, να 'αδειάσει' τους κεντρώους Παπανδρέου και Πλαστήρα, έστω με υπόδειξη των Βρετανών, όταν την κάποια δεδομένη στιγμή λήγει ο πολιτικός τους χρόνος.

Εάν χρησιμοποιήσουμε τα μεθοδολογικά εργαλεία της πολιτικής επιστήμης των διεθνών σχέσεων (ανορθόδοξο ίσως καθώς μελετάμε ένα κυρίως εσωτερικό ελληνικό ζήτημα, αν και όχι μόνο), ο Δαμασκηνός ακολουθεί ένα και μοναδικό ρεύμα: το ρεύμα του ρεαλισμού αν και υπό άλλων συνθηκών θα ηδύνατο, ίσως, να αγαπηθεί από τους ιδεαλιστές -ο ανθρώπινος ιερατικός του χαρακτήρας σε άλλες ώρες και στιγμές θα μας εξέπληττε εάν αφίστατο ουιλσονικών οραμάτων.

Τι είναι τελικά ο Δαμασκηνός; Μόνο κομμουνιστής δεν είναι αν και θα συνεργαστεί και με αυτούς. Είναι τόσο συντηρητικός όσο και φιλελεύθερος, είναι ρεαλιστής όσο θα ήθελε να είναι και ιδεαλιστής.

Ο Μακιαβέλι γράφει ότι ο ηγεμόνας πρέπει να είναι άνθρωπος, να είναι αλεπού, να είναι λιοντάρι, να είναι πάνω απ' όλα πραγματιστής. Ο Δαμασκηνός αναδεικνύεται σε πολιτικό ηγέτη μιας έστω ολιγόμηνης αλλά 'πυκνής' εποχής. Το αν είναι άνθρωπος το δείχνουν τα ιερατικά του έργα ως Κορινθίας, αλλά κυρίως ως Αθηνών. Είναι αλεπού; Σίγουρα ναι. Φαίνεται από τον τρόπο που χειρίζεται τα πολιτικά ζητήματα κατά τη διάρκεια της αντιβασιλείας του, θα τολμήσουμε να πούμε από τον τρόπο που χειρίζεται τα πρόσωπα. Είναι άραγε λιοντάρι; Υπό άλλων συνθηκών ενδεχομένως θα ηδύνατο εάν θεωρούσε πως αυτό θα εξυπηρετούσε τους

σχεδιασμούς του, ωστόσο, βρίσκεται κάτω από την επιτροπεία των ξένων. Αν εντούτοις ρωτήσουμε τους αριστερούς καθόλου δεν αποκλείεται να δηλώσουν ότι ο Δαμασκηνός εφέρθη ως μανιώδης λέοντας, κατά τη μακιαβελική έννοια, προκειμένου να τους εξοντώσει στη διάρκεια του εμφυλίου και παρά το ότι είχε παραδώσει την θεσμική πολιτική εξουσία, ότι εφέρθη ως ένας μικρός Ρισελιέ.²⁹⁸

Ο αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός είναι ηγέτης, είναι πραγματιστής. *Αλλά είναι και παπάς.* Ως προείπαμε οι ιερείς κανόνες δεν επιτρέπουν στους κληρικούς να αναλαμβάνουν κοσμικά αξιώματα. Αυτό συνέβη κατά παράβαση με τον Δαμασκηνό λόγω αδήριτων, ας θεωρήσουμε, αναγκών. Το ότι χρημάτισε αντιβασιλέας και πρωθυπουργός αποτελεί ακραίο φαινόμενο καταπατώντας το γράμμα του εκκλησιαστικού νόμου.²⁹⁹ Ωστόσο, *τί κατά το πνεύμα του νόμου;* Στερούνται οι κληρικοί δικαίωματος λόγου επί του κοινωνικού-πολιτικού γίνεσθαι; Σύμφωνα με τον Ιωάννη Θεοδωρίδη *...οι άνθρωποι της Εκκλησίας έχουν χρέος να επιδεικνύουν ενδιαφέρον για τα κοινωνικά ζητήματα. Δεν πρέπει να θεωρείται εφάμαρτη η διαχείριση των πολιτικών πραγμάτων.*³⁰⁰

Δεν είναι εκ του κόσμου αυτού η Εκκλησία. Όμως είναι εν τω κόσμω αυτό. Ως εκ τούτου είναι και 'πολιτικός' θεσμός η Εκκλησία. Οφείλει να ασχολείται με πολιτικά ζητήματα, κάθε κοινωνικό ζήτημα είναι πολιτικό ζήτημα, ο Ιησούς εσταυρώθη επειδή στάθηκε έναντι της κακώς κείμενης πολιτείας. Κάθε ιεράρχης είναι και πολιτικό πρόσωπο χωρίς να χρειαστεί να φέρει θεσμικό πολιτικό αξίωμα. Αυτός που επιθυμεί να ασχοληθεί αποκλειστικά με τα λατρευτικά καθήκοντα προσευχόμενος για τον εαυτό του αλλά και για τον κόσμο, μάλλον, καταλληλότερο περιβάλλον από κάποιο

²⁹⁸ Π. χ. ειπώθηκε χαρακτηριστικά από μερίδα ιστορικών της περιόδου πως ο αντικομμουνισμός απετέλεσε την επίσημη ιδεολογία της εποχής. Πως με αυτήν συμπαρατάχθηκε η ηγεσία της Ελληνικής Εκκλησίας. Πως η αστική τάξη αξιοποίησε εθνικοθησκευτικά ιδεολογήματα κατά του κομμουνισμού κ.λπ. -για μια ιδέα βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 461-462.

²⁹⁹ Ο Θεοδωρίδης γράφει ότι η ανάληψη της αντιβασιλείας από τον Δαμασκηνό οφείλει να κριθεί εκ του αποτελέσματος και όχι επί τη βάσει του κανονικού δικαίου, άλλωστε, συνεχίζει, έχουμε ήδη την παράδοση ανάληψης εθναρχικού ρόλου από κληρικούς σε δύσκολες στιγμές του ελληνικού γένους. Στην ανάμειξη του αρχιεπισκόπου στην πολιτική, υποστηρίζει ο Θεοδωρίδης, οφείλεται η περάτωση μιας δύσκολης αποστολής και η Ελλάδα, παρά την πολιτική αναταραχή που βίωσε τα μεταπελευθερωτικά χρόνια, οδηγήθηκε στην ομαλότητα και στον κοινοβουλευτικό βίο χωρίς να βιώσει τις περιπέτειες που βίωσαν τα άλλα βαλκανικά κράτη -για μια άποψη βλέπε Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 460.

³⁰⁰ Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011, σ. 457-458.

μοναστήρι, σκήτη ή κελί δεν θα βρει. Όποιος εγκαταβιώνει στην ανοικτή κοινωνία φέροντας αξίωμα, και εκκλησιαστικό ακόμα, δεν έχει δικαίωμα να κρύβεται.

Υποπτευόμαστε ότι οι απόψεις που ακούγονται περί ασχολήσεως της Εκκλησίας αποκλειστικά με ιερατικά ζητήματα και καθήκοντα είναι απόψεις εκ του πονηρού. Είναι απόψεις που εκφράζονται από άτομα που έχουν εφεύρει την απίθανη λέξη «λαϊκισμός» προκειμένου να δικαιολογήσουν ό,τι ακριβώς ο λαός δεν δικαιολογεί. Είναι απόψεις που εκφράζονται από κυβερνήσεις που δεν επιθυμούν την κριτική, ειδικά από έναν οργανισμό που λαμβάνουν σοβαρά υπόψη, ίσως αντιπαθούν ή φοβούνται.

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος, εντός των δύσκολων ωρών που περνά η χώρα την τελευταία δεκαετία, χρειάζεται ηγέτες με ισχυρή κρίση αλλά και με σθένος όπως τεθούν και οι ίδιοι στη βάση της κρίσεως. Χρειάζεται πρόσωπα που παρουσιάζονται, που δεν κωφεύουν, δεν σιωπούν. Χρειάζεται Δαμασκηνούς αλλά και Χρύσανθους και για μας τους νεότερους χρειάζεται Χριστόδουλους. Και αλήθεια είναι πως υπήρξε και ο Χρύσανθος ένας τεράστιος ιεράρχης έχοντας να επιδείξει εθνικό, πολιτικό και ιερατικό έργο μέσα στην ίδια τη Μικρά Ασία των ετών των νεότουρκων και του χειμαζόμενου μικρασιατικού ελληνισμού. Η μικρή αυτή εργασία δεν θα μπορούσε να αναφερθεί σε ικανή έκταση στο πρόσωπό του, μόνο κάποιες λίγες αναφορές έγιναν που μάλιστα κρύβουν το μεγαλείο του, που μπορεί να οδηγήσουν σε παρανοήσεις. Το δυστύχημα είναι πως Δαμασκηνός και Χρύσανθος βρέθηκαν ο ένας απέναντι στον άλλο. Σε κάθε περίπτωση το παράδειγμα του βίου τους, με τα καλά και τα κακά που αναντίρρητα εκόμισε, το παράδειγμα του Δαμασκηνού μιας και σε αυτόν αφιερώνεται το ελάχιστο αυτό πόνημα, ας γίνει παράδειγμα, όπως αυτό δύναται να μεταφραστεί, για τον όποιον επόμενο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΗΓΕΣ / ΑΡΧΕΙΑ

Αρχείον Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Φάκελος Αρχιεπισκοπή Αθηνών, Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός, 1.10

Αρχείον Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος, Φάκελος Αρχιεπίσκοποι Μητροπολίται Αθηνών, Υποφάκ. Νο 16, 1.10 Α

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, φάκ. 58, «Εκκλησιαστικά (1922-1961)», υποφ. 58.1.

Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 44, αρ. εγγράφου 016

Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 002

Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 011

Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 012

Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 013

Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 014

Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 016

Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 017

Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 021

Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχείον Ι. Μεταξά, Φάκελος 45, αρ. εγγράφου 025

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Αθηνών, Αρχείο Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσάνθου Φιλιππίδη, φάκ. 7, «Εκλογή και εκθρόνιση Χρυσάνθου (1945-1949)-Προσωπικά (1920-1956)», υποφ. 7.1

Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο Αθηνών, Αρχείο Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσάνθου Φιλιππίδη, φάκ. 7, «Εκλογή και εκθρόνιση Χρυσάνθου (1945-1949)-Προσωπικά (1920-1956)», υποφ. 7.2

Λευκή Βίβλος - Μάης 1944 - Γενάρης 1945, ΕΑΜ, Τρίκαλα, Φλεβάρης 1945

Φύλλο Εφημερίδος Κυβερνήσεως Α' 378, 31/08/1936

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγελόπουλος Άγγελος, *Από την κατοχή στον εμφύλιο. Η μεγάλη ευθύνη των συμμάχων*, Παρουσία, Αθήνα, 1994

Αγγελόπουλος Αθανάσιος, «Η διοίκηση της Εκκλησίας της Ελλάδος στην περίοδο 1923 έως σήμερα» στο *Χαρίστειον Σεραφείμ Τίκα*, Θεσσαλονίκη, 1984

Αγγελόπουλος Αθανάσιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Ιστορία των δομών διοίκησης και ζωής της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1991

Αναστασιάδης Γιώργος, *Πολίτευμα και κομματικοί σχηματισμοί στην Ελλάδα*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1991

Αναστασιάδης Γεώργιος, *Σύγχρονη ελληνική πολιτική και συνταγματική ιστορία*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη, 1998

Ανδρεάδης Στρ., *Διοικητικόν Δίκαιον*, Αθήνα, 1968

Αποστολάκης Γεώργιος, *Ευρετήρια νομολογίας και βιβλιογραφίας εκκλησιαστικού δικαίου 1890-2003*, Πρότυπες Θεσσαλικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2005

Αποστόλου Λευτέρης, *Η παρωδία της δίκης των δοσιλόγων και η αυτοκαταδίκη της δεξιάς*, Αθήνα, 1945

Ατέσης Βασίλειος μητροπολίτης πρώην Λήμνου, *Η ακύρωσις της εκλογής του αρχιεπισκόπου Κερκύρας Αντωνίου Χαριάτου ως Μητροπολίτου Αθηνών*, Αθήνα, 1951

Ατέσης Βασίλειος μητροπολίτης πρώην Λήμνου, *Επίτομος Επισκοπική Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος από του 1833 μέχρι σήμερον*, τόμος Γ', Αθήνα, 1969

Βαβούσκος Κωνσταντίνος, «Η κρίσις εις την Εκκλησίαν της Ελλάδος τον Νοέμβριο του 1938 εξ αφορμής της εκλογής Αρχιεπισκόπου Αθηνών. Δαμασκηνός-Χρυσανθος» στο *Μελετήματα*, τόμος Α', Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 2006

Βακαλόπουλος Κωνσταντίνος, *Ιστορία της Ελλάδος*, Σταμούλης, Θεσσαλονίκη, 2005

Βατικιώτης Παναγιώτης, *Μια πολιτική βιογραφία του στρατηγού Ιωάννη Μεταξά*, Ευρασία, Αθήνα, 2005

Βενέζης Ηλίας, *Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός. Οι χρόνοι της δουλείας*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα, 1981

Γασπαρινάτος Σπύρος, *Απελευθέρωση Δεκεμβριανά Βάρκιζα*, τόμος Β', Σιδέρης, Αθήνα, 1998

Γερομίχαλος Αθανάσιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη, 1973

Γιαννόπουλος Νίκος, *Δεκέμβριος 1944. Η Αθήνα στις φλόγες*, χ. τ., χ. χ.

- Γονατάς Στυλιανός, *Απομνημονεύματα 1897-1957*, Αθήνα, 1958
- Γρηγοριάδης Φοίβος, *4^η Αυγούστου -Αλβανία*, Κέδρηνος, Αθήνα, 1972
- Γρηγοριάδης Φοίβος, *Ιστορία του εμφυλίου πολέμου 1945-1949. Το δεύτερο αντάρτικο*, τόμος Β΄, Καμαρινοπούλου, 1980
- Γριτσόπουλος Τάσος, *Εκκλησιαστική Ιστορία και Χριστιανικά Μνημεία της Κορινθίας*, τόμος Α΄, 1973
- Δαγτόγλου Πρόδρομος, *Διοικητικό Δικονομικό Δίκαιο*, Σάκκουλα, τόμος Α΄, Αθήνα, 1985
- Δένδιας Μ., *Στοιχεία Διοικητικού Δικαίου*, Αθήνα, 1937
- Διαμαντόπουλος Θανάσης, *Η ελληνική πολιτική ζωή. Εικοστός αιώνας*, Παπαζήση, Αθήνα, 1997
- Διαμαντόπουλος Θανάσης, *10 και μία Δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων*, τεύχος 4 (Η δεκαετία του 1940. Η αδύνατη συνύπαρξη), Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2017
- Διαμαντούρος Πάρις, *Τα Δεκεμβριανά*, Αρχείο, Αθήνα, 2014
- Ζάικος Νίκος, «Διεθνές δίκαιο και συνεργασία με τον εχθρό. Η περίπτωση των κυβερνήσεων ‘ανδρεικέλων’ κατά τον Β΄ Π. Π.» στο *Εχθρός εντός των τειχών. Όψεις του δοσιλογισμού στην Ελλάδα της κατοχής*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006
- Ζακυθηνός Διονύσιος, *Η Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα, 1965
- Ζαχαρόπουλος Νίκος, *Ιστορία των σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στην Ελλάδα*, Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη, 1985
- Ζήσης Θεόδωρος, *Ιεράρχες Εθνάρχες*, Βρυέννιος, Θεσσαλονίκη, 2003
- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΣΤ΄, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1970-2000
- Κανελλόπουλος Παναγιώτης, *Ημερολόγιο: 31 Μαρτίου 1942-4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, Κέδρος, 1977
- Καραγιάννης Γεώργιος, *Εκκλησία και Κράτος (1833-1997). Ιστορική επισκόπηση των σχέσεών τους*, Ποντίκι, Αθήνα, 1997
- Καραγιάννης Γιώργος, *Η Εκκλησία από την Κατοχή στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, Αθήνα, 2001
- Καρκάνης Νίκος, *Οι δοσίλογοι της Κατοχής. Δίκες Παρωδία*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983
- Κασαπίδης Μάκης, *Χρύσανθος, ο αρχιερέυς-Εθνάρχης των Ποντίων*, Μεμβούρνη, 2004

Κολιόπουλος Ιωάννης, «Εσωτερικές και εξωτερικές εξελίξεις από την 1^η Μαρτίου 1935 ως την 28^η Οκτωβρίου 1949» στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμος ΙΕ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα, 1970-2000

Κόλλιας Σήφης, *Αρχιεπίσκοπος - Αντιβασιλεύς Δαμασκηνός ο από Κορινθίας*, Αθήνα, 1975

Κονιδάρης Γεράσιμος, *Σταθμοί Εκκλησιαστικής Πολιτικής εν Ελλάδι από του Καποδιστρίου μέχρι σήμερα*, Αθήνα, 1966

Κονιδάρης Γεράσιμος, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, τόμος Β', Αθήνα, 1966

Κόντης Βασίλειος, *Η αγγλοαμερικανική πολιτική και το ελληνικό πρόβλημα: 1945-1949*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986

Κοντογιαννίδης Τάσος, *Ηρωες και προδότες την κατοχική Ελλάδα*, Πελασγός, Αθήνα, 1998

Κούκουνας Δημοσθένης, *Ο Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός*, Μέτρον, Αθήνα, 1991

Κουκουσάς Βασίλειος, *Ιστορία της Ορθοδόξου Εκκλησίας της Αμερικής*, Πουρναράς, Θεσσαλονίκη, 2010

Κρεμμυδάς Βασίλης, *Νεότερη Ιστορία. Ελληνική και Ευρωπαϊκή*, Γνώση, Αθήνα, 1990

Κυριακόπουλος Ηλίας, *Τα Συντάγματα της Ελλάδος*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα, 1960

Κυριακόπουλος Ηλίας, *Ελληνικόν Διοικητικόν Δίκαιον*, τόμος Γ', Θεσσαλονίκη, 1961
Λιναρδάτος Σπύρος, *4^η Αυγούστου*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1988

Λυμπεράτος Μιχάλης, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου πολέμου: κοινωνική πόλωση, αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα: από τα Δεκεμβριανά στις εκλογές του 1946*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006

Μαθιόπουλος Βάσος, *Ο Δεκέμβριος του 1944*, Λιβάνη, Αθήνα, 1994

Μαντζουνέας Ευάγγελος, *Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, τόμος Β', Αθήνα, 1979

Μαράς Αναστάσιος, *Η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως σήμερα*, Εκδοτικός Οίκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2012

Μαργαρίτης Γεώργιος, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, τόμος 1, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2000

Μαρίνος Αναστάσιος, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας*, Αθήνα, 1984

Μαρκεζίνης Σπύρος, *Σύγχρονη πολιτική ιστορία της Ελλάδος (1936-1975)*, τόμος Β', Πάπυρος, Αθήνα, 1994

Μαυρογορδάτος Γιώργος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946 προοίμιο του εμφυλίου πολέμου» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, επιμ. Ιατρίδης Ιωάννης, μτφρ. Δρίτσα Μαργαρίτα, Λυκιαρδοπούλου Αμαλία, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006

Μεταλληνός Γεώργιος, *Ορθοδοξία και Ελληνικότητα*, Αθήνα, 1987

Μεταξάς Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμος Δ΄, Γκοβόστης, Αθήνα, 1960

Μεταξάς Ιωάννης, *Εις το προσωπικό του ημερολόγιο. Α΄ Επίμετρο, σχόλια, ντοκουμέντα. Β΄ Αμβρόσιου Τζίφου, από το ανέκδοτο ημερολόγιό του*, Γκοβόστης, Αθήνα, 1977

Μητσίδης Ανδρέας, «Η Εκκλησία της Κύπρου» στο *Ο κόσμος της Ορθοδοξίας*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη, 1968

Μουζάκης Δημήτριος, *Το Άγιον Όρος κατά την περίοδο Μεσοπολέμου*, Σάκκουλα, Αθήνα, 2008

Μπασούκος Ν., *Νομοθεσία και Νομολογία περί Συμβουλίου της Επικρατείας*, Αθήνα, 1976

Μπούμης Παναγιώτης, «Αντικανονικές και αντισυνταγματικές επεμβάσεις της Πολιτείας στην Εκκλησία της Ελλάδος» στο *Κρατική Εξουσία και Ορθόδοξη Εκκλησία*, Αθήνα, 1995

Μπούμης Παναγιώτης, *Οι επεμβάσεις της Πολιτείας στην Εκκλησία και ιδιαίτερα στο θέμα εκλογής μητροπολιτών*, Αθήνα, 1995

Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Εκκλησία-Γένος-Ελληνισμός*, Τέρτιος, Θεσσαλονίκη, 1993

Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Εκκλησία Εθναρχούσα και Εθνική: Μέσα από τη Σύναξη των Πρεσβυτέρων και τον Ιερό Σύνδεσμο της Εκκλησίας της Ελλάδος (1870-1922)*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2002

Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, «Ο Ιωάννης Μεταξάς και η εκλογή του Αθηνών Χρύσανθου» στο *Σπουδή στην κατακόρυφη και οριζόντια κοινωνικότητα. Τιμητικός τόμος στον ομότιμο καθηγητή Βασίλειο Γιούλτση*, Αφοι Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 2007

Νανάκης Ανδρέας μητροπολίτης Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου, *Πτυχές σχέσεων Εκκλησίας-Πολιτείας στον 20ό αιώνα*, Μπαρμπουνάκη, Θεσσαλονίκη, 2017
Παναγιωτάκος Παναγιώτης, *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου Αθηνών και των επισκόπων εν τη Εκκλησία της Ελλάδος*, Αθήνα, 1946

Παναγόπουλος Θ. Ιωάννης, *Το αρχιεπισκοπικόν ζήτημα*, Αθήνα, 1946

Παναγόπουλος Θ. Ιωάννης, *Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήνα, 1980

Παπαναστασίου Νίκος, «Η στρατηγική ‘συνεργασία’ Ελλάδας-Γερμανίας» στο *Ο Μεταξάς και η εποχή του*, Ευρασία, Αθήνα, 2009

Παπαστράτης Προκόπης, «Η κυβέρνηση Παπανδρέου και το Συνέδριο του Λιβάνου» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, επιμ. Ιατρίδης Ιωάννης, μτφρ. Δρίτσα Μαργαρίτα, Λυκιαρδοπούλου Αμαλία, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006

Παυλόπουλος Προκόπης, *Η συνταγματική κατοχύρωση της αιτήσεως ακυρώσεως*, Αθήνα, 1982

Πεπονής Ιωάννης, *Νικόλαος Πλαστήρας*, Σύλλογος Μεσενικολιτών, 1980

Πετρακάκος Δημήτριος, *Νομοκανικάί ενασχολήσεις*, Δημητράκος, Αθήνα, 1943

Πετρίδης Παύλος, *Ελληνική Πολιτική και Κοινωνική Ιστορία 1821-1940*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, 1986

Πολυζωίδης Κωνσταντίνος, *Η αρχή της διακρίσεως των εξουσιών εις το Εκκλησιαστικό Δίκαιο*, Θεσσαλονίκη, 1997

Πουλίτσας Παναγιώτης, *Σχέσις Πολιτείας και Εκκλησίας ιδία επί εκλογής επισκόπων*, Αθήνα, 1946

Προβατάς Αλκιβιάδης, *Πολιτική Ιστορία της Ελλάδος 1821-2002*, Χρυσή Πέννα, Αθήνα, 2003

Πυρομάγλου Κομνηνός, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του 1934-57*, Α' τόμος (1934-1944), Ιστορική Έρευνα, Αθήνα, 1965

Ράλλης Ι. Γεωργίου, *Ο Ιωάννης Δ. Ράλλης ομιλεί εκ του τάφου*, Αθήνα, 1947

Ρούσσοις Γεώργιος, *Νεώτερη Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τόμος 7, Μορφωτική Εστία, Αθήνα, 1975

Ρούσσοις Πέτρος, *Η μεγάλη πενταετία, 1940-1945*, τόμος Β', Αθηνά, Αθήνα, 1986

Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, Εστία, Αθήνα, 1992

Στασινόπουλος Μιχαήλ, *Δίκαιον των διοικητικών πράξεων*, Αθήνα, 1951

Στασινόπουλος Μιχαήλ, *Δίκαιον των διοικητικών διαφορών*, Αθήνα, 1964

Στράγκας Θεόκλητος, *Εκκλησίας Ελλάδος Ιστορία εκ πηγών αψευδών 1817-1967*, τόμος Δ', Αθήνα, 1969

Τασούδης Γεώργιος, *Ο αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσάνθος ο από Τραπεζούντος. Η εθνική και εκκλησιαστική δράσις του. 1926-1949*, τόμος Β', Αθήνα, 1972

Τασούδης Γεώργιος, *Άρθρα και Μελέται Χρυσάνθου Αρχιεπισκόπου Αθηνών του από Τραπεζούντος*, Αθήνα, 1977

- Τάχος Αναστάσιος, *Ελληνικό Διοικητικό Δίκαιο*, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1998
- Τζαβέλας Νικήτας, *Η εκλογή του αρχιεπισκόπου Αθηνών*, Αθήνα, 1941
- Τζωρτζάτος Βαρνάβας μητροπολίτης Κίτρους, *Η καταστατική νομοθεσία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Αθήνα, 1967
- Τσάκωνας Δημήτριος, *Αθηναγόρας, ο Οικουμενικός των νέων ιδεών*, Αθήνα, 1976
- Τσιρώνης Θεοδόσης, *Εκκλησία Πολιτευομένη*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010
- Φούγιας Μεθόδιος μητροπολίτης Πισιδίας, «Αρχιεπίσκοπος Δαμασκηνός» στο *Ιστορικά και Θεολογικά Μελέται*, τόμος 13, Αθήνα, 1993
- Φούγιας Μεθόδιος μητροπολίτης Πισιδίας, *Ιστορία της Αποστολικής Εκκλησίας της Κορίνθου*, Λιβάνης, Αθήνα, 1997
- Φραγκίστας Χαράλαμπος, *Στοιχεία Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Θεσσαλονίκη, 1968
- Χαραλαμπόπουλος Χαράλαμπος, *Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος. Δαμασκηνός Παπανδρέου. Αντιβασιλεύ-Πρωθυπουργός (1891-1949)*, Εκδόσεις Συλλόγου Δορβιτωτών Ναυπακτίας «Η Αναγέννηση», Αθήνα, 1990
- Χριστοφιλόπουλος Αναστάσιος, *Ελληνικόν Εκκλησιαστικόν Δίκαιον*, Αθήνα, 1965

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ

- Christophe Chiclet, «Ο Πλαστήρας στη Γαλλία 1940-1944» στο Πρακτικά του Διεθνούς Ιστορικού Συνεδρίου 'Η Ελλάδα 1936-44 Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση', επιμ. Φλάνσερ Χάγκεν, Σβορώνος Νίκος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1989
- Churchill Winston, *Απομνημονεύματα*, τόμος ΣΤ', Ίκαρος, Αθήνα, 1955
- Churchill Winston, *Β' Παγκόσμιος Πόλεμος*, τόμος 6, μτφρ. Καστανάρας Γιάννης, Καθημερινές Εκδόσεις / Εκδόσεις Γκοβόστη, Αθήνα, 2010
- Hagen Fleischer, *Αίμα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944*, τόμος Β', Παπαζήση, Αθήνα, 1995
- Richter Heinz, «Η συμφωνία της Βάρκιζας και τα αίτια του εμφυλίου πολέμου» στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*, επιμ. Ιατρίδης Ιωάννης, μτφρ. Δρίτσα Μαργαρίτα, Λυκιαρδοπούλου Αμαλία, Θεμέλιο, Αθήνα, 2006
- Turczynski Emanuel, «Η κρίση της δημοκρατίας και του κοινοβουλευτισμού στη ΝΑ Ευρώπη» στο *Η Ελλάδα 1936-44. Δικτατορία, κατοχή, αντίσταση*, επιμ. Χάγκεν Φλάνσερ, Νίκος Σβορώνος, Μορφωτικό Ινστιτούτο ΑΤΕ, Αθήνα, 1989

Woodhouse, C. M., *Το μήλον της έριδος. Η ελληνική αντίσταση και η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων*, Εξάντας, Αθήνα, 1976

Woodhouse, C. M., «Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο και η σχέση του με τη Βρετανία» στο Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1984

ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ

Byford-Jones, N., *The Greek Trilogy*, Hutchinson-Co., London, 1945

Litsas Fotios, *A Companion to the Greek Orthodox Church*, Greek Orthodox Archdiocese Of North and South America, 1984

Macmillan Harold, *War Diaries: The Mediterranean, 1943-45*, Mcmillan and Co. Limites, UK, 1984

Papaioannou George, *From Mars Hill to Manhattan: The Greek Orthodox in America under Patriarch Athenagoras I*, Light and Life Pub. Co, 1976

Wittig Andreas, *Die orthodoxe Kirche in Griechenland*, Würzburg, 1987

Woodward, Ernest Llewellyn, *British Foreign Policy in the Second World War*, τόμος 3, Λονδίνο, 1970

ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

Θεοδωρίδης Ιωάννης, *Συμπλοκή Νομιμότητας και Κανονικότητας. Η περίπτωση του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Δαμασκηνού*, διατριβή κατατεθείσα στη Θεολογική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2011

Σακελλαρίου Αλέξανδρος, *Δικτατορίες και Ορθόδοξη Εκκλησία στην Ελλάδα στον 20^ο αιώνα: πολιτικές, οικονομικές και ιδεολογικο-νοηματικές σχέσεις υπό καθεστώς εκτάκτου ανάγκης*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 2008

Σακκά-Νικολοπούλου Νίνα, *Οι υπηρεσιακές κυβερνήσεις στην Ελλάδα. Από την πολιτική πρακτική στην συνταγματική θεσμοποίηση*, διατριβή κατατεθείσα στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1988

Τσιρώνης Θεοδόσιος, *Ο πολιτικός λόγος και ρόλος της Εκκλησίας της Ελλάδος (1912-1940)*, διατριβή κατατεθείσα στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 2007

ΤΥΠΟΣ

Έθνος, 1 Μαΐου 1945

Έθνος, 2 Μαΐου 1945

Ελεύθερον Βήμα, 22 Οκτωβρίου 1938

Καθημερινή, 29 Οκτωβρίου 1995

Λαϊκή Φωνή, 10 Νοεμβρίου 1945

Μάχη, 12 Οκτωβρίου 1945

Ριζοσπάστης, 2 Αυγούστου 1945

Ριζοσπάστης, 8 Σεπτεμβρίου 1945

Ριζοσπάστης, 23 Νοεμβρίου 1945

Το Βήμα της Κυριακής, 4 Μαρτίου 1973

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

«Η εκλογή του νέου Αρχιεπισκόπου», *Εκκλησία* (16), 1938

Γερομιχαλός Αθανάσιος, *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη, 1973, σ. 241, *Εκκλησία* (16), 1938

Εκκλησία (19), 1941

Εκκλησία (23), 1946

Κωνσταντινίδης Ιωάννης, «Η Εκκλησία των Αθηνών κατά την 35ετία 1923-1957» στο *Εκκλησία* (38), 1961

Εκκλησία (41-42), 1938

Λιλαίος Γεώργιος, «Η θέση των επισκόπων στην αυτοκέφαλη και αυτοδιοίκητη Εκκλησία της Ελλάδος» στο *Εκκλησία* (67), 1990

Μητροπολίτης Ναυπάκτου και Αγίου Βλασίου Αλέξανδρος, «Το οδοιπορικό μιας μεγάλης ζωής» στο *Εκκλησιαστική Ναυς* (20), 1989

Λιλαίος Γεώργιος, «Μνήμη Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού (μια ιστορική μαρτυρία)» στο *Εκκλησιαστική Ναυς* (20), 1989

Παπαθανασόπουλος Θανάσης, «Τα εφηβικά του χρόνια», *Εκκλησιαστική Ναυς* (20), 1989

Χαραλαμπίδης Χαράλαμπος, «Οι ρίζες του...», *Εκκλησιαστική Ναυς* (20), 1989

Εκκλησιαστική Ναυς (22), 1989

Μουρίκης Δ., «Ο παρά του ΣτΕ έλεγχος των πράξεων των εκκλησιαστικών αρχών και δικαιοδοσιών» στο *Επιθεώρησης Τοπικής Αυτοδιοικήσεως* (17), 1938

Ιστορία Εικονογραφημένη, τεύχος 595, Ιανουάριος 2018

Χριστινάκης Παναγιώτης, «Αι εις βάρος της Ορθοδόξου Εκκλησίας ‘καινοτομίαι’ του νέου Συντάγματος» στο *Κοινωνία* (18), 1975

Δημητρακάκης Δ., «Το αρχιεπισκοπικόν», *Νέον Δίκαιον*, (3), 1947

ΔΙΑΔΙΚΤΥΟ

Περί του Καταστατικού Χάρτου του Αγίου Όρους βλέπε στην ηλεκτρονική τοποθεσία https://el.wikisource.org/wiki/Καταστατικός_Χάρτης_Αγίου_Όρους

Κονιδάρης Ιωάννης, «Η 4^η Αυγούστου και η Εκκλησία», 04 / 08 / 2013 στο <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=524990>

Κούκουνας Δημοσθένης, «Η πρώτη κατοχική κυβέρνηση του στρατηγού Τσολάκογλου (1)» στο <http://aera2012.blogspot.gr/2012/04/blog-post.html>

Κούκουνας Δημοσθένης, «Πώς έγινε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών ο Δαμασκηνός το 1941» στην ηλεκτρονική τοποθεσία http://aera2012.blogspot.gr/2012/04/blog-post_29.html